کاکەیی - ئەهلی هەق و شەبەک

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی

پرۆفیسۆر دکتۆر
زرار صدیق تۆفیق

هەولێر – ۲۰۲۰

کاکەیی- ئەهلی هەق و شەبەك

-لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی-

کاکەیی-ئەهلی هەق و شەبەك

-لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی-

پرۆفیسۆر دکتۆر
زرار صدیق تۆفیق

هەولێر- ٢٠٢٠

بیروڕاگەلێك كە لەم كتێبەدا هاتوون، بەرپرسیارێتی سەرلەبەریان تەنیا دەگەڕێتەوە بۆ خاوەندی، ئەكادیمیای كوردی لێیان بەرپرس نییە.

* ناوی كتێب: كاكەیی– ئەهلی هەق و شەبەك (لێكۆڵینەوەیەكی مێژوویی).
* نووسەر: پرۆفیسۆر دكتۆر زرار صدیق تۆفیق.
* بەرگ و سەرپەرشتی هونەری: عوسمان پیرداود.
* نەخشەسازی: عیسام موحسین.
* بڵاوكراوەی ئەكادیمیای كوردی، ژمارە(٣٨١).
* چاپخانەی زانكۆی صەلاحەددین– هەولێر
* لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی كتێبخانە گشتییەكان ژمارەی سپاردنی( )ی ساڵی ٢٠٢٠ی پێدراوە.

هــەر دەمێــك گوێتــان لــە دەنگــی تــەنبور بــوو، ئــەوە نیشانەی دەركەوتنەوەی خوداوەندە لە روخساری بابانـاووس دا، ئــەوجا تــەنبوەرەكان ســازبدەن بــا خۆبــەخۆ لێبــدەن تــا دەربكەوێتەوە.

-پەیامی شاخۆشین بۆ یارانی-

- پێشەکی:

لە ئاکامی سستیی بزاڤی مێژوونوسیی کوردی و هەست نەکردنی توێژی خوێندەواری کورد بە بایەخ و گرنگیی یاداشتکردنی روداوەکان و نەبوون یان کەمیی روناکبیرانی خەمخۆر و دڵسۆزی دیرۆك و کەلتوری میللەتەکەمان، گەلێك بەسەرهات و مژاری ئایینی و جڤاکی و کەلەپوری و سەربوردەی دەیان و سەدان کەسایەتیی کاریگەری مێژووی کوردو کوردستان بەیەکجاری فەوتان و لەبیرچوونەوە و سەرئەنجام زیانێکی فرە مەزن بەر مێژوو و رۆشنبیریی کوردی کەوت.

هاوکات چەندین پرس و مژاری وا هەن کە راستەوخۆ پەیوەستن بە مێژووی کوردەوە و پشکێکی کاریگەر و بنەڕەتیی ئەو مێژووەن، کەچی تا هەنوکە بە مژداری و ناڕۆشنی ماونەتەوە و کاری زانستیی وردیان دەرهەق ئەنجام نەدراوە، بەڵکو نوسینی نازانستییان لەبارەوە بڵاوکراوەتەوە و کارێکی وا کراوە زیاتر لە راستی و حەقیقەتی خۆیان دووربخرێنەوە، لێرەوە دەکرێت بڵێین کە دەمی ئەوە هاتووە بە رێبازێکی زانستی و دوور لە سۆزی نەتەوایەتی و لایەنگریی ناوچەگەری و دەمارگیری ئایینی و مەزهەبی و شتی لەم بابەتانە، لێیان بکۆڵرێتەوە و پەردە لەسەر راستییان لا بدرێت و ئەو ئالۆزی و تەمومژەی دەورەی داون بڕەوێندرێتەوە، تا چیدی نوسینی نازانستی و پڕ لە سۆزیان دەرهەق بڵاو نەکرێتەوە.

ئەم کتێبە دوو لێکۆڵینەوە لەدور دوو لەم چەشنە پرس و مژارانە لەخۆ دەگرێت، یەکەمیان لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی جیاوازە لەو نوسینە زۆر و زەبەندانەی پێشتر دەربارەی کوردانی کاکەیی– ئەهلی هەق بڵاوکراونەتەوە، بەوپێیەی سەرچاوەی نوێ بەکارهێنراوە و لێکدانەوەی تەواو نوێ بۆ ناسنامەی کەسایەتیە سەرکیەکانی کراوە و خوێندنەوەیەکی رەخنەگرانەش بۆ دەق و سەرچاوەکانیان ئەنجامدراوە.

پێشتر لێکۆڵینەوەکە لە گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی بڵاوکراوەتەوە[1]، بەڵام لەگەڵ ئەمەی لێرە بڵاودەکرێتەوە تەواو جیاوازە، ئەمەیان بە زانیاری و

(١) ژمارە(٣٩)(هەولێر: ٢٠١٧)، ل١٩٣–٢٤٠.

سەرچاوەی نوێتر ئاوێتەکراوە و خوێندنەوەی وردتر بۆ چەند بابەتێك کراوە و دەستکاریی بنەڕەتیی بیروڕاگەلێك کراوە.

لێکۆڵینەوەی دووەمیش دەربارەی کوردی شەبەك-شەنبەکە کە پێش پێنج ساڵێك لە گۆڤاری ژین بڵاوکراوەتەوە[1]، لێرەش سەرچاوەگەلێك بەکاهێنراوە و چەردەیەك زانیاری و ڕوونکردنەوەی نوێ و بۆچوون و لێکدانەوەی تایبەتیی نوسەر خراونەتەڕوو سەبارەت بە پەیڤی شەبەك و چۆنیەتی دەرکەوتن و پەیدابوونیان لە رۆژهەلات و باشوری موصڵ و زیاتر جەخت لەوە کراوەتەوە کە کوردی رەسنن و هەمان هۆزی شەنبەك (الشنبكية)ی سەدەکانی ناوەڕاستن، بەمەش ئەو بوختان و بۆچوونە نازانستیانە رەتکراونەتەوە کە لە مێژەوە بە پێنوسی گوماناویی کەسانی ناحەز دەربارەی نەژاد و ناسنامەیان نوسراون.

لە تشرینی یەکەمی ساڵی ٢٠١٨، ئەم کتێبەم لەسەر حسێبی خۆم لە دەزگای خانی لە دهۆك چاپکرد، بەڵام چاپێکی پەرپووت و ناڕێك و بازاڕی کە هیچ هونەرێکی دیزایین و چاپکردنی تێدا رەچاو نەکرابوو، بۆیە بەشێوەیەکی سنوردار نەبێت بڵاونەکرایەوە و چەند دانەیەکیشم کردە دیاری بۆ ژمارەیەك هاوڕێ و کتێبخانەی زانکۆکان، دوواتر ئەم پرسەم لەگەڵ برادەرانی ئەکادیمیای کوردی باسکرد، ئەوانیش بە رووخۆشیەوە بەدەنگمەوە هاتن و پەیمانیان پێدام کتێبەکە لە ئەکادیمیای کوردی چاپ بکرێتەوە و ئەم هەڵوێستەیان شایانی سوپاس و پێزانینمە.

منیش ئەم دەلیڤەیەم لەدەست نەدا و سەرلەنوێ بە سەرلەبەری کتێبەکەدا چووومەوە و سوودیشم لە سەرچاوەی دی وەرگرت، نەخاسمە لە کتێبی دەستنوسی (فسطاط العدالة في قواعد السلطنة) کە ساڵی ٦٨٣ك/١٢٨٤ز نوسراوە و زانیاریی نوێ و پڕبەهای لەمەڕ شاخۆشینی کاکەییەکان و میللەتی خۆشینان ئاشکراکردووە و توێژەری ناسراو محەمەد رەزا شەفیعی کەدکەنی لە کتێبە ناوازەکەی سەبارەت بە مێژووی بزاڤی قەلەندەری، چەند دەقێکی لێ بڵاوکردۆتەوە و لە کۆتاهی ساڵی ٢٠١٨ ئەم کتێبەم لە تەهران دەستکەوت.

دهۆك

٢٠٢٠/٤/٧

---

(١) ژمارە(٧) (سلێمانی: ٢٠١٥)، ل٣٩-٥٦.

بەشی یەکەم :

کاکەیی ـ ئەهلی هەق
لە سەرهەڵدانەوە تا سوڵتان سەهاک

- دەروازە:

کاکەیی- ئەهلی هەق، ئایینێکی دێرینی کوردستانە و زۆربەی هەرە زۆری باوڕدارانی کوردن و نیشتەجێی گوند و شارۆچکە و شەهرستانەکانی: کەرەند، صەحنە و دینەوەر، سەرپولی زەهاب، قەصری شرین، شاهئاباد، هەرسین، ناوەندی کرماشان، کوهدەشت، نورئاباد و دولفانی سەر بە هەردوو ئوستانی کرماشان و لوڕستان و چەند گوند و شوێنێکی ئوستانەکانی هەمەدان و زنجان و ئازەربیجانی رۆژهەلات و رۆژئاوا و تەهرانن[1]، سەرەڕای ئەمانەی کوردستانی باشور کە بە کاکەیی دەناسرێن و دانیشتووی ژمارەیەك دێهاتی داقوق-خوارووی کەرکووك و سەر زێی مەزن و گوندی هاواری رۆژهەلاتی هەڵەبجە و شوێنی دیکەن، خۆشویستنی ئیمام عەلی و ئەهلی بەیت و دۆنادۆنی یان کراس گهۆڕین واتا گیرسانەوەی گیانی یەکێك لە پێشەوایانیان پاش دیارنەمانی لە جەستەی یەکێکی دیدا، لە بنەما جەوهەریەکانی ئایینەکەیە[2].

لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمەوە، بەردەوام تێکستە پیرۆزەکانی ئەهلی هەق چاپ و بڵاو دەکرێنەوە[3]، هەروەها چ نوسەران و رۆشنبیرانی ئەهلی هەق و

---

(١) دەربارەی ژمارە و رێوڕەسم و دابونەریتی کوردانی ئەهلی هەق، بڕوانە: دائرە المعارف تشیع (تهران: ١٣٦٨ش)، ٢/ ٦١٠-٦١٤، عبدالله خدابندە، شناخت فرقە أهل حق، إنتشارات أمیر کبیر(تهران:١٣٨٨ش)، ص٥٥-٦١.

(٢) ب. لیرخ، دراسات حول الأکراد، ترجمة عبدي حاجي(دمشق:١٩٩٢)، ص٣٩، کوردانی یەزیدی بەم حاڵەتە دەڵێن کراس گهۆڕین واتا (الحلول)، (التناسخ).

(٣) لەوانە کارەکانی: ماشاءالله سوری، سرودهای دینی یارسان (تهران:١٣٤٤ش)، نامە سرنجام یا کلام خزانە، تحقیق وتفسیر صدیق صفی زادە، إنتشارات هیرمند (تهران :١٣٧٥ش)، ٦٦١ص، محمد مُکری، دورە دیوانە گەورە یا دیوان عالی یاران حقیقت برفراز کوە شاهو(پاریس:١٩٧٧) و (بڕوانە: فهرست مقالات و تألیفات استاد محمد مُکری (پاریس:١٩٩٣))، سید قاسم أفضلی، دفتر رموز یارسان و گنجینە سلطان صحاك (تهران:؟)، طیب طاهری، سرأنجام، مجموعە کلامهای یارسان، چاپخانە آراس (أربیل :٢٠٠٧)، ٩٧٢ل، تاریخ و فلسفە سەرئەنجام، دەزگای موکریانی(هەولێر: ٢٠٠٩)، ٨٢٨ل...هتد.

چ توێــژەرانی كــورد و فــارس و ڕۆژهەڵاتناســان، دەیــان كتێــب و لێكۆڵینــەوە و گوتاریان سەبارەت بە ئەهلی هەق بڵاوكردۆتەوە[1]و تەرخانیان كردووە بۆ ئاخافتن و ڕاوەستان لەسەر فەلسەفە و كەلتور و ڕێوڕەسمی ئایینی و مۆزیك و دابونـەریتی جڤــاكی و لێكدانــەوەی دەقــە پیرۆزەكانیــان[2]، وەلێ دەســتپێك و چــۆنیەتیی ســەرهەڵدانیان و ڕەوتــی مێــژوویی پێشڤەچــوون و گەشــەكردنی بیروباوڕیــان و شوناســی كاراكتــەرە باڵاكانیــان، كــەمتر ســۆراخكراوە[3]و دەكرێــت بڵــێین پشـتگوێخراوە یـان بایـەخی شـایەنی خـۆی پێنـەدراوە و ئـەوەی كراویشـە كـاری سەرپێین و تەنها پشت بـە دەقـەكانی ئـەهلی هـەق بەسـتراوە[4] و تـا ئێسـتا وەك پێویسـت كۆششـی زانسـتی و جـدی بـۆ سـاخكردنەوەی ژیاننامـەی كەسـایەتیە سەرەكیەكانیان نەكراوە.

---

(١) زانستیترینیان تۆژینەوەیەكی مینۆرسكی یە لە كتێبی: سه گفتار تحقیقی در آیین أهل حق، ویراسته وحواشی و توضیح و ترجمه محمد علی سلطانی و مریم بانو رزازیان، مؤسسه نشـر فرهنكـی سُـها(تهران: ١٣٧٨ش)، ص٣٨–٥٩ و كتێبەكـەی فلادمـیر ئیڤـانۆف: پـەیڕەوانی ڕاستی، یارانی كوردستان"ئەهلی هەق"، وەرگێڕانی ئاسۆ كەریم (هەولێر: ٢٠٠٣)، ٢١٨ل.

(٢) بۆ زیاتر پێزانین بگەڕێوە بۆ: مصطفی دهقان، برخی منابع مطـالعـه أهـل حـق، كتـاب مـاه تــاریخ وجغرافیــا، شمــاره(٧٥) و(٧٦)(تهــران: دی وبهمــن ١٣٨٢ش)، ص١٤٧–١٥٣، بیبلۆگرافیای هەڵبژاردە لەبارەی ئەهلی هەق (سەرچاوە ڕۆژئاواییـەكان) لـە كتێبـی: چـەند باسـێك دەربـارەی ئـەهلی هـەق، وەرگێڕانـی نـەجاتی عەبـدوڵا، دەزگـای موكریان(هـەولێر: ٢٠٠٥)، ل١٤٦–١٥٣، مهـری رحیمـی وأمـیر إسماعیـل آذر، كتابشناسـی فرقـه أهـل حـق "یارسان"، نشریه عرفان إسلامی، شماره(٤٩٥)(تهران:پاییز١٣٩٥ش)، ص١١٩–١٣٨.

(٣) قوولترین و فراوانترین كار لەمبارەیەوە كتێبەكەی سیاوش دلفانی یە: پیدایش سلسله أهـل حق، منشور أمید(تهران:١٣٩٢ش)، ٧٧٤ل.

(٤) لەوانە: چەند گوتارێكی موراد ئاورەنگ لە گۆڤاری ئەرمەغان، وەك: سـلطان إسـحاق، مجلـه أرمغـان، دوره چـهل وششـم، شمـاره(٦)(تهران:شـهریور١٣٥٦ش)، ص٣٢٧–٣٣٠، ظهـور سلطان إسحاق، مجلـه أرمغـان، دوره چـهل وششـم، شمـاره(٧) (تهران:مهرمـاه ١٣٥٦ش)، ص٣٧٧–٣٨٢، محمـد محمـدی، پژوهشـی دقیـق در أهـل حق،"تاریخچـه، عقایـد، فقـه"، مؤسسه فرهنگی وإنتشاراتی پازینه (تهران:١٣٨٤ش). دوورنیە نوسـینی دیكـەش هـەبێت و مـن پـێم نـەزانیبێت. بڕوانـە: مهـری رحیمـی وأمـیر إسماعیـل آذر، كتابشناسـی فرقـه أهـل حق"یارسان"، ص١٢١–١٣٨.

لــەم لێکۆڵینەوەیــەدا، پــتر لــە ڕووی دیرۆکیــی بابەتەکــە دەکۆڵینــەوە و هەوڵدەدەین لە سەرچاوەکاندا [1] سەرەداوێکی سەرهەڵدان و ناسنامەی کەسایەتیە بــەرایی و پێشــەنگەکانی کاکــەیی بدۆزینــەوە و پابەندییــەکی وامــان نابێــت بــە دەقەکانــەوە وەك کەرەســتەیەکی مێــژوویی و خۆمــانیش نــادەین لــە پرســەکانی میتافیزیکا و بیروباوڕی ئایینی و فەلسەفی و بنیــادی کۆمەڵایــەتی و خووڕەوشــتی میللیی ئەم گروپە و کاریگەربوونی بە مەسیحیەت[2] و بە فەرهەنگ و شارستانیەت و کەلتوری دێرینی کوردستان و ئێران کە لە مێژەوە ورووژێنراون[3].

---

(١) ڕێــز و سوپاســم بــۆ هــاوڕێم ڕێــزدار د.ئیســماعیل شــەمس کــە بەدەنگمــەوە هــات و بــە سوپاســەوە، چــیی هــەبوو بــە فارســی لەمــەڕ ئــەهلی هــەق لــە دەق و سەرچــاوە بــەpdf بۆیناردم.

(٢) مینۆرسکی و پێشتریش گەڕۆکە ڕۆژئاواییەکان بە زیادەڕۆییەوە باسی کاریگــەریی یهــودی و مەســیحیی و تەنانــەت هیندۆســی و بودایی‌ــان لەســەر بیروبــاوەڕی عــەلی ئیلاهــی–ئــەهلی هەقەکانی ئەودیو کردووە، بگەڕێوە بۆ:

GEORGE KEPPEL , A JOURNEY,
FROM INDIA TO ENGLAND (LONDON:1853),2/57-58, H.RAWLINSON,NOTES ON A MARCH FROM ZOHAB(1839),PP 36-39,

ژوزف ئەرتور گۆبینو، سە سال در آسیا (١٨٥٥–١٨٥٨)، ترجمــە عبدالرضــا هوشــنگ مهــدوی، نشــر قطرە(تهــران:١٣٨٣ش)، ص٢٤٢–٢٦١، ویــبرت بلوشــر، ســفرنامە بلوشــر، ترجمــە کیکاووس جهانداری(تهران: ١٣٦٩ش)، ص٨٧.

(٣) دەربارەی دەستە و بنەماڵەکانی ئەهلی هەق و بانــدۆر و کاریگــەریی زەرادەشــتی و ئایینــە ئاسمانیــەکان و کــەلتورە جیاوەزەکــان و مەزهەبــە شــیعییەکان لەســەر بیروباوەڕیــان، بگــەڕێوە بــۆ: ســە گفتــار تحقیقــی در آیــین أهــل حــق، از اعتمــاد الســلطنة – دکــتر ســعید کردستانی– مینورسکی، ویراستە وحواشی و توضیح و ترجمە محمد علی سلطانی و مــریم بانو رزازیــان، مؤسســە نشــر فرهنکــی سُــها(تهران: ١٣٧٨)، دائــرة المعــارف بــزرگ إســلامی (تهران:١٣٦٧ش)، أهل الحق، ١٠/٢٧٣–٢٧٤.

یەکەم: هەڵسەنگاندنی سەرچاوەکان و دەرکەوتنی ئەهلی هەق:

١- هەڵسەنگاندنی سەرچاوە و دەقەکانی ئەهلی هەق:

دیارە ئەهلی هەق گەنجینەیەکی دەوڵەمەند و هەمەچەشنەی دەستنوسی میللیان هەیە[1] کە دەیان دەفتەر و کەلام و دیوان و یاداشتنامە و کەشکۆڵ لەخۆدەگرێت و دەشێت بکرێنە کەرستە و سەرچاوەی بنەڕەتی بۆ لێکۆڵینەوە و دووڤچوونی زانستی دەربارەی هزر و بیروباوەڕ و فەلسەفەیان[2].

وەلێ گرفت و ئاستەنگی سەرەکی لە بەردەم توێژەر لە دیرۆك و سەربوردەی ئەهلی هەق ئەوەیە کە نە لە سەرچاوەکاندا هەواڵ و دەنگوباسێکی وەهایان هەیە بەشی ئەوە بکات بکرێتە کەرەستەی تۆژینەوەیەکی تێروتەسەل و نە ئەم دەقە پیرۆزانەی خۆیانیش هەندە کەڵك و بەهای مێژوویيان هەیە لە سۆنگەی ئەوەوەی کە زیاتر دەقی ئایینی و فەلسەفین و بە کێشی خۆماڵیی کوردی هۆنراونەتەوە و هاوشێوەی شیعری عاریفانە و سرودگەلی صۆفیگەریانە دەمـاودەم خوێندراونەتـەوە و درەنگانێك تۆمـارکراون، هەرچەند لـە سـاتی دەرکەوتنی باباناووسەوە لەتەك ژەنینی ئامێری تەنبوردا و وەك شێوازێکی نزا و پاڕانەوە لە خودای مەزن ودلۆڤان، دەکرانە ستران و دەگوترانەوە و لەمڕووەوە دەنگبێژان و کەلامخوانان خزمەتێکی زۆری مۆزیکی کوردییان کردووە و ئاوازگەلێکی رەسەن و سرودی ئایینی و سترانی دێرینیان پاراستووە[3].

---

(١) لە زۆربەی دەستنوسەکان، نە ناوی نوسەر و روونوسکاران و نە ساڵی نوسینەوە تۆمار کراوە، لەوڕا بە دەستنوسی میللی دادەنرێن.

(٢) سەبارەت بەم دەستنوسانە بگەڕێوە بۆ: مهری رحیمی وأمیر إسماعیل آذر، معرفی وتحلیل نسخەهای خطی فرقە أهل حق، مجلە پژوهش های إعتقادی وکلامی، شمارە(٢٠)، (تهران:زمستان ١٣٩٤ش)، ص٧-٢٨.

(٣) بڕوانە: محمد مُكري، موسيقى الأكراد المقدسة "أهل الحق" في إيران ، لە (مقلات مُکری، جلد(٤): کُردیات إیرانی، نشر وچاپ پترز(پاریس:١٩٩٥)، ص(٣٣-٥٤) بە عەرەبی بڵاوکراوەتەوە.

هەرچەند خۆیان و موسڵمانانی دەوروپشتیان دەیانزانی کە لەم تەرزە شیعرانە بترازێت، نوسراو و کتێبی دیکەیان نیە، کەچی جۆزیف ئەرتور گۆبینۆ(١٨١٦–١٨٨٢) کە تێکەڵیان بووە و بە دابونەریت و خوورەشتیان ئاشنابووە و زانیاریی ورد و نوێی لەبارەوە یاداشتکردوون، گومانی لەم نکوڵیکردنە دەربڕیوە و دەڵێت لە دوو سێ شوێن کتێبخانەیان هەبووە و ئەوەندەی ئەو زانیویەتی، نزیکەی بیست بەرگ کتێبیان لەخۆگرتووە، بێئەوی بزانێت کتێبەکان چی بوونە وبەهای مێژوویان چەند بووە ودەربارەی چ مژار و بابەتێك بوونە[١]، کەچی شەفیعی کەدکەنی پێیوایە ئەم دەقانە ئەوەندە کۆن نین و لە سەدەی یازدەهەم و دوازدەهەمی کۆچی دێرینتر نین[٢].

دوورنیە دەنێو ئەم تێکستە شیعریانەدا، هەیانبێت کەون بن و بگەڕێنەوە بۆ سەدەکانی ٩–١٠ك/١٥–١٦ز و بە مەزندەی گۆبینۆ مێژووی دانانی هەندێکیان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەیەك تا چوار سەدە لەوەوبەر[٣]، بەڵام مخابن درەنگوەخت و پاش ماوەیەکی درێژ، لە سینەی سیخناخی یارانەوە گواستراونەتەوە سەر کاخەز و ئەمەش وایکردووە هەرگیز وەك خۆیان نەمێننەوە. ئەوەی زانراوە کۆنترین و پڕبەهاترین سەرمایەی ئەهلی هەق کە کتێبی (سەرئەنجام)ە، لەوە ناچێت هەندە زوو یاداشت کرابێت و ئەو دانەیەی دەست مینۆرسکی(١٨٧٧–١٩٦٦) کەوتووە ساڵی ١٨٤٣ز نوسراوەتەوە[٤] و نوسینەوەی(تذکره أعلی) لە رۆژی پێنجشەممە ١٢–٨–١٢٩١ك/٢٤–٩–١٨٧٤ز تەواوبووە[٥] و(سرودهای دینی

(١) سه سال در آسيا(١٨٥٥–١٨٥٨)، نشر قطره(تهران:١٣٨٣ش)، ص٢٥٥.

(٢) قلندريه در تأريخ، إنتشارات سخن(تهران:١٣٩٤ش)، ص٣٣٨.

(٣) سه سال در آسيا، ص٢٥٥. واتا لە نێوان ناوەڕاستی سەدە پازدەهەم و ناوەڕاستی سەدەی هەژدەهەم. وبڕوانە: مهری رحيمی وأمير إسماعيل آذر، معرفی وتحليل نسخه هاى خطى، ص٩–١٢.

(٤) مينورسكي، دائرة المعارف الاسلامية، أهل الحق، ٣/٩٤، وبڕوانە: پەیڕەوانی راستی، ل ٤١–٤٢.

(٥) مجموعه رسائل وأشعار أهل حق(تهران: ١٩٦٠)، ص١٠٨.

یارسان)یش لە سەدەی ١٣ك/١٩ز نوسراوەتەوە[١] و ناشێت وەك دەقێکی ڕەسەن و ئۆرگینالْ سەرەدەرییان لەتەك بکرێت[٢].

خەوش و کەلێنێکی زل و هاوبەشی سەرلەبەری ئەم دەقانەش: (سەرئەنجام – کلام خزانە)، (شاهنامە حقیقت)، (سرودها دینی یارسان)، (تذکرە أعلی)، (دفتر رموز یارسان)، (گنجینە سلطان صهاك)...هتد ئەوەیە، نوسەرەکانیان کەسیان ئاگایان لەوانەی دی نەبووە و هەریەکەو بە شێوازی خۆی و بە گوێرەی ئەو نوسراو و ئاخەفتنانەی بە دەستی گەهیشتووە، شیعر و دەقەکانی یاداشتکردووە و لە ڕێبەر و پیرەکان دواوە و هیچ گوێی بە سالْ و سەردەم نەداوە، وەك بلێی زەمەن بۆ ئەوان گرنگی و بایەخێکی ئەوتۆی نەبێت، لە سۆنگەی ئەمەوە ناکۆکی و بێسەرەوبەرەییەکی قوول لە ناوەڕۆکی ئەم دەقانە هاتۆتەکایەوە و وایان لێهاتووە کە ئاستەمە بکرێنە ژێدەری زانیاریی جێگای متمانە، تەنانەت دەنێو نوسەرانی دەقەکاندا کەسانی وا هەن دەگمەن قەلْەمیان لەسەر کاخەز گێڕاوە و بەخۆشیان لە بەیتە شیعرەکان تێنەگەهیشتوون[٣]، هەر بۆیەش ئەم حیکایەت و دەقانە دەبنە مایەی قوولکردنەوەی سەرلێشێواوی[٤]، لەمبارەیەوە نیعمەتولْای جەیحونئابادی (١٨٧١–١٩٢٠)ی نوسەری کتێبی (فرقان الأخبار) لەوە نیگەرانە کە چۆن ناکۆکی و دژبەیەکی دزەی کردووەتە نێو دەفتەرەکانیانەوە، ئەوەی ڕاستی بێت ئەهلی هەق کتێبێکی پیرۆزی یەکگرتوویان

---

(١) کتابشناسی فرقه أهل حق، ص١٢٤.

(٢) ك. ج. ریچ کە بەمەبەستی بەدەستهێنانی دانەیەك لە شەرەفنامە و کاری دی، هاوینی سالْی ١٨٢٠ لە سلێمانیەوە ڕوویکردە سنە و لە یاداشتنامەکەیدا بە وردی لە هەر شتێك دواوە سەرنجی ڕاکێشابێت، تەنانەت باسی کەشوهەوا و تۆبۆگرافیای ناوچەکەشی کردووە، ئەگەر بیزانیبا یان شکی کردبا کە ئەهلی هەقەکان گەنجینەیەك لە دەستنوسی دینی و ئەدەبییان هەیە، ئەوا ڕەنگبوو هەر بەرگوێی بکەوتایە و هیچ نەبوایە بە چەند وشەیەکیش بووایە لێی بدوایە و دووریش نەبوو کاری بۆ دەستخستنی دەستنووسەکانیان بکردایە.

(٣) ئیڤانۆف، پەیڕەوانی ڕاستی، ل٤١.

(٤) محەمەد عەلی سولْتانی، بزووتنەوە و سەرهەلْدانی عەلەوییەکانی زاگرۆس، ٣١/١.

نیه و هەر دەستە و ماڵباتێکیان تایبەتیی خۆی هەیە و جیاوازە لەوانەی دی[1]، هاوڕێمان تەیبی تاهیریش گازندەی ئەوە لە یاران و کەلامنوسان دەکات کە دەستکاری و جێگۆڕکێیان بە وشە و ناوەکان کردووە و خواست و ئارەزوویان لە تێکستەکاندا رەنگیداوەتەوە[2].

ئەوەی لەم دەقە میللیانە مایەی هەڵوەستە و گومانە، ناوی هۆز و شوێنی وا لە ناساندنی کارەکتەرە پێکهێنەرەکان–دۆنەکان بەرچاو دەکەوێت، نوێن و هەندە کۆن نین و زادەی سەردەمی عوسمانین و لە رۆژگاری خەملێنراوی ئەواندا، ئەم شوێن و هۆزانە هەر بوونیان نەبووە یان بەو ناونانە نەناسراون، وەك: خورماڵ، عەربەت، زاخۆ، هۆزی جاف...[3].

هەروەها لە کتێبی سەرئەنجام و لە ریزی پیرانی یاوەری سوڵتان سەهاك دا، زۆر ناوی نامۆ و سەیر و سەمەرەی تێدایە کە لە هەموو مێژووی ئیسلامی دا هاوچەشنیان بەدی ناکرێت و ناوی باوك و باپیری کەسیشیان نازانرێت[4]، وەك: عینوانی کەعبەیی، قانونی شامی، قابیلی سەمەرقەندی، راستگۆی قەرەداغی، قەمەر سوار قماشی، صادقی مازندەرانی، خالقی ئەردەبیلی، نازدارخاتونی شیرازی، تەیاری خوراسانی، مەیتون عەقراوی، نادری قەرەپاپاقی، رەحمەتی بۆمبایی، تەهماسپی کرمانی، سەفەری قەلاجی، نالی مۆردێنی...هتد و هەیانە خەڵکی وڵاتی وان کە ئەو دەمانە و چەند سەدەیەکیش پاشتر نەکەوتبوونە

---

(١) دائرة المعارف الاسلامية، أهل الحق، ٣/٩٥، ١٠٢، گۆبینۆ باسی هەندێك لە جیاوازیەکان دەکات، سه سال در آسیا، ص٢٤٩، ٢٥٣–٢٥٤.

(٢) سرانجام، مجموعه کلامهای یارسان، ل٩–١٠.

(٣) خورماڵ ناوێکی نوێیە و تا ئەم دواییانە بە گوڵعەنبەر دەناسرا و گوایە عیسای بەرزنجیی بابی سوڵتان سەهاك، کچی سەرداری هۆزی جاڤ خواستووە و عابدینی جاف یەکێکە لە یارانی سوڵتان(بڕوانە:دەفتەری عابدینی جاف، ل٦، لە(دفتر رموز یارسان)، لە کاتێکدا دەرکەوتنی هۆزێکی کورد بەو ناوە درەنگترە و یەکەم ناوهێنانی دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی سەدەی شازدەهەم، فاضل بيات، الدولة العثمانية في المجال العربي، ص٨٤.

(٤) لە کتێبی سەرئەنجام دا، تەنها ناوی پیرەکان هاتووە بێ ناوهێنانی باب و باپیرانیان.

چوارچێوەی دەوڵەتی ئیسلامی، وەك ئەستانبول:حوسێنی ئەستەمبولی یان بولغار:سیراجەدینی بولغاری[١].

ئەرێ ئەم پیرانە کە هەر یەکەیان لە گەلێکە و خەڵکی وڵاتێکە، ئەگەر لە واقیعدا هەبن، چۆن و بۆچی لە یەك کاتدا گشتیان بڕیاریاندا لە پەڕدیوەر گردببنەوە و چ وا زوو فێری زمانی کوردی بوون تا ئەو ئاستەی بشێن شیعری پێ بهۆننەوە؟ بۆچی کێش وفۆرم وشێوەزاری زمانی شیعریی زۆربەشیان چوونیەکە؟[٢].

کەموکوڕیی هاوبەشی زۆربەی ئەو نوسەر و توێژەرانەی وا لەبارەی مێژووی ئەهلی هەقەوە کاریان کردووە و شتێکیان نوسیوە، ئەوەیە کە هیچ گومانیان لە راستی و دروستیی ئەم دەقانە نەبووە و نەیانخستۆتە ژێر رەخنە و هەڵسەنگاندنەوە و بێ سێودوو وەك دەقێکی بێخەوش و بێگەرد سەرەدەرییان لەتەك کردوون و هەرچی پێزانین لەخۆدەگرن دوور لە مشتومالکردن و لەبێژنگدان، کوتومت وەریانگرتوون[٣]، لە کاتێکدا توێژەر دەتوانێت بە ئاسانی و بێ ماندووبوون پەی بەو راستییە ببات کە زمان و فۆرمی ئەم دەقانە زۆر نوێن و بەرهەمی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستن و هەرگیز رەوا نیە بگەڕێنرێنەوە بۆ سەدەی٨ك/١٤ز و سەردەمی خەملێنراوی سوڵتان سەهاك و پیرانی هاودەمی.

---

(١) لەمبارەیەوە بڕوانە: نامە سرنجام یا کلام خزانە، ص١٢٦-128و فهرست مطالب ومندرجات، ص٤-٥، صدیق صفی زادە(بورەکەئی)، مشاهیر أهل حق، کتابخانە طهوری(تهران: ١٣٦٠ش)، نامیق هەورامی، پەیڕەوکارانی یارسان لە کرمانجی سەروودا، چاپخانەی رۆشنبیری(هەولێر :٢٠١٣).

(٢) تەنها شیعرەکانی عابدینی جاف بە کرمانجیی خواروون و لە(دفتر رموز یارسان) بڵاوکراونەتەوە.

(٣) باشترین نموونە کتێبەکانی صدیق صەفیزادە بۆرەکەیی و ئەیوب رۆستەم و نامیق هەورامی یە.

٢- بنەچەی ناوی کاکەیی- ئەهلی هەق:

کاکـایی- کـاهـ کـاهی بـەر لـەوەی وەك کۆمـەڵێکی ئـاییـنی سـەرهەڵبدات و بناسـرێت، خێڵێکـی کـوردی دانیشـتووی دەڤـەرێکی سـەر بـە هـەرێمی لوڕسـتانی بچـووك-بـاکور بـووە[١] و یەکـەم ناوهێنـانی دەگەڕێتـەوە بـۆ نیـوەی یەکـەمی سەدەی٨ك/١٤ز[٢].

لە سەدەی شازدەهەمەوە، بەشێکیان ئـاوەدیوی شـارەزور بـوون و ئـەوەش دەزانین کە عەلی بەگی کاکـەیی ماوەیـەك قـەڵای سروچـکی بەدەسـتەوە بـووە[٣] و هۆزی صارەلی کە ئەوانیش کاکەیین، نیشتەجێی لیـوای قـەرەداغ بـوون و لـە دوو بەڵگەنامەی عوسمانی کە دەگەڕێنەوە بۆ ساڵانی ٩٨٥ك/١٥٧٧ز و ٩٨٩ك/١٥٨١ز، دەردەکـەوێت کـە کێشـە و ناکۆکییـان هـەبووە لەگـەڵ مـیر لیـوای قـەرەداغ دا و سکاڵانامەیان گەیاندووەتە بەردەست سوڵتانی عوسمانی[٤].

صارەلی تا ئێستاش بە هەمان ناوەوە هەن و کاکەیین و لە دێهاتێکی کەناری زێی مەزن لە خواروی شارۆچکەی کەڵەك-خەبات نیشتەجێن[٥].

کاکەییـەکان پاشـتر چـەند دێهاتێکیـان لـە دەوروپشـی داقـوقی خـوارووی

---

(١) هۆزەکانی باکوری هەرێمی لوڕستان- لوڕستانی بچووك کە هاوسنوری هەرێمی کوردسـتان بوو، پتر لە خێڵ و تیرەکانی لەك و کەلهوڕ و گۆران و زەنگەنـە بـوون لەمانـەش کاکـەیی و مستەوفی قەزوێنی ئەمەی روونکردۆتەوە.

(٢) مستوفی قزوینی، تاریخ گزیده، ص٥٥٠، البدلیسي، شرفنامه، ص١٤١. چـوار سـەدە لـەوە پێشتر، ناوی هۆزی کوردی کیکانی- کیکـی هـاتووە کـە هـۆزێکی دییـە و زیـاتر ناسـراوە و ئێستاش بە هەمان ناوەوە هەر ماوە و لە چەند گوندێکی نێوان موصڵ و دهۆك نیشتەجێیە و هیچ پەیوەندیەك و نزیکایەتیەکی بە کاکەییەوە نیە و بە هەڵە و تەنها بە پاساوی نزیکیـی ناویان، لە لایەن مەلا جەمیلی رۆژبەیانی و نوسەرانی دییەوە بە کاکەیی دانراون.

(٣) البرزنجي، الفصول في مناقب عبدالرسول، نشره د.عماد عبدالسلام رؤوف في کتابه: دراسـات وثائقیة عن تاریخ الکرد الحدیث وحضارتهم، ص٣٤٦، هامش(٦).

(٤) عشائر کردیة في وثائق عثمانیة، نشره د. عماد عبدالسلام رؤوف في کتابه: دراسات وثائقیة ، ص٢٨٤-٢٨٥.

(٥) بروانه: نفخ الطیب وتذکرة اللبیب في تأریخ رحلة السید أحمد النقیب، تحقیـق محمـود أحمـد محمد، مجلة کاروان، العدد(٤٦)(أربیل: تموز:١٩٨٦)، ص١٥٦.

کەرکووك بنیادنا[1] و هەرچەند لە زووەوە ئەهلی هەقن، بەڵام تا ڕۆژگاری ئەمڕۆش ناوی هۆزەکەیان بەسەردا زاڵە و پتر وەك هۆزێك و هەر بە کاکەیی دەناسرێن و ئەهلی هەقەکانی شوێنەکانی دی بەم ناوە نەناسرێن، وەك لە یاداشتەکانی زێوەری شاعیر(١٨٧٥-١٩٤٨)[2] و گوتارێکی بەلاڤۆکی(دیاری لاوان)[3] و ئەم شیعرەی شێخ رەزای تاڵەبانی(١٨٣١-١٩١٠) رووندەبێتەوە:

چوار عەشیرەت: کاکەیی و وەند و جەباری و داوودە

ئیتیفاقیان کردو هاتن چوارسەد و پەنجا سوار[4].

سەبارەت بە ناوی کاکەیی، دەماودەم وا هاتووە کە دەمێك برایان موسا و عیسای کوڕانی بابە عەلی هەمەدانی(؟) هاتوونەتە بەرزنجە، ئەوەندەی نەبردووە رابوونە مزگەوتێکیان بنیادناوە، لە کاتی دارەڕاکردنی کاریتەکانی سەر مزگەوتەکە، یەکێکیان کورتی هێناوە و نەگەهیشتووەتە دیوارەکەی دی، لەم ساتەدا شێخ عیسای برا بچووك هاتۆتەدەست و موعجیزەی نواندووە و بە موسای کاکی گوتووە: کاکە دارەکە راکێشە، ئەمیش دارەکەی راکێشاوە و بە ڕادەی پێویست درێژ بووەتەوە و گوایە ئەم پەیڤی کاکەیە بنەوانە و رەگی ناوی کاکەییە، محەمەدی کوڕی بابارەسوڵی بەرزنجی (١٦٣٠-١٦٩١ز) دەڵێت کاتێك دیتیان کاریتەیەك کورتە، هەریەکەو سەرێکیان گرت و ناوی خودایان لێ هێنا و گوتیان"بسم الله"و دارەکەش لە هەر سەرێکەوە دوو باڵ درێژ بووەوە[5]، شێخ مارف نۆدێیش(١٧٥٣-١٨٣٧) لە شیعرێکدا یادی ئەم روداوەی کردۆتەوە:

وطرفاه خرجا من جُذرِ   من کل جانب زُهاء شبرِ

فحق ان نفخر بالجذعین   هذا وجذع سید الکونین[6].

---

(١) داقوق پەیڤێکی تورکیە بە واتای مریشك و خەڵکی ناوەندی شارەکەش پتر تورکمان بوون، دەگێڕنەوە کە خەلیل ئاغای کاکەیی یان فەتاح ئاغای کوڕی لە داخی تورکمانەکان، لە بەرانبەر داقوق دا گوندێك ئاوەدان دەکاتەوەو ناوی دەنێت خروس واتا کەڵەشێر.

(٢) گەنجینەی مەردان و یاداشتی رۆژانی دەربەدەری، پێشەکی و پەراوێز محەمەدی مەلا کەریم (بەغدا:١٩٨٥)، ل٨٥.

(٣) دیاری لاوان (بەغدا:١٩٣٤)، ل٩١.

(٤) دیوانی شێخ رەزای تاڵەبانی، ل٨٩.

(٥) الفصول في مناقب عبدالرسول، ص٣٦٦-٣٦٧.

(٦) الأعمال الكاملة للشيخ معروف النودهي(بغداد: ١٩٨٤)، ٣/٣٢٧-٣٢٨.

یەکێکی دیش لە ساداتی بەرزنجە هەر بە شیعر پێداگیریی لەم موعجیزەی باپیرانی کردووە:

جذعان فخري يشهدان بمجدي	جذع هنا قد كان حنّ لجدي
ثان ببرزنجٍ بمسجدها الـذي	عيسى وموسى أسساه بجدِ
جدي وعمّي إمتّد في أيديهما	أعظم بخارقٍ جذعنا المُمتّد
من لم يصدّق فليسأل مَن ههنا	من أهل بيتي فيكسب ودّي[1].

بەڵام هیچ کامیان ناڵێن وشەی کاکە لە زاری عیسای باپیرە هەرەگەورەیانەوە دەرچووە تا ببێتە سەرچاوە و هۆی ناونانی کاکەیی.

کەچی شێخ تەهای بالیسانی(١٧٢٣-١٧٩١ز) موعجیزەیەکی هاوشێوە دەگێڕێتەوە و دەڵێت بە گەنجی-پێش ساڵی ١٧٤٣-، لە ئاکرێ چاوی بە بکەرەکەی کەوتووە و ناوی مەلا بووە و بە کامەلا-کاکە مەلا[2] ناودەبرا کە ئاکرێی نەبووە، وەلێ بەر لەو ساڵە و تا مردنی نیشتەجێی ئاکرێ بووە[3].

---

(١) الفصول في مناقب عبدالرسول، ص٣٧٦-٣٧٧. محەمەدی کوڕی باباڕەسوڵ و شێخ مەحمودی گڵەزەردەیی نوسەری پاشکۆی نامیلکەی(الفصول)، دەڵێن بەسەرهاتی موسا و عیسای بەرزنجیی باپیریان لە کتێبی(روضات الجنان)گواستۆتەوە کە گوایە(ابوالسعود العمادي:م٩٨٢ک/١٥٧٤ز) موفتیی دەوڵەتی عوسمانی دایناوە، کەچی ئەوی موفتی و(شیخ الإسلام) کوا کتێبی بەو ناونیشانە هەیە و باوڕیش ناکەم مەبەستیان کتێبی(روضات الجنان وجنات الجنان) بێت کە حافز حوسینی کەربەلائی(م:٩٩٧ک /١٥٨٩ز) بە فارسی دایناوە.

(٢) کاکە مەلا ناوێك کە خۆی بە غەریب داناوە(الغريب كاكه ملا)، لەبۆ خاتری فەقێ حوسێن، موناجاتی شێخ صادقی نوسیوەتەوە، شێخ صادق ئەم موناجاتەی کە بە(بەیتی خالید پاشا)ناسراوە، بە بۆنەی نەخۆشکەوتنی خالید پاشای بابانەوە(م:١٧٤٣) لە موصڵ داناوە، محەمەد عەلی قەرەداغی، دەقنامە(هەولێر:٢٠٠٨)، ل٢٧٧. دوور نیە ئەم دوو کاکە مەلایە یەك کەس بن و دەشێین بڵێین لە شێخانی بەرزنجە بووە و ڕەنگە بە یاوەری شێخ صادق و لە کاتی کشانەوەی خالید پاشای بابان لە بەرانبەر شاڵاوی نادرشاهی ئەفشاردا هاتبێتە دەڤەری موصڵ و بەهدینان و لە ئاکرێ گیرسابێتەوە و تا ئەمڕۆش لقێکی شێخانی بەرزنجە تەکیە و دەروێش و مەنسوبێکی زۆریان لە دێیەکانی ئاکرێ و ڕوڤیا هەیە.

(٣) رحلة الشيخ طه بن يحيى الكردي، دار الكتب العلمية(بيروت:٢٠٠٧)، ص١٨٨-١٩١.

ئەمە لە کاتێکدا بەڵای بەرەبابی شێخانی کاکەیی داقوقەوە بکەری ئەم موعجیزەیە، ئیسحاقی کوڕی شێخ عیسای بەرزنجیی باپیریانە و گوایە کاتێك تەکیەکەی بەرزنجە کۆن بووە و پێویستی بە نۆژەنکردنەوە بووە، دارێکیان هێناوە تا ببێتە راگری دیرەکەکەی، دەمێك بڵندیان کردە سەر دیوارەکە بینییان کورتە و ناگاتە ئەوسەر، ئیسحاقیش بینیی باوکی لە خەمی کورتیی دارەکەیە، چووە سەر دیوارەکە و سەرێکی دارەکەی گرت و بانگی باوکی یان برا گەورەکەی کرد و گوتی: کاکە بیکێشە، دارەکەش درێژ بووەوە و لە شوێنی خۆی دانرا، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە زڕبراکانی ئێرەیی پێ ببەن و گومان لە برایەتیی بووروژێنن و ئەوەیان بڵاوکردەوە کە باوکی پیرەمێردی بەساڵاچوویان بە پێشنیاری دەروێشەکانی ژنی دیکەی هێناوە و گوایە باوکی دروستی ئیسحاق نیە و ئەم بوختانە ناچاری کرد بەرزنجە جێبهێڵێت و سەری خۆی هەڵبگرێت و رووبکاتە نیازخانەیەك لە پەردیوەر لە کەناری دەستەڕاستی روباری سیروان و لە تەنیشت گوندی شێخان[1].

چۆنیەتی موعجیزەکە و دیاریکردنی بکەرەکەی کە بەرزنجەی شارەزور مەیدانی بووە، هەر چۆنێك بووبێت و کام لەم گێڕانەوانە راستبن یان ئەگەر هیچیان راست نەبن، لەو راستییە ناگۆڕن کە کاکەیی-وەك باسکرا- لایەنی کەم لە نیوەی یەکەمی سەدەی٨کۆچی/١٤زاییینیەوە خێڵێکی کورد بووە لە لوڕستانی باکور نەك لە شارەزور و دەشێت ناویشی پەیوەندییێکی بە وشەی کاك-کاکەوە هەبێت بە واتای برا گەورە و هەر کەسێکیش بە برا مەزن دابنرێت و گوزارشت لە رێزلێنانی بکرێت بە کاکە گاز دەکرێت[2]، دیارە کاك- کەکیش پەیڤێکی رەسەنی کوردیە و لە مێژەوە بۆ ناونانیش بەکارهاتووە، وەك : کەکی باپیرە گەورەی میرانی دۆستەکی-مەروانی و کەکی مازنجانیی حەمیدی میری دەڤەری ئاکرێ- سەدەی٧ك/١٣ز-کە بە فرمانی خیلافەی عەباسی نازناوی (مبارز الدین)ی پێ بەخشراو بە مبارز الدین کەك ناوی دەرکرد، پیر شەهریاری هەورامانیش(م: ٥٠١ك/١١٠٧ز) لە لایەن موریدان و شوێنکەوتووانیەوە بە کاکیس ناودەبرا.

---

(١) إدمونز، کورد وتُرك وعرب، دار آراس(أربیل: ٢٠١٢)، ص٢٦٥.

(٢) رحلة الشیخ طه بن یحیی الکردي، ص١٨٩.

عەباس عەززاوی لە کتێبەکەیدا دەربارەی کاکەیی، کەوتووەتە هەڵەی زل و قەبەوە دەرهەق ناو و سەرهەڵدانیان و راستیەکانی شێواندووە و ناکۆکی و ناڕێکی لە ئاخافتنەکانی بەڕوونی بەدیدەکرێت و خۆیشی نەیزانیوە دەیەوێت چی بڵێت و ئەوانی گرێداوە بە بزاڤە شیعیەکانی بەکتاشی و حروفی و عەلی ئیلاهی و تەریقەتی سوهرەوەردی و گەڕاندنەوەی ناویشیان بۆ کاکە رەتدەکاتەوە و وای لێکداوەتەوە کە هەمان کۆمەڵەی (الأخية -برايەتی)ن، کە ئەندامانی بە یەکدییان دەگوت(أخي-برام)، بەوپێیەی خۆیان بە برای یەکدی دەزانی بە پشتبەستن و لێکدانەوەی ئایەتی(إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ)[1]، ئەمانە پاشان لە سەدەکانی دواییدا بە کاکەیی ناسران و لە بنەڕەتدا پەیوەندییان بە بزاڤی(الفتوة)ەوە هەیە کە لە سەردەمی خەلیفە(الناصر:٥٧٥-٦٢٢ك/١١٧٩-١٢٢٥ز)دەرکەوت[2].

یارانی ئەهلی هەق لە نێوخۆی کوردستان، سەرەتا بە کاکەیی و دواتر بە ئەهلی هەقیش دەناسران[3]، ئەوانەی ئەودیو لە لای(المنشيء البغدادي)[4] و لە یاداشتی گەڕۆکە رۆژئاواییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم بە عەلی ئیلاهی ناودەبرێن کە ئیمامی عەلی دەکەنە هاوشان و بەرجەستەبوونی خودا[5] و گوایە دەیان گوت:"من عەلی بە خودا دانانێم، بەڵام لە خوداش جودای ناکەمەوە" و "من نەمگوتووە عەلی خودایە، وەلێ دووپاتی دەکەمەوە کە لە خودا

---

(١) سورة الحجرات، الآية(١٠).

(٢) الكاكائية في التأريخ، ط٢، مكتبة النهضة العربية(بغداد: ٢٠١٦)، ص٤-٧.

(٣) ڤ. أ. ژۆکۆڤسکی، مەزهەبی ئەهلی هەق لە ئێران-ساڵی ١٨٨٦-، وەرگێڕانی لە رووسیەوە ئەنوەر قادر محەمەد، لە کتێبی:چەند وتارێکی کوردناسی، بنکەی ژین (سلێمانی:٢٠٠٨)، ل٦٢.

(٤) رحلة المنشيء البغدادي عام ١٨٢٠، ص٦٤-٦٧.

(5)GEORGE KEPPEL,A JOURNEY FROM INDIA TO ENGLAND, 2/55-57, H.RAWLINSON, NOTES ON A MARCH FROM ZOHAB ,P36,39,109.....

راولینسون، سفرنامه راولینسون(تهران: ١٣٦٢ش)، ص ١٤، ب. لیرخ، دراسات حول الأكراد، ص٣٩، ویبرت بلوشر، سفرنامه بلوشر، ص٨٧. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: إیرج بهرامی، أسطوره أهل حق(تهران :١٣٧٨ش)، ص٣٠-٤٠.

جودا نیە"[1]، دیارە ئەم ئەوروپیانە زیاتر لە زاری دەسەڵاتداران و کەسانی غەیرە و ناحەزەوە گوێبیستی هەبوونیان بوونە، هەروەها ك. ج. ریچ (١٧٨٧-١٨٢١) باس لە تورکمانی عەلی ئیلاهی و ئیسماعیلی و چراغ سوندیرەن[2] دەکات لە دوزخورماتوو و قەرەتەپە و ئاواهیەکی نزیك دیالا[3] و خورشید پاشاش ئەهلی هەقی بە نوصەیری داناوە[4] و محەمەد حەسەن خان (إعتماد السلطنة: ١٨٤٣-١٨٩٦) لە نوسینێکیدا بە عەلی ئیلاهی ناویان دەبات کە بە نوصەیری و غالی-توندڕەو و ئەهلی حەقیش دەناسرێن[5]، گۆبینۆ ئەم ئالۆزییەی ڕەواندۆتەوە و دەڵێت ئەم مەزهەبەی ئەهلی هەق لەکن عەرەب و تورکان بە نوصەیری و لەکن ئێرانییان بە عەلی ئیلاهی دەناسرێت[6]، گەڕیدەیەکی دی دەڵێت فارسە شیعەکان بە ئەهلی هەق ناویان دەبەن سەرەڕای ناوی کوردپەچە و کەڵەشێرکوژ(؟)[7].

وەلێ ئەوان خۆیان بە ئەهلی هەق و یارسان ناودەبەن و ئەم دوو ناسنامەیە لەژێر چەترێکدا کۆیاندەکاتەوە، کە وا دیارە ناوێکی تا رادەیەك نوێن[8] و ناو و ناسنامەی گشتگیر و کۆکەرەوەی هەموو ئەو دەستە و گروپانەن کە شیعەبوون کۆیدەکردنەوە و ڕەنگە لە سەدەی هەژدەهەم یان کەمێك پێشترەوە پێی ناوزەدکرابن و لە سەرەتادا و لە کۆنترین دوو دەقی خۆماڵی دا، بە ئەهلی هەق و بە یارسان ناونەبراون و نەناسراون، بەڵکو سەرباری ناوی کاکەیی وەك باسکرا،

---

(١) إيرج بهرامی، أسطوره أهل حق، ص٣٣، ٣٦.

(٢) واتا ئەوانەی ساڵانە شەوێك خڕدەبنەوە و چراکان دەکوژێننەوە و گوایە ژنان و پیاویان تا بەیانی بە تاریکی رادەبوێرن(؟).

(٣) رحلة ريج عام ١٨٢٠، ص٤٤، ٣٩٤، ٣٩٦، رحلة المنشي البغدادي، ص٧٤، ٧٧.

(٤) رحلة الحدود بين الدولة العثمانية وإيران، ص١٩٩-٢٠٢.

(٥) سه گفتار تحقيقى در آيين أهل حق، ص٤-١٦.

(٦) سه سال در آسيا(١٨٥٥-١٨٥٨)، ص٢٢٢.

(٧) ڤ. أ. ژۆکۆڤسکی، مەزهەبی ئەهلی هەق لە ئێران، ل٦٢.

(٨) شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە شیعرەکەی دا، کاکەییەکانی کەرکوکی بە(یارانی دیدار) و(یارانی جەم جەم)ناوبردووە، دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ص٩٧-١٠٠.

هــەر دەســتەو بــە نــاوی بنــەڕەتی و دروســتی خۆیــەوە دەناســرا : ناووســی[١]، مقەدەمیە، یان بە ناوی هۆزەکانیانــەوە: صــارەلی، سیامەنصــوری، لــەکی، زەنــد، کرانی، کولیائی، ئەفشاری، جەلیلوەندی، خواجەوەندی[٢].

ئیڤــانۆڤ (١٨٨٦-١٩٧٠) لەمبارەیــەوە دەڵێت:"بــە دوور دەزانرێــت ئــەم کۆمەڵەیە دەزگا یان رێکخراوێکی ئــایینی مەرکــەزییان هــەبێت، ئــەم کۆمەڵەیــە نــە ســـەرۆکێکی ددانپێــدانراو، نـــە ئۆرگــانێکی رێبـــەدێیی، نـــە بنکـــە و ناوەنـــدێکی سەرکردایەتی، نە دەستەیەکی روحی بەمانای وشــە نــە دۆگمایــەکی رێکوپێــك، نــە کتێبێکی پیرۆزیان هەیە، تەنانەت هیچ کتێبێکی ئایینیشیان نیــە کــە شــایەنی ئــەو نــاوە بێــت و لەلایــەن هەمووانــەوە وەك هــەر کــۆڕ و کۆمەڵەیــەکی بــێ ســەوادی نەخوێندەوار جێگای بڕوا و بەقا بێت"[٣].

٣- کوردستان لانکەیەکی گروپ و باسکە شیعیەکان:

ئــەوەی لێــرە پڕبایەخــە و گرنگیــی خــۆی هەیــە بــۆ دۆزینــەوەی ســەرەداوی سەرهەڵدانی ئەهلی هەق و سەلماندنی دێرینــی و رەگداکوتاوییان و پێشڤەچــوونی بیروباوڕیان، ئەوەیە کە تا ناوەڕاستی ســەدەی ســێهەمی کۆچــی/نۆهەمی زایینــی، ئیسلام سەرکەوتنێکی ئەوتۆی لە چیاکانی کوردستان بەدی نەهێنابوو و ئەوەندە تەشەنەی نــەکردبوو لــە نێــو دێهــاتی و چیانشــینانی کــورد و خیلافــەی ئیســلامی دەسەلاتێکی وا پتەوی نەبوو بەســەر ئــەم ناوچــە شــاخاویانەدا[٤]، هاوکــات لەگــەڵ سەرهەڵدانی دیــاردەی پــەرتبوون لــە شــیعەگەری دا، شــارەزور و کرماشــان بوونــە مەکۆیەکی لەبار و مەیدانی کۆشش و چالاکیی تەبلیغی ئەندامانی حیــزب و دەســتە

---

(١) زين العابدين الأردلاني، اليمانيات المسلولة، ص٤١.

(٢) النوافض للروافض، ص١٠٨.

(٣) پەیڕەوانی راستی، ل١١-١٢ .

(٤) بگەڕێوە بۆ کتێبەکــەم: کــورد و کوردســـتان لــە رۆژگــاری خیلافــەی ئیســـلامیدا، چــاپی ســێهەم (هەولێر: ٢٠١٣)، ل٧٥-٨٠.

شیعیه جۆربەجۆر و هەڤرەکەکان، شارۆچکەی بیر[1] -وەك نموونە-لە مێژەوە وەك شایەتحالێك دەڵێت:"دەرەتانی هەرچی هەلاتووان و بارەگای گشت غارەتگەران بوو"[2]، بەمەش جۆرە تێکەڵبوونێك لە نێوان هەردوو لا هاتەکایەوە و کارلێکردن و ئاوێتەبوونی هزریی لێکەوتەوە، ئێمە لەمبارەیەوە بەڵگەی تەواو شك نابەین، بەڵام ئەوە دەزانین کە لەکن زانایانی سوننە، سەرجەم شیعەی باتنی (الباطنية) تەنها بە ناو و روخسار ئیسلامن، ئەگینا لەگەڵ مەجوسی و مەزدەکی و خورەمدینی و بابەکی دا دوو رووی یەك دراون[3] و زانایانی کوردیش هاورایان بوون[4].

هەر ئەوانە بوون خەڵکی شارۆچکەی بیریان کردە موسڵمان لەسەر مەزهەبی شیعەی صالحی زەیدی، پێدەچێت بانگخوازە زەیدییەکان لە دەستەی گەورە بانگخواز حەسەنی کوری صالح(م: ١٦٨ك/٧٨٤ز)کە بە(الصالحية) دەناسران، لە غیابی دەسەلاتێکی ناوەندیی بەهێزدا، دزەیانکردبێتە ناوچە شاخاوییە پەرگیر و دوورەدەستەکانی شارەزور و کەوتبێتنە بلاوکردنەوەی بیر و بەرنامەی خۆیان، بێگومان بانگخوازانی زەیدی و باتنی لە هەرێمەکانی دەیلەم و تەبرستان و چییاکان دا کارا و چالاك بوون[5] و پاشماوەی هزری شیعەی زەیدی تا رۆژگاری شەهرستانی(م:٥٤٨ك/١١٥٣ز) لەو هەرێمانە برەوی هەبوو[6].

---

(١) بیر باژێرێکی تووش و قایمە لە شارەزور، یاقوت الحموي، معجم البلدان، ٤١٢/١. پێدەچێت بیر بیارە بێت. بیر لە ناساندنی شارەزور دا(معجم البلدان، ١٦٥/٣) بە هەڵە خوێنداوەتەوە و کراوە بە(شین).

(٢) مسعر بن المهلهل، الرسالة الثانية، ص ١١، معجم البلدان، ١٦٥/٣.

(٣) البغدادي، الفرق بين الفرق، ص٢٩، ٢٥٢-٢٥٣، الغزالي، فضائح الباطنية، تحقيق عبدالرحمن بدوي، مؤسسة دار الكتب الثقافية(الكويت:بلا)،ص١١-١٨، ٣٤.

(٤) رسائل في الرد على الرافضة، ص٣٨.

(٥) بروانە: مسكويه، تجارب الأمم، دار الكتب العلمية(بيروت:٢٠٠٣)، ٢٥٠/٥.

(٦) الملل والنحل، ص١٢٨، بگەرێوە بۆ: کورد و کوردستان لە رۆژگاری خیلافەی، ل٧٧.

دەبێت ئـەم صـالحیە زەیدییانـە هـەڵگری ئایـدیایێکی نـامۆ و تـەواو جـوداواز بوبێتن لە کەشوهەوای ئایینی و مەزهەبیی شارەزور و بیروباوەڕی خەڵکەکـەی کـە زیاتر سوننە و مەولای خەلیفەی دادپەروەری ئومەوی عومەری کوڕی عەبدولعەزیز بـوون و پێدەچـێت گوتـاری ئـایینی زبـر و نەشـیاویان لـێ بیسـترابێت دەرهـەق خولەفای راشدین و ئال و هەڤالانی پێغەمبەر و رێوڕەسمی نابەجێ و نـەگونجاویان لـێ بـەدی کرابێـت، بـە ڕادەیـەك کـە نـەك هـەر لێیـان قبـوڵ نـەکراوە، بـەڵکو بـە درندانەترین شێوە بەرپەرچ دراونەتـەوە و کـار بـۆ بنـەبڕکردنیان کـراوە، ئـەوەبوو خەڵکی نیم ئەز ڕا–خورماڵ[1] ساڵی ٣٤١ك/٩٥٢ز هەڵیانکوتایـە سـەریان و کەوتنـە کوشتن وبڕین و تالانکردنیان و بەوەندەش نەوەستان بەڵکو سوتاندیانن[2].

جگە لە زەیدی، پاشمـاوەی ناووسـی (الناووسیة) و ئیسـماعیلی موبـارەکی (المبارکیة) کە لـە حیزبـە شـیعییە بەراییـەکانن، چ بـە ئایـدیا چ بـە نـاویش لـەناو دەستە و باڵەکانی ئەهلی هەق بەدیدەکرێن کە دواتر دێینەوە سەریان.

هاوکـات ئـەوەی هـیچ گومانێـك لـەخۆ ناگرێـت و یەکلابۆەتـەوە ئەوەیـە کـە بانگەشـەکارانی ئیسـماعیلی هـەر زوو و بـە ماوەیـەکی کـەم پـاش سـەرهەڵدانیان، توانییـان دزە بکـەن و خۆیـان بخزێننـە نـاو چـەند ناوچـەیەکی کوردسـتان و پەیوەنـدیی بـە ژمارەیـەك کـوردەوە بکـەن و بـە هـزر و دروشـم و ئامانجـەکانی بانگەشەی ئیسماعیلی ئاشنایان بکـەن و لەمبارەیـەوە زیـاتر لـە دەقێـك هەیـە[3]، بگرە بەپێی ئاخافتنی بەغدادی(م: ٤٢٩ك/١٠٣٧ز) کـوردانی هـەرێمی چـیبا - واتـا شارەزور و لوڕستانی بچووك و کرماشان و هەورامان و ئـەردەڵان - و دانیشـتووانی چیایەك بە ناوی بـدین(؟) لـە هـەرێمی ئازەربـیجان لـە پێشـەوەی ئـەو نەتـەوە و خەڵکانە بوون کە بە هەوڵ و پێکۆڵی بانگەشەکارە پێشەنگەکان بڕوایان بە هـزر و بەرنامـەی ئیسـماعیلی هێنـا[4]، یـەکێك لەمانـە عەلـەوی–عەلیزادەیـەك بـوو لـە

---

(١) نیم ئەز را واتا نیوەی رێگا و زۆر نزیکە هەر خورماڵی ئێستا بێت.

(٢) الرسالة الثانیة، ص١١، معجم البلدان، ٣/١٦٥.

(٣) بگەڕێوە بۆ: البغدادي، الفرق بـين الفرق، ص٢٥٠، ابن الجوزي، المنتظم، ١٢ /٢٩٧–٢٩٨.

(٤) الفرق بین الفرق، ص٢٦٦.

سەردەمی خەلیفە(المعتمد:٢٥٦-٢٧٩ك/٨٧٠-٨٩٢ز) دەرکەوت و خۆی بە(الرافع بالله) ناساند و کوردانێکی لەخۆ کۆکردەوە و وەك مێژوونوسێك دەڵێت لەخشتەیبردن و فریویدان[1].

سەرباری ئەوەی کە کورد لە بزاڤی قەرامیتەش بەشداریکردووە، کە ساڵی ٢٧٨ك/٨٩١ز بۆ یەکەمجار لە دەڤەری کوفە دەرکەوتن و یەکێك لە فەرماندە مەیدانیەکانی قەرامیتە جەعفەری کوڕی حەمیدی کورد بوو[2] و کابرایەکی شارەزوری و یەکێکی دیی دینەوەریش، ناویان لە ریزی ئەو کەسانە هاتووە کە گوایە بە دیداری ئیمامی مەهدی(صاحب الزمان) گەهیشتوون[3] و خەڵکی دینەوەر و کرماشان پیتاك و کۆمەکیان[4] بۆ ئیمامانی شیعە دەنارد[5]، تەنانەت رێگرانی کوردیش ئیمامانی ئەهلی بەیتان خۆشدەویست[6].

شیعەی نوصەیریش کە لە گروپە هەرە توندڕەوەکانە و بەناوی محەمەدی کوڕی نوصەیری نومەیری(م:٢٧٠ك/٨٨٤ز)ی دامەزرێنەرەوە ناونراوە، لە ساتی دەرکەوتنیەوە لای کورد نامۆ نەبووە و فازۆ یان فادۆی کورد(فازویە الكُردي) یەکێك بوو لە یارانی ئیمام (الحسن العسكري) و لە کەسە نزیك و هاوبیرەکانی محەمەدی کوڕی نوصەیر[7]، دواتر باهی خۆی جەماوەری لە کوردستان پەیداکرد و میر شەرەفەدینی رۆژەکی خودانی بەدلیس لە نیوەی یەکەمی سەدەی٨ك/١٤ز گومانی ئەوەی لێدەکرا نوصەیریە[8]، خورشید پاشاش خەڵکی گوندی زەردەی

---

(١) المقدسي، البدء والتاريخ(باريس: ١٩١٩)، ١٢٥/٦.

(٢) بگەڕێوە بۆ: کورد و کوردستان لە رۆژگاری، ل ١٠٤-١٠٥.

(٣) الأربلي، كشف الغمة في معرفة الأئمة، ٢٨٥/٣- ٢٨٦، رسول جعفريان، تأريخ تشيع در إيران، ص٢٨٣.

(٤) دەبێت مەبەست پێنجیەك بێت کە ئەرکبوو لە ئەستۆی هەر شیعەیەك بیدات بە ئیمامی زەمانی خۆی.

(٥) ابن طاووس، فرج المهموم في تأريخ علماء النجوم(قم:١٣٦٣ش)، ص٢٣٩-٢٤٣.

(٦) كشف الغمة في معرفة الأئمة، ٤٨/٣.

(٧) الخصيبي، الهداية الكبرى، ص٣٣٨.

(٨) العمري، التعريف بالمصطلح الشريف، ص٥٤.

لای سەرپول زەهاو و هۆزی هەلیلانی کوردی فەیلی و زۆربەی هۆزی گۆران کە ئەمانە تێکرا ئەهلی هەق بوون بە نوصەیری داناون[١]، لە راستیدا نوصەیر لەکن ئەهلی هەق پلەیەکی بڵندی هەیە و یەکێکە لە هەڤالانی دڵسۆزی ئیمامی عەلی.

جگە لەمانە، دەستەیەکی دیی شیعە دەرکەوت و هەر بە(الإسحاقية) ناودەبران و بڕوا ناکرێت پەیوەندیی بە(الإسحاقية)ی یەکەمەوە هەبێت کە یەکسەر پاش مردنی جەعفەری صادق دەرکەوت، ئەمەیان دەگەڕێتەوە بۆ ئیسحاقی کوڕی محەمەدی نەخعی، ناسراو بە (النخعي الأحمر:م٢٨٦ك/٨٩٩ز) چۆنکە وەك دەڵێن سەری رووتاوەی بە مادەیەکی سوور رەنگدەکرد و کەچەڵیەکەیی دەشاردەوە.

ئەم کابرایە خۆی بە شوینگرەوەی دوا ئیمامی ناسراوی شیعەی موسەوەی دەزانی[٢] و بیرورا و بۆچوونەکانی دەرهەق ئیمامی عەلی و کوڕ و نەوەکانی لە دووتوێی چەند کتێبێکدا بڵاوکردەوە و هەندە پەرگیر و سەرسەخت بوو تا ئەو رادەیەی زانا و هەواڵزانانی شیعە بە زەندیق و گومڕا و لادەر و درۆزن دایدەنێن و ئەو فەرموودانەی رەتدەکەنەوە کە لەمەڕ فەزڵ و مەزنێتی ئیمامی عەلی گێڕاویەتیەوە، ئەو بەوەندەوە رانەوەستا پلەوپایەی عەلی تا ئەوسەری هەڵبکێشێنێت، بەڵکو هەموو سنورەکانی بەزاند و راستاوڕاست دەیگووت ئیمامی عەلی خودایە و دواتر وەك خودا لە شێوەی حەسەن و حوسێن دەردەکەوێتەوە و ئەگەر هەزاران کەسیش بن، ئەوە هەر تەنیا عەلی خۆیەتی و هەر ئەویشە محەمەدی بە پێغەمبەرایەتی راسپاردووە[٣].

زێدەڕۆیی لەم ئاستە، سەرەڕای ئەوەی تەواو دەرچوون بوو لە چوارچێوەی ئیسلام، خەڵکانێکی لە عێراق دەستخەڕۆ و گیرۆدەکرد و پەلکێشی

---

(١) رحلة خورشيد باشا، ص ١٥٢،١٩٩.

(٢) ابن طاووس، فرج المهموم في تأريخ علماء النجوم، ص٢٤٠.

(٣) سەمعانی لەبارەیانەوە دەڵێت:"وجماعة من غلاة الشيعة يقال لهم الإسحاقية نسبوا إلى إسحاق بن محمد النخعي الاحمر الكوفي وهؤلاء الملاعين يعتقدون في علي رضي الله عنه الإلهية"، السمعاني، الأنساب، دار الجنان(بيروت:١٩٨٨)، ١٣٦/١ .

ناوخۆی کردن، بەڵکو بەرەبەرە زیادیان دەکرد و لە سەدەکانی دواتر، بوونە باڵێکی شیعیی سەربەخۆ و بە ئیسحاقیە دەناسران و شاری مەدائین -سەلمان پاك مەکۆی گردبوونەوەیان بوو[1].

ئەمانە ئیمام عەلی یان لە مرۆڤبوون بردە دەرەوە و گەیاندیانە جیهانی غەیب و پێیان وابوو بەر لە خولقاندنی ئاسمان و زەوی هەبووە و پێیانیش وابوو کە دەرکەوتنی روحانیەت و شتە روحیەکان لە جەستەی مرۆڤدا دیاردەیەکە، مرۆڤی ژیر و هۆشمەند ناتوانێت نکۆڵی لێ بکات، چ ئەو روحە خێرخواز و چاکەکاربێت وەك دەرکەوتنی حەزرەتی جوبرائیل لە جەستەی کەسانێك و خۆنیشاندانی لە شێوەی عەرەبێکی چۆلەوانی، یان بەدکار و شەڕانگیز بێت، وەك دەرکەوتنی شەیتان لە روخساری مرۆڤدا و ئەنجامدانی کاری خراپە بە دەستی مرۆڤ و هەروەها دەرکەوتنی جن لە شێوەی ئادەمیزاد و ئاخافتن بە زمانیان، هەر لەم روانگەیەوە دەکرێت خودی خودای مەزن لە روخساری مرۆڤ خۆی دەربخات، ئەگەر پاش پێغەمبەریش هیچ کەسێك لە ئیمامی عەلی و لەدووی ئەویش کەس لە نەوەکانی هەژێتر و پەسندتر و باشتر نەبێت، ئەوا ئاساییە کە خودای هەق لە شێوەی ئەوان دەربکەوێت و بە زمانی ئەوانەوە بئاخڤێت و بە دەستی ئەوانیش کارەکانی خۆی رابپەڕێنێت، ئەم تایبەتمەندیەش تەنیا تەرخانکراوە بۆ عەلی، چونکە تەنها ئەوبوو دەستگرتن و پشتیوانیی ئیلاهی لە پشتبوو، بە پاساوی ئەم راستیانە، ناوی ئیلاهی و خوداوەندیمان لەسەر دانا، ئەوە عەلی بوو توانی شەڕی دووڕوو و هەلپەرستەکان بکات و دەروازەی قەڵای خەیبەر لە بنەوە هەڵبتەکێنێت، ئەگەر پشتیوانێکی ئیلاهی لەپشت نەبوایە و پشتگیریی نەکرایە، ئەوا چۆن دەیتوانی ئەم کارانە بکات، ئەوە خودایە لە ناو ئەودا بەرجەستە بووە، شەهرستانی ئەمانە و نوصەیری بە دوو حیزبی هاوچەشن و هاوبیر دادەنێت و

---

(١) ابن الجوزي، المنتظم، ١٢/٤٠٤-٤٠٥، هەروەها بڕوانە: الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد، دار الكتب العلمية (بيروت:١٩٩٧)، ٦/٣٧٥-٣٧٧، الذهبي، ميزان الأعتدال في نقد الرجال، دار الكتب العلمية (بيروت:١٩٩٥)، ١/١٩٦-١٩٨.

دەڵێت ئیسحاقی پتر عەلی دەکەنە هاوپشکی پێغەمبەر، کەچی نوصەیری لایەنی ئیلاهی لە عەلی دا زاڵ دەکەن[1].

بەڵگە و ئاماژەیەکی وا نیە کە ئەمانە دەستیان بە کوردستان راگەهیشتبێت و خۆیان گەیاندبێتە ئەو دەڤەرانەی کە مەکۆ و زێدی یارانی ئەهلی هەقن، بەڵام هاوبیری و لێکچوونێکی تەواو بەدیدەکرێت لە نێوان دید و روانینی هەردوو لایان دەرهەق ئیمامی عەلی، وێڕای لێکچوونی ناوی ئیسحاق و سەهاك[2].

لە سەدەکانی دواتر دا، کوردستان بووە مەڵبەندێکی ئاوەدانی بزاڤە شیعە توندڕەوەکان، ئیسماعیلیە نزارییەکانی ئێران کە بە(الباطنیة) و(الحشیشیة) دەناسران و پتر لە سەدە و نیوێك (١٠٩٠-١٢٥٦ز) حوکمیانکرد و قەڵای ئەلەمۆت ناوەندی دەسەڵاتیان بوو و هۆلاکۆ لە ساڵی ٦٥٤ك/١٢٥٦ز لەناویبردن و قەڵا و بارەگەکانی داگیرکردن، دیارە ئەمانە بە نهێنی بانگخواز و چالاکوانی خۆیان بۆ کوردستانیش ناردووە، بە قسەی مارکۆ پۆڵۆ (١٢٥٤-١٣٢٤ز) شێخ عەلائەدینی دوا شێخی ئیسماعیلیەکانی قەڵای ئەلەمۆت، نوێنەری خۆی رەوانەی کوردستان و دیمەشق کردبوو[3].

٤- سەرهەڵدانی کاکەیی-ئەهلی هەق:

ئەوەی تا هەنوکە زانراوە، بەر لە سەدەی حەڤدەهەم شتێکی وا لەبارەی کاکەییەوە نەنوسراوە و نە شەرەفخانی بەدلیسی و نە هیچ مێژوونوس و گەڕۆکێکی دی بە راشکاوی باسی هەبوونیانی نەکردووە و رەنگە کۆنترین بەڵگەی رەوانی هەبوونی کۆمەڵە خەڵکانێکی بەدەر لە ئیسلام، یان لادەر و دەرچوو لە

(١) الملل و النحل، ص١٥١-١٥٢.

(٢) سەرەداوێك بۆ پەیوەندیی نێوان خەڵکی دەینەوەر-صەحنە و(إسحاق الأحمر النخعي) هەیە، بڕوانە: ابن طاووس، فرج المهموم في تأريخ علماء النجوم، ص٢٣٩-٢٤٠.

(٣) فرهاد دفتري، الإسماعيليون تأريخهم وعقائدهم، ص٥٠. گریمانەی بێ بەڵگە و دوور لە راستیی واش هەیە کە سەرهەڵدانی ئەهلی هەقەکانی کوردستان پەیوەست دەکات بە روداو و گۆڕانکاریەکانی سەدەی٦ك/١٢ز یەوە و گوایە دامەزرێنەرانی لە ئیسماعیلیە ئاوارەکانی هیندن کە بەرە و کوردستان هەڵاتن و گیرسانەوە .بڕوانە: ئیڤانۆف، پەیڕەوانی راستی، ل٣٤-٣٥.

ئیسلامی سوننی باو و چەسپیو لە کوردستان، ئەوە بێت کە قازی محەمەدی مەراغەیی (م:٥٩٠ك/١١٩٣ز)[١] گێڕاویەتیەوە کە چۆن شەوێك لایداوەتە مزگەوتی دێیەکی شارەزور و لە نزیکەوە دە کەسی جوالقی[٢]–جوالپۆشی بینیوە و گوایە پەنگکێشی وکاری دزێوی لێ دیتوون[٣].

پێدەچێت ئەم تەرزە خەڵکە نامۆ و لاسارانە، هەر هەواداری ئەو دەستە و تاخمە پێنەگیر بە ئیسلامانە بن کە دواتر چەتری ئەهلی هەق کۆی کردنەوە، ئەوەتا گەڕۆکی فەرەنسی جوزیف ئەرتور گۆبینو درکی بەو راستیە کردووە کە ئەهلی هەق بە رواڵەت موسڵمانن، دەنا پێغەمبەریان لەکن قبولْ نیە و پێ ناکەن بە مزگەوتەکاندا، مەگەر لە ناچاری یان لە دەمی پێویستدا نەبێت، ئازادیشیان بەخشیوە بە ژنانیان و رێگایان بۆ والآ کردوون روخساریان نیشانی کەسانی بیانی بدەن و لە شایی و گۆڤەندەکاندا بێ سەرپۆش دەستی پیاوان بگرن، لەمڕووەوە رێساگەلێکیان بەزاندووە و بەهۆی رەچاوکردنی هەندێك یاسا ودابونەریتی جڤاکیی موسڵمانانی دەرهاوسێیانەوە، بیروباوەڕی نەپەنی–نهێنیی خۆیان لە ناخیاندا دەپارێزن[٤].

لە لایەکی دیەوە، لە سەردەمێکی نادیار و لە گۆشەیەکی لاڕێی کوردستاندا، کوردانێك پەیدابوون کە بە خۆشینان(قوم خوشینان)خۆیان دەناساند، روون نیە ئەمانە کێن و کەنگی و لە کام لای کوردستان سەریان هەڵداوە؟ هەچەند گومانێکی زۆر بۆ ئەوە دەچێت کە لە شارەزور گەشەیان کردبێت. مەگەر ئەوەندە نەبێت کە

---

(١) ناوی تەواوی:(صدر الدین أبوبکر محمد بن عبد الله بن عبدالرحیم المراغي)یە، قازیی باژێڕی مەراغەی ئازەربیجان بووە، جارێك ساڵی٥٣٨ك/١١٤٣ز و جارێکی دی ساڵی ٥٧٥ك/١١٧٩ز لە مەراغەوە چووەتە بەغدا و گەڕاوەتەوە و دیارە لەم گەشت و گەڕانەیدا بە شارەزوردا گوزەریکردووە.

(٢) جوالق:هەر جواڵی کوردی و فارسیە و لە عەرەبیدا کراوە بە جوالق.

(٣) ابن الخطیب، فسطاط العدالة، لە:محمد رضا شفیعی کدکنی، قلندریە در تأریخ، ص٥٢١، وەرگیراوە.

(٤) سە سال در آسیا(١٨٥٥–١٨٥٨)، ص٢٤٣–٢٤٤، ب. لیرخ، دراسات حول الأکراد، ص٣٩.

پاشماوەی مەزدەکی–خورەمی بوونە و لە سەرەتای سەدەی حەفتەمی کۆچی/ سێزدەهەمی زایینی هەبوونە و دوو ئەندامیان: محەمەدی کورد و شەمسی کورد، چوونەتە ریزی قەلەندەریەکانەوە و بوونەتە هاوکاری جمال الدین ساووجی(م:٦٣٠ك/١٢٣٢ز) شێخ و دامەزرێنەری بزاڤی قەلەندەری[(١)] و لەو چوار پێنج شاگردە کارا و بەبزاڤتەی ساووجی بوونە کە برەوەیان بە دیاردە و بەرنامەی قەلەندەری داوە و بە جیهانی ئیسلامیدا پەخشیان کردووە، محەمەدی کوڕی محەمەدی کوڕی مەحمودی ناسراو بە(إبن الخطيب) [(٢)]کە رەنگە هەمان زانا و مێژوونوسی گومناوی کورد(إبن الخطيب الهذباني الأربلي)بێت[(٣)]، لە کتێبی(فسطاط العدالة في قواعد السلطنة) کە ساڵی ٦٨٣ك/١٢٨٤ز لە شاری ئاقسەرای ئەنادۆڵ بە فارسیی دایناوە، تاکە سەرچاوەی ئەم بابەتە گرنگ و باڵکێشەیە[(٤)].

بە هەرحاڵ قەومی خۆشینان هەرچییەك بن، پاشتر بوونە بەشێك لە ئەهلی هەق و خۆشینیش کێ بێت، پایەی بابا و شاهی پێ بەخشرا و بوو بە یەکەم بەرجەستەکەری خوداوەند لە کوردستان[(٥)] و گوندی باوەخۆشینی رۆژئاوای دەربەندیخان دەشێت پەیوەندیەکی پتەو و راستەوخۆی بە خۆشین و میللەتی خۆشینانەوە هەبێت[(٦)].

---

(١) لەبارەیەوە بڕوانە:الذهبي، تأريخ الإسلام، دار الكتاب العربي (بيروت: ١٩٩٣)، ٤٥/٤٢٣–٤٢٤.

(٢) بڕوانە: حاجي خليفة(ت: ١٠٦٧هـ/١٦٥٧م)، كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون الناشر: مكتبة المثنى(بغداد:١٩٤١)، ١٢٥٩/٢.

(٣) ئەوەی لە ساڵی ٦٨٣ك/١٢٨٤ز دانەیەکی کتێبی(مختصر سير الأوائل والملوك و وسيلة العبد المملوك)ی کڕیوە، بڕوانە: ابو الفضائل محمد بن علي بن نظيف الحموي(ت:في حدود ٦٤٠هـ/١٢٤٢م)، التأريخ المنصوري، تحقيق: أبوالعيد دودو، مطبعة الحجاز (دمشق : ١٩٨١)، ص١٢.

(٤) "إين محمد كُرد و شمس كُرد هر دو كُرد بودند أز قوم خويشينان، بر مذهب مزدك"، فسطاط العدالة، ص٥٥٠، ٥٦٠.لە: شفيعى كدكنى، قلندريه در تأريخ، ص٢٣٦–٢٣٨، ٥٢٢، وەرگیراوە.

(٥) دوواتر دێینەوە سەر ئەم بابەتە.

(٦) لەم ساڵانە کرا بە ناوەندی ناحیە.

هەرچەند یارانی ئەهلی هەق، سەرەتای دەرکەتنی خوداوەند(مظاهر إلاهی) لە نێوانیان دا دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمانی یەکەمین خەلیفەی عەباسی[1]، وەلێ زۆر ئاستەمە بە وردی بزانرێت کەنگی یەکەم دەستەی ئەو گروپ و باسکە شیعەیانەی کەوا لە ئێستادا ناوی کاکەیی- ئەهلی هەق کۆیان دەکاتەوە، لە لوڕستان و کرماشانا سەریهەڵدا و رەگی خۆی داکوتا و چۆن و تا چ رادەیەك سوود و کەڵکیان لە بیروباوەڕە باو و نائیسلامیەکانی ناوچەکە وەرگرت، چونکە وەك ئیڤانۆڤ دەڵێت:"مسۆگەر لە حاڵی گرووهێکی نەخوێندەواری دەوارنشین و لادێیدا کە بە دەگمەن هاتوچۆی ناوەند و مەڵبەندەکانی ژیان و شارستانیەتی وڵاتانیان دەکرد، ناشێت مەزەندەی مێژوویەکی واقیعی بکرێت، هاتنەگۆڕی کۆمەڵەیەکی تازە بە رواڵەت، ئاکامی پڕۆسەیەکی دوورودرێژە، ئەم هاتنە ئارایەوە هەرگیز هاوشان و هاوکاتی روداوێکی نائاسایی نەبووە کە سەرنجی دونیای دەرەوەی راکێشابێت، سەیر ئەوەیە مێژووش شتێکی ئەوتۆی پێ نیە سەبارەت بەم دەڤەرە تا قسەیەکی لێ بکات"[2].

مینۆرسکیش پێیوایە کە ئەهلی هەق لقوپۆپی زۆری هەیە و پێکهاتەیەکی ئایینی وا نین یەکێتی بیروباوەڕ کۆیان بکاتەوە، بەڵکو لەوە نزیکن کە بزاڤگەلێکی هاوپەیوەندبن و لە جۆرە یەکێتیەکەدا رێکخرابێتن[3].

وا دیارە سەرەتا وەك چەند شانەیێکی بچووکی خامۆش و تەریك بووبێتن و لە گوندگەلێکی لاڕێی ناوجەرگەی چیاکان گیرسابێتنەوە و هیچ چالاکیەکی فکری یان جموجووڵێکی بانگەشەیانیش نەنواندبێت بووبێتە مایەی سەرنج و هاوڕدانەوەی خەڵکانی دەوروبەریان، بە سەواد و خوێندەواریش نەبوونە تا شتێك بنووسن، دیارە تا هەنوکەش لە یازدە لق و بنەماڵە پێکدێن و هەر یەکەیان بیروباوەڕی تایبەتی خۆی هەیە[4]، لەوانە : ئیبراهیمی، داودی، میری، سوڵتان

(١) سه سال در آسیا، ص٢٥٢.

(٢) پەیڕەوانی راستی، ل٢٠.

(٣) دائرة المعارف الاسلامية، مادة أهل الحق، ٣/٩٥.

(٤) نامه سرنجام يا كلام خزانه، ص٢٣.

بـــابری، خامۆشـــی، یادگـــاری، شـــاه ئـــەیازی، خانەتاشـــی...[1]. کەیخەســـرەو ئەسـفندیاریش (سـەدەی١٠ك/١٦ز) لـە خـەڵکانێکی عـەلی ئیلاهـی دەدوێـت لـە کوێســتانەکانی ڕۆژهـــەڵاتی ئێـران لـــە نزیـك وڵاتـــی خُتـــا[2]، بێگومـــان ئەمانـــە پەیوەندییان بە کوردستانەوە نیە[3].

وەلێ ئەوەی تا هەنووکە ساخبۆتەوە، یەکەم ناوهێنانی ڕاستەوخۆی کاکەیی (الکاکائیة) وەك گرووپێکی شیعیی پـەڕگیر، دەگەڕێتـەوە بـۆ ناوەڕاسـتی سـەدەی حەڤدەهەم[4]، ئەو دەمەی وا بە تەواوەتی چووبوونە ئـامێزی شیعەگەریەوە و لـە بیروباوەڕە کۆنەکانی کوردستان دابڕابوون. لەو بڕوایەدام پێشتر باسی هەبوونیان بەم ناوە لە ئارادا نـەبووە و ئـەوەی ڕاسـتی بێـت تـا سـەدەی نۆزدەهـەم هەنـدە ناسراو نەبوون و شتێکی وایان لەبارەوە نەنوسرابوو، تا ئەو دەمەی دەنگوباسـیان کەوتە نێو یاداشت و سەرنجی دیپلۆمات و گەڕیـدە ئەوروپیەکانـەوە، بـەڵام سـەیر لەوەدایە لەم یەکەم دەقـەدا، هـیچ باسوخواسـێکی سـوڵتان سـەهاك–ئیسـحاق لـە گۆڕێدا نیە، بەڵکو شیعەیەکی هەرە توندڕەون و ئیمامی عەلی یان لەکن هاوئاستی خودایە، محەمەدی کوڕی باباڕەسوڵ کە بۆ خوێنـدن لـە بەرزنجـەوە ڕوویکردبـووە هەمەدان، دیارە لە نزیکەوە ئاشنایی لەگەڵ پەیداکردوون و لەبارەیانـەوە دەڵێـت: ئەمانە بە سیامەنصوری و شاه بابایی[5] و صارولیش دەناسرێن، بـەلای ئەمانـەوە خودا چووەتە ناو جەستەی عەلییەوە، پاشان چووەتە ناو جەستەی یـەك لـەدووی یەکی کوڕ و نەوەکانیەوە، ئەوجا چووەتە ناو شێخەکەی سەردەمی خۆیانەوە[6].

---

(١) سه سال در آسیا، ص٢٥٥، نامه سرنجام، ل٢٤–٢٨.

(٢) "در بیان عقاید علی اللهیان در کوهستان مشرق نزدیك بـه ختـا"، کتـاب دبسـتان مـذاهب، کتابخانه طهوری(تهران: ١٣٦٢ش)، ص٢٦٥–٢٦٧.جێگای داخە محەمەد ئەمین زەکی ئـەم زانیاریانـەی وەك خـۆی لـەم کتێبـە وەرگرتـووە و وای زانیـوە مەبەسـت ئـەهلی هەقـەکانی کوردســـتانە. خولاصـــەیەکی تـــاریخی کـــورد و کوردســـتان، چـــاپخانەی دار الســـلام (بغداد:١٩٣١)، ل٢٧٩–٢٨١.

(٣) گۆبینۆش جیاوازیی دەکات لە نێوان عەلی ئیلاهی و ئەهلی هەق.

(٤) البرزنجي، النواقض للروافض، ص١٠٧.

(٥) لەوانەیە شاه بابایی شوێنکەوتووانی شاهخۆشین–باباخۆشین بن.

(٦) النواقض للروافض، ص١٠٦.

له شوێنێکی دی دا، هۆزەکانی لەك و زەند و کاکەیی و کرانی و کولیائی و ئەفشاری و موقەدەمی (المقدمية) و جرادورەوی[1] و جەلیلوەندی و خواجەوەندی و کەسانی دی کە لە ژمارە ناهێن، بەوە تۆمەتبار دەکات کە شیعەن و حەزرەتی عەلی وەك خودا دەپەرستن و دەڵێت رۆژێکیان کابرایەکی زەندم دواند و گوتم بیستوومە زەندەکان عەلی یان خۆش ناوێت، ئەویش گوتوویەتی:(إستغفر اللە)، ئێمە عەلیمان خۆش ناوێت؟ عەلی خودا و رێنوێنمانە، تەنانەت پیرەمێردێکیان شەهدیمان (الشهادتين)ی نەدەزانی و لەبریدا دەیگوت:"عەلی وەلیی پێغەمبەری خودایە"[2].

رەوا نیە و بگرە ناهەقیەکی مێژووییە، ئەگەر بڵاوبوونەوەی بیری توندڕەویی شیعەگەری لە ناوچەگەلێکی لوڕستانی باکور و کرماشان، واتا لە زێدی لەمێژینەی یارانی ئەهلی هەق، پەیوەست بکرێت بە هەژموونی بزاڤی قزڵباشی و دواتریش بە دەرکەوتنی دەوڵەتی صەفەویەوە وەك کەسانی نەشارەزا دەیانهەوێت بیسەلمێنن[3]، بەڵکو لایەنی کەم سەدەیەك پێشتر هەست بە هەبوونی ئەم دیاردەیە دەکرێت و دیارە ئەمەش لە ئەنجامی خەبات و کۆششی زانایانی شیعە بووە، ئەوەتا کەڵە فەقیهی شیعیی ناسراو(العلامة الحلي:م٧٢٦ك/١٣٢٦ز) هاتۆتە دینەوەری نزیك صەحنە و بۆ گاڤێك ماوەتەوە و کەوتۆتە بزاڤ و چالاکیی بانگخوازی و رۆژی٢٠-٣-٧٠٩ك/٥-٩-١٣٠٩ز، لە رەشنوسکردن و دانانی بەرگی یەکەمی کتێبی (الألفين في إمامة أمير المؤمنين)بۆتەوە[4]، ناوبراو لەم کتێبەیدا وەك لە ناوونیشانەکەیی دیارە و بەخۆیشی لە پێشەکیەکەیدا روونیکردۆتەوە، هەزار بەڵگەی یەقینی و بورهانی عەقڵی و نەقڵی هێناوەتەوە لە پێناو سەلماندن و چەسپاندنی رەوایەتیی ئیمامەتی حەزرەتی عەلی(خير الوصيين) و هەزاری

---

(١) راستەکەی چاردولی-چرداولی.

(٢) النوافض للروافض، ص١٠٨-١٠٩.

(٣) بگەڕێوە بۆ: کامل مصطفى الشيبي، الصلة بين التصوف والتشيع، منشورات الجمل (بيروت:٢٠١١)، ٢/٣٧٦.

(٤) الألفين في إمامة أمير المؤمنين علي بن أبي طالب، ص١٤٩.

دیکەش بۆ پوچەڵکردنەوەی رەخنە و توانجی نەیاران و رەواندنەوەی گومانی کەسانی بەدگومان[1].

هەر لەم چوارچێوەیەدا، نوسەرێکی نەناسراو ساڵی ٧١٢ك/١٣١٢ز لە شارۆچکەی کەرەندی نیشتمانی ئەهلی هەق، شەرحێکی بۆ کتێبی(نهج البلاغة)ی ئیمام عەلی نوسیوە[2] و مەزاری ئیمامزادەیەکی ئەهلی بەیت(سەدەی٣ك/٩ز) لە نورئابادی مامەسێنی هەبوو و ساڵی ٧٧١ك/١٣٧٠ز نۆژەنکراوەتەوە[3]، بۆیە هیچ سەیر نیە ئەگەر دانیشتووانی بازێڕی نەهاوەند کە سەرپاکیان کورد بوون، لەم سەردەمەدا شیعەی دوازدە ئیمامی بن[4].

نەك ئەمەندە، بگرە ئەم دوو هەرێمە کوردنشینە واتا لوڕستانی باکور و کرماشان لە سەدەی هەشتەمی کۆچی/ چواردەهەمی زایینیەوە، بوونە مەڵبەندی سەرهەڵدان و گەشەکردنی بیری توندڕەویی مەزهەبی لە کوردستان، ئەوەبوو دیاردەی زێدەگاڤی و سەرسەختی (الغلو–المغالاة) لە خۆشویستنی بێڕادەی ئیمامی عەلی و ئیمامان و ئەندامانی ئەهلی بەیت لە ناوچەی لەکستان هاتەکایەوە و گەهیشتە ئەوپەڕی، شاعیر مەلا پەریشانی کورد کە لە تیرەیەکی کوردانی دێرینی لەکە و بە مەزندە لە نیوەی دووەمی سەدەی ٨ك/١٤ز و نیوەی یەکەمی سەدەی ٩ك/١٥ز ژیاوە[5]، یەکێکە لە نوێنەران و ئاڵاهەڵگرە چالاکەکانی ئەم تەوژمە، ئەو وەك بەخۆی رایگەیاندووە، هاودەم و شاگردی دڵسۆز و گوێڕایەڵی پەنجا ساڵەی زانای دەمارگیر و توندڕەوی شیعە شێخ رەجەبی برسی (م:٨١٣ك/١٤١٠ز) بووە[6] و بە بیروڕاکانی شێخ و مامۆستاکەی تەواو سەرمەست و

---

(١) الألفين، ص٢٢. ئەم زانا و بانخوازە رۆڵی مەزنی هەبوو لە کردنی مەغۆلی وەسەنی بە شیعە.

(٢) رسول جعفريان، تأريخ تشيع در إيران، ص٦٧٨.

(٣) تأريخ تشيع در إيران، ص٨٥١–٨٥٢.

(٤) مستوفى قزويني، نزهة القلوب، ص١١٩.

(٥) وا باوە لە هۆزی غەواسوەندی لەکە و ساخنەبۆتەوە خەڵکی کام شوێنی وڵاتی لەکستانە.

(٦) ناوی تەواوی (الحافظ رضي الدين رجب بن محمد بن رجب البرسي الحلي)یە و خەڵکی گوندی برسی نێوان حیللە و کوفەیە و یەکێکە لە زانا هەرە توندڕەوەکانی شیعە و ریوایەت و بۆچوونەکانی لەلایەن بەشێکی خودی زانایانی شیعەوە جێگەی گومان و هەڵوەستەن، ژمارەیەك

کاریگـەر بـووە و ئەمـەش بـە روونـی و زەقـی لـە شـیعرەکانی رەنگیداوەتـەوە و سـەرتاپای دیوانەکـەی شـیعری دینیـە و لێواولێـوە لـە غلـو- زێـدەڕۆیی دەرهـەق ئەهلی بەیت[1]، تەنانەت لە بەندی چـوارەمی دیوانەکەیـدا، راسـت و رەوان دەڵێـت تەنها چوارده ئیمامی مەعصوم مرۆڤن و(أبوذر و میقداد و عەممار و سەلمان) یـش نیمچە مرۆڤن، هەرچی خەڵکی دی هەیە سەرجەم نسناسن واتا مەیمونن:

سە نوع بشر خلق کرد خدای عالـــم ناس و شبە ناس یکناس أفهم

ناس چهاردە معصوم شبەناس بزان بوذر و مقداد و عمّار و سلمان

مابقـــی مــــردم مطلق نســناسن واحـدیت خـدا نشــناسن [2].

دیـارە ناکرێـت رۆڵ و بانـدۆری بیروڕاکـانی (العلامـة الحلـي) و کاریگـەریی شیعرەکانی مەلا پەریشان پێشچاو نەخرێت لە بڵاوکردنەی هزری توندڕەوی لەنێو کـوردانی لـەك و لـوڕ و کـەلهوڕدا، دووریـش نیـە مەبەسـت لـە بابـا رەجـەب(باوە رەجەب)ی نێو دەقەکانی ئەهلی هەق هەر رەجەبی برسی بێت[3].

لە هەمان دەمدا، بزاڤەکانی حرووفی و نوربەخشی و موشەعشەعی دەرکەوتن و محەمەدی کوڕی فەلاح (المُشعشع: م٨٦٦ك/١٤٦٢ز)، لـە زۆنگاوەکـانی حـەوێزە دەرکـەوت و خـۆی بـە سـەید دادەنـا و بانگـەوازی مەهـدێتی کـرد و دەسـتی گـرت

کتێبی هەیە وەك (مشارق أنوار اليقين في أسرار أمير المؤمنين) و (أسـرار الـنبي وفاطمـة والأئمـة) و (كيفية التوحيد والصلوات على الرسول والأئمة) و (مولـد الـنبي وفاطمـة وأمـير المـؤمنين وفضـائلهم) و (الدر الثمين في خمسمائة آية نزلت من كلام رب العـالمين في فضـائل مولانـا أمـير المـؤمنين باتفـاق أكثر المفسرين من أهل الـدين)، لـەم کتێبـەی دواییەیـدا وەك لـە ناونیشـانەکەی دیـارە پێیوایـە کـە (٥٠٠) ئایەتی قورئان لەمەڕ فـەزڵی عـەلی دابـەزیوە. بـۆ پـتر پێـزانین بگـەڕێوە بـۆ: کامـل مصـطفی الشيبي، الصلة بين التصوف والتشيع، ٢/٢٢٣-٢٥٤.

(١) شەوی ١٩/٢٠-٣-٢٠١٨ میوانی نوسەری خەمخۆر و دڵسۆزی کەلتور و گەنجینـەی ئـەهلی هـەق کاك تەیبی تاهیری بـووین لـە مـاڵی خـۆی لـە کرماشـان و بـە سوپاسـەوە دیـوانی مـەلا پەریشـانی پێبەخشین، ئەم دیوانە بۆ جارێکی دی لە لایەن رێبوار حەمـە تۆفیقـەوە سـاخ و چـاپ کراوەتـەوە، چاپخانەی کارۆ(سلێمانی:٢٠١٩).

(٢) ديوان ملا پريشان كرد، گردئورد و ناشر فتحعلی زيباجويی، چاپ محمدی(كرمانشاه:؟)، ص٧.

(٣) باوە رەجەب لەم دەقانەدا هاودەمی بەهلولی ماهی یە و لە هـەردوو سـەدەی ٢-٣ك/٨-٩ز ژیاوە(صديق صفی زاده، مشاهیر أهـل حـق، ص٢٣-٢٤)، کەچـی لـەو دەمانـە و تـا چـەند سەدەیکیش پاشتر ناوی مانگی رەجەب هەرگیز بۆ ناونان بەکار ناهات.

بەسەر شوشتەر و دیزەفول و دەوڵەتی(المشعشعین) لە خوزستان و ناوچەکانی خوارووی ڕۆژهەڵاتی عێراق دامەزراند[1]، عەلیی کوڕی موشعشەع ناسراو بە مەولا عەلی لە ڕەمەزانی ساڵی٨٦٠ك/هاوینی١٤٥٦ز دەستی گرت بەسەر کوردستان و بەهبەهاندا[2] و ساڵی دوواتر لە دەمی مەلەکردندا لە ڕووبارێك بە ناوی کوردستان[3]خنکا یان کوژرا و ئاوبردی[4]، ئەم مەولا عەلی یە دەیگوت ڕوحی ئیمام عەلی لە ناخیدا گیرساوەتەوە و خودا هەر عەلی خۆیەتی و ئەو گۆڕەی بۆ ئەو دانراوە هی ئەو نیە و خودا چۆن دەمرێت تا گۆڕی هەبێت و هەڵستا بە کاولکردنی گۆڕەکەی و شوێنە پیرۆزەکانی نەجەف و کەربەلا[5].

٥- لە نێوان ئەهلی هەق و شیعەی ئیسماعیلیدا:

لە ڕاستیدا ناکرێت ئەهلی هەق بە پاشکۆ یان لق یان درێژەپێدەری هیچ دەستە و تاقمێکی شیعی دابنرێن، هەرچەند لە زۆربەیان سوودمەندبوونە، بەڵکو لە سەرەتا و بنەوانەدا ئایینێکی خۆماڵیی سەربەخۆ بووە و تا هاتووە پتر کەوتووەتە ژێر هەژموونی شیعەگەریەوە و لە بنج و بنەڕەتی خۆی دوورکەوتۆتەوە، وێڕای کاریگەربوون و بگرە کۆپیکردن و داڕشتنەوەی تەواوی ئایدیا و بەرنامە و دنیابینیی ئیسماعیلی.

بە مردنی هەر ئیمامێکی شیعە یان خامۆشکردنی شۆڕشێکیان، یەکسەر تەبایی و هاوکۆکیی ناو جەماوەری شیعە لەبەین دەچوو و بەسەر چەند دەستە و

---

(١) نورالله الشوشتري، مجالس المؤمنين، ٣/٤٩٩- ٥٠٤.و بڕوانە: أحمد کسروی، تاریخ پانصدساله خوزستان، دنیای کتاب(تهران:١٣٨٩ش)، ص١٣-٨٤.

(٢) التأريخ الغياثي، ص٣١٢.

(٣) ئەم ڕووبارە لە کوردستان نیە، بەڵکو لە نزیك بەهبەهان-ئەرجانە و هەمان ڕووباری تابە(نهر طاب)، أحمد کسروی، تاریخ پانصد ساله خوزستان، ص٢٥.

(٤) مجالس المؤمنين، ٣/٥٠٦.

(٥) مجالس المؤمنين، ٣/٥٠٦-٥٠٧.

باڵدا دابەش دەبوون، ئەوەی مایەی تێبینیە ئـەم دیاردەیـە بـە زەقـی لـە مێـژووی شیعەگەریدا رەنگی داوەتەوە[1].

لە ئاکامی مردنی ئیمام صادق(جعفر الصادق:م ١٤٨ك/٧٦٥ز)، کاریگەرترین لێکترازان و لەتبوون لە جەستەی شیعەگەری هاتە کایەوە و جەماوەری بڕواداران و شـوێنکەوتووانی هـزری ئیمامـەت کەوتنـە قەیرانـەوە و لەبەریـەك هەڵوەشـانەوە و چەندین باسك و دەستەی جیاجیا و دژبەیەك پەیدابوون[2]، بەپێی نەریتی ئیمامە و راسپاردەی ئیمام، دەبوو دوای خۆی ئیسماعیلی کوڕە گەورەی شوێنی بگرێتەوە، کەچی کوڕە گەورە پێشـوەخت و هێشـتا بـاوکی مـابوو سـاڵی ١٤٥ك/٧٦٢ز مـرد، ئەمەش کۆسپوتەگەرەیەکی سەخت و دژواری هێنایەکایەوە و بـووە گرێکوێرەیـەك لە پرسی شوێنگرتنەوەی ئیمام، ئەوەبوو هەوادارانی ئیسماعیل قەناعەتیان نەهێنا کە مردووە و پێیان وابوو زیندووە و جەعفەری صادقی بـاوکی بـە مەبەسـت و لـە ترسی نەیارانی و دەسەڵاتدارانی عەباسی مردنـی راگەیانـدووە و گوایـە لـە بـازاڕی بەصرا دیتوویانە، ئەمانە بە (الإسماعیلیة الواقفة) ناسران و پاش ئیسماعیل دانیان نەنا بە هیچ ئیمامێکی دی.

کەچی بەپێچەوانەی ویستی ئەمان، زۆربـەی شـیعە دانیـان نـا بـە ئیمامـەتی موسای کوڕی جەعفەر(موسى الكاظم) وکردیانە ئیمـام و دواتـر بـە دوازدە ئیمـامی (الإثناعشرية) ناسران.

محەمەدی کوڕی ئیسماعیل کە هەم بە تەمەن لە موسای مامی گەورەتر بـوو و هەم خۆشی بە میراتگـری موسـتەحەق و شـایەنی پڕکردنـەوەی پۆسـتی ئیمامـە دەزانی، ئامادە نەبوو ئەم ناهەقیە قبوڵ بکـات و ئیمامـەتی موسـای رەتکـردەوە، ئەوەبوو دەستەیەك دەرکەوتن نکۆڵییان دەکرد لە گواستنەوەی ئیمامەت لە بـراوە

---

(١) بـۆ ئاشـنابوون بـە شـیعە و شـیعەگەری بڕوانـە: السـيد عبدالرسـول الموسـوي، الشـيعة في التاريخ، مكتبة المدبولي (القاهرة: ٢٠٠٢)، سـعد رسـتم، الشـيعة والتشـيع، النشـئة، التـاريخ، العقيدة، التوزيع الجغرافي، دار الأوائل(دمشق: ٢٠٠٨).

(٢) بڕوانە: النوبختي، فرق الشيعة، ص٥٧–٥٨، ئێمە لێرە تەنها لەوانە دەدوێین کە راسـتەوخۆ پەیوەندییان بە ئەهلی هەقەوە هەیە.

بۆ برا، واتا لە ئیسماعیلەوە بۆ موسا و کوڕانی دیکەی جەعفەری صادق، هەرچەند دانیـان بـەوەدا نـا کـە ئیسـماعیل مـردووە، بـەڵام سـووربوون لەسـەر ئـەوەی کـە ئیمامەت لەوەوە گواستراوەتەوە بۆ محەمەدی کوڕی و ئەمیان بـە ئیمـامی خۆیـان ناساند، لە ئاکامدا دەستەیەکی دیی ئیسـماعیلی سـەری هەڵـدا و بـە (الإسماعیلیـة المبارکیة) ناسران.

لـە ژمارەیـەك سەرچـاوەدا وا لێکدراوەتـەوە کـە ئـەم دەسـتەیە بـە نـاوی موبـارەکی مـەولای محەمـەدی کـوڕی ئیسـماعیلەوە نـاونراوە[1]، بـەڵام فلادمـیر ئیڤانۆف ئەمە ڕەتدەکاتـەوە و فـەرهاد دەفتـەرییش پشـتگیری دەکـات و دەڵـێن (الإمام المبارك) نازناوی خودی محەمەدی کوڕی ئیسماعیلە[2]و ئەم دەستـە نوێیـە هەر بە نازناوی ئەوەوە بە (المبارکیة) ناوزەدکرا[3].

محەمـەدی کـوڕی ئیسـماعیل دوای تـەنگاوکردن و تەنگپێهەڵچنینی لەلایـەن دەسەڵاتدارانی عەباسی لە لایەك و ناکۆکیی دەگـەڵ شـیعەی موسـەوی لـە لایـەکی دیەوە، وێڕای زویربوون و دڵشکانی لەوەی کە زۆربەی جەماوەری شیعە داویانەتە پاڵ موسای مامی، مەدینە و عێراقی بەجێهێشت و ڕوویکـردە هـەرێمی خۆزسـتانی هاوسنوری کوردستان و لەوێوە ڕابوو بە بەڕێکردن و بڵاوکردنەوەی بانگخوازانی بۆ هـەرێمی چـیاکان و ناوچـەکانی دەوروبـەری لـەپێناو ئاشـناکردنی خـەڵکی بـە بەرنامەکـەی، تـا بـە مەزنـدە لـە دەوروبـەری سـاڵی١٧٩ك/٧٩٥ز مـرد و لـەکن لایـەنگرانی بـووە دوا ئیمـام و هـەر خۆیـەتی (صـاحب الزمـان) و مەهـدیی چاوەڕوانکراو[4]، یان گوایە نەمردووە و وا لە وڵاتی ڕومە[5].

لـە کاتێکـدا دەسـتە و لقـەکانی دیکـەی ئیسـماعیلی دوایـان بڕایـەوە، ئیسماعیلیەی موبارەکی گەشەیکرد و لقوپۆپی لێبـووەوە وتـا ئێسـتاش مانـەوەی

---

(١) النـوبختي، فـرق الشـيعة، ص ٥٨، الأشـعري، مقـالات الإسـلاميين، ص ٢٥–٢٦، البغـدادي، الفرق بين الفرق، ص٦٧، الشهرستاني، الملل والنحل، ص ١٣٦.

(٢) الإسماعيليون تأريخهم وعقائدهم، ص ١٧٣– ١٧٤ .

(٣) ابويعقوب السجستاني، إثبات النبوات، ص ١٩٠.

(٤) مقالات الإسلاميين، ص٢٥–٢٦، الملل والنحل، ص١٣٦، الإسماعيليون، ص ١٨٢.

(٥) النوبختي، فرق الشيعة، ص٦٢.

بەهێز و کاریگەری خۆی لەدەست نەداوە[1]. کرۆکی بیروباوەڕی ئیسماعیلی لەسەر دەرکـەوتنی حـەفت جـاری خوداوەنـد لـە شـێوەی مـرۆڤ بنیـادنراوە و ئەمـە پوختەکەیەتی:

خوداوەند حەفت جار لەسەر گۆی زەوی دەردەکەوێت، چونکە ژمارە حەفت تایبەتمەندی و پیرۆزیی خۆی هەیە و ئەوەتا ژمارەی ئاسمان و زەوی و هەسارەی گەڕۆك و ڕۆژەکانی حەفتە هەمووی هەر حەفتن، بۆیە خوداوەندەش لە ئەزەلـەوە تـا ڕۆژی دوایـی تـەنها حـەفت جـار دەردەکـەوێت، هـەر جـارێکیش لـە شـێوەی پێغەمبەرێك و ئەم پێغەمبەرانە لە قورئاندا بە (أولـو العـزم) دانـراون (فَاصْـبِرْ كَمَـا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ)[2] کە بریتین لە ئادەم و نوح و ئیبراهیم وعیسا و موسـا و محەمەد، ئیمام محەمەدی کوڕی ئیسماعیلیش دەبێتە حەفتـەم و خاتمیـان، ئـەم پێغەمبەرانە تەنها (ناطق–ئاخێوەر)ن و کاریان ئـاخڤین و بڵاوکردنـەوەی فرمـان و گوتەکانی خودایە و دەبێت هاوتەریب لەتەکیان دا کەسی (صامت–کـپ) هـەبێت و کاری ئەویش لێکدانەوە و شرۆڤەکردنی ئایەت و ئاخافتنەکان و جێبەجێکردنیانـە، صـامتی ئـادەم هابیلـە و صـامتی نـوح سـامە و صـامتی ئیـبراهیم ئیسـماعیلە و صامتی موسا شەمعونی صەفایە و صامتی عیسا خوزەیمەیە، بەڵام زەکەریا بـووە سەرپەرشت و وەصیی، صامتی محەمـەدیش حـەزرەتی عـەلی یـە، پێویسـتە ئـەم صـامتانەش وریـا بـن و ئاگـاداری غـەیب و نهێنییـەکان بـن و توانـا و شـیانی لێکدانەوەیان هەبێت، لە دوای هەر یەك لەم پێغەمبەرانە، واتـا لـە نێـوان هـەر دوو دەور–دەرکەوتندا شەش ئیمام هەن و تا دەرکەوتنی داهـاتوو فرمـان و کارەکـان رادەپەڕێنن و حەفتەمیان دەبێتە پێغەمبەری دەورەی داهاتوو.

هەریەك لەم پێغەمبەرانە نوێنەر و پەیڤداری دەورەیەك–خـولێکن و خولەکـە بە نـاوی ئەوانـەوە دەناسـرێت و صـامتی کۆتـاهی–حەفتـەمیش محەمـەدی کـوڕی

---

(١) بۆ ئاشنابوون بە مێژووی شیعەی ئیسماعیلی لە کۆنـەوە تـا ئـەمڕۆ، بڕوانـە کتێبـی: فرهـاد دفتري، الاسماعيليون، تاريخهم وعقائدهم، ترجمة سيف الدين القصير، دار الساقي (بـيروت: ٢٠١٢).

(٢) سورة الأحقاف، الآية(٣٥).

ئیسماعیله که کۆکەرەوە و ڕێکخەرەوەی تێکڕای ئەم بیروباوڕانەیە و کۆتاهییـان پێ دێنێت و هەر خۆیشیەتی خاوەندی کەشف و سەرهەڵدان[1].

کـەلامخوانان و دەفتـەردارانی ئـەهلی هـەق، بـۆ پڕکردنـەوەی شـوێنی کارەکتـەرە بنـەڕەتی و پێکهێنـەرەکانی ئایینەکـەیان و تـەواوکردنی پەیکـەر و سیناریۆی لێکدانەوەیان لەسەر بنەمای دید و ئایـدیای شیعەی ئیسـماعیلی، جگـە لەوانەی خۆیان پێویستیان بە داتاشین یـان خواسـتنی کەسـایەتیی دی هـەبووە، ئەوجا یان خـەیاڵیان بەگەڕخسـتووە و کەسـایەتیی ڕەمزییـان داهێنـاوە وەك پـیر بنیامین و پـیر داود و کاکـەرەدا و بابـا فـەقێ و دەیـانی دی، یـان دامەزرێنـەران و ڕێبەرانی حیزبە شـیعیەکانیان هێنـاوە و بـە کوردیـان کـردوون و پایـەی (شـاه) و (بابا) یان پێبەخشیون، بۆ نموونە (الإمـام المبـارك)یـان کـردووە بـە موبارەکشـاه و(ناووس)یان کردووە بە باباناووس، یان هەڵساون لە کەلتور و ئـەدەبیاتی کـوردی کەسـایەتییان خواسـتووە و بـە پیـاوانی خۆیـان داینـاون و شـوێنیان پـێ پـڕ کردوونەتـەوە وەك شـاعیر بابـا تـاهیری هەمـەدانی (سـەدەی ٥ك/١١ز) کـە نـە لـە شیعرەکانی و نە لە پەیڤەکانی (الکلمات القصار) هیچ ئاماژە و بەڵگەیـەك نیـە کـە هاوبیری ئەهلی هەق بووبێت، یان وەك پیر شالیاری هەورامان کە کەڵە سۆفییەکی هەرە ناسراوە و پـیر میکـائیلی دەودانـی بـاپیرە هـەرە گـەورەی مـەولانا خالیـدی نەقشبەندی[2]، کە ئەمیش سـۆفییەکی خەرقـەپۆش بـووە لـە ناوچـەکانی پـاوە و دەرەتەنگ و پاڵنگان و خۆی و باب و باپیرانی خۆیان بە نەوەی عوسمـانی کـوڕی عەففان دادەنا[3].

جگـە لـەوەی لـە کـەلتوری تەصـەوفی ئیسـلامیش، مەنصـوری حـەلاج(م: ٣٠٩ك/٩٢٢ز) و شێخ صەفیەدینی ئەڕدبیلی(م: ٧٣٥ك/١٣٣٤ز)...هتد یان هێنـاوە

---

(١) السجستاني، إثبات النبوءات، ص١٨٥–١٩٣، الغزالي، فضائح الباطنية، ص١٦، ٤١–٤٤.

(٢) نامه سرنجام، ل٩٥، ١٦٥. لە کتێبێکی دیمدا بە درێژی لە بـارەی پـیر شـەهریار–شـالیار و پیر میکائیل دوواوم.

(٣) ابن الفوطي، مجمع الآداب في معجم الألقاب(طهران: ١٤١٦هـ)، ٢/٥٢٣–٥٢٤، ٣/٤٤٨.

و بە پیرانی خۆیانیان داناون[1]، یان یەکێکی وەك بەهلول-بەهلولە شێت(م: ١٩٧ك/٨١٣ز) یان هێناوە و کردوویانە بە خەڵکی دینەوەر و گۆڕێکیشیان بۆ چێکردووە لە گوندی تەنگەگۆلی بناری دالاهۆ، بێسارانی دەڵێت:

بە هەوای پرشنگ تاف بیٚ قەرار

نە پای بالول کۆ تەخت دەڕنە شار[2].

مەلا عومەری رەنجووریش هاواری بۆدەبات:

یا بارگەی بەهلول هەردەی دالاهۆ

یا عومەر گودروون ماوا گودروون کۆ[3].

ئەمە لە کاتێکدا بەخۆی عەرەبە و هاودەمی خەلیفە (هارون الرشيد) بووە و لە کوفە و بەغدا ژیاوە و یەکێك بوو لەوانەی کە بە (عقلاء المجانين)دەناسران و هیچ نزیکی و تێکەڵییێکی بە کوردستان و ئەهلی هەقەوە نیە و هەر لە بەغداش مردووە و تا ئێستاش گۆڕ و گڵکۆکەی هەر ماوە[4].

محەمەدی کوڕی ئیسماعیل، حەفتەم و دوا بەرجەستەبوونی خوداوەندە لای ئیسماعیلییەکان، کەچی لای ئەهلی هەق سێهەم بەرجەستەبوونە و یەکەمیانە لە کوردستان و بە موبارەکشا شاخۆشین ناوزەدکراوە و باباناووس و سوڵتان سەهاکیش چوارەم و پێنجەمن[5] و هەر یەك لەم دۆنانە وەك ئیسماعیلیە، پێنج یاوەریان هەیە و چواریان رۆڵی ئیسرافیل و میکائیل و جوبرائیل وعەزرائیل

---

(١) صديق صفی زادە، مشاهير أهل حق، ص٢٥-٢٧. هەروەها جونەیدی بەغدادی و مەولانا جلال الدینی رومی و فريد الدين عەتتاری نیشاپوری و بابا تاهیری هەمەدانی...هتد، رێزو پایەی بەرزیان لای یارانی ئەهلی هەق هەبوو. بڕوانە: گوبينو، سە سال در آسيا، ص٢٤٦.

(٢) دیوانی بێسارانی، ل١٩٢.

(٣) دیوانی رەنجووری، ل١٣٢.

(٤) بگەڕێوە بۆ: صديق صفی زادە، مشاهير أهل حق، ص١٨-٢٢.

(٥) لە (تذكره أعلى) باسی جامە-دۆنی باباناووس نەکراوە و سوڵتان سەهاك بە جامەی چوارەم دانراوە، مجموعه رسائل وأشعار أهل حق، ص٤٥، ٥٠، ٥٤.

دەگێـڕن، پێنجەمیشـیان ژنـە و دایکـی دۆنەکەیـە[1] یـان ڕۆڵـی فاتیمـەی کچـی پێغەمبەر دەگێڕێت و نوێنەرایەتی ئەو دەکات وەك لەم خشتەیە هاتووە[2].

		I	II	III	IV	V
١	خاوندگار	جبرئیل	میکائیل	اسرافیل	عزرائیل	؟
٢	علی	محمد مصطفی	سلمان	قنبر	ناصر	فاطمه
٣	خوشین	بابابزرگ	ب ـ رفکی (فقیه)	ب ـ حسن	ب ـ طاهر	؟
۴	سهاک	بنیامین	داود	پیرموسی	؟	وزبار
۵	کرمیزی	کاکامیر	ک ـ عرب	ک ـ رحمان	؟	زربانو
۶	محمدبگ	کا ـ مریجان	ک ـ ملک‌جان	کرپوست	شاه ـ سوار	؟
٧	شاه ـ آتش	ش ـ جمشید	ش ـ الماس	ش ـ عبدال	؟	پری ـ خانم

هەر ئەندامێك لەمانە بەرجەستەکەر و نیشـاندەری ئیمـامێکی شـیعەیە، داود نیشاندەر و بەرجەستەکەری حەزرەتی ئیمام عەلی رەزای کـوڕی موسـای کازمـە و ئەوە فریادڕەس و لە ساتی تەنگانەدا بەهانەوە دێت و فریادەکـەوێت و خوداوەنـد ئەوی بۆ ئەو ئەرکە راسپاردووە، نەخاسمە کاتێك مرۆڤ لە زیندان بێت یـان لـە نێـو دەریا یان لە نێو کێو و دەشتودەر و چۆڵەوانی گیری خواردبێت، ئەگەر لەو دۆخـە و لە ساتی رۆژئاوابووندا هاواری بـۆ ببـات بـەدەنگێوە دێـت، لای هەنـدێك دەسـتە سوڵتان سەهاکیش دەرخەر و نیشاندەری ئیمام عەلییە و بابایادگاریش دەرخـەر و نیشاندەری حوسێنە، هەرچی بنیامینە ئەویش دەرخـەر و بەرجەسـتەکەری ئیمـام جەعفەری صادقە[3].

---

(١) مجموعه رسائل وأشعار أهل حق، ص١٥٠–١٥١.

(٢) مینورسکی، سه کفتار تحقیقی در آیین أهل حق، ص٤٠.

(٣) آثار الحق، إنتشارات جیحون(تهران:١٣٧٣ش)، ٢/٥٠.

٦- هەڵوێستی زانایانی کوردی سوننە لە شیعەگەری:

لە ئاست فشار و هەڕەشەو گوڕەشەی بەردەوامی دەوڵەتی قزڵباشیی صەفەوی لەلایەك و نەشونماکردن وجموجۆڵی ئەم دەستە و کۆمەڵە توندڕەوانە و یەزیدییەکان لەلایەکی دییەوە و زیادبوونی ژمارەیان و ئەنجامدانی هەندێك رەفتاری ناپەسند و سوکایەتیکردن بە رەمزەکانی ئەهلی سوننە و جەماعەت[1]، کە نەك هەر لەگەڵ جەوهەری ئیسلامی سونیی دەقگرتوو یەکیان ناگرتەوە، بەڵکو تەواو کفر و لەرێدەرچوون بوون، نەدەکرا مەلا و زانایانی پێگیر بە سوننەی سەلەفەوە نەورووژێن و بە بێدەنگی بمێننەوە و هەڵوێستی خۆیان دەرنەبڕن، بۆیە ناو بەناو دەهاتنەدەنگ و بە فەتوا و بە نوسینی کتێب و نامیلکە، ئەمانەیان بە گومڕا و سەرلێشێواو و دەژمارد و بە توندی بیروڕا و رەفتاریان رەتدەکردنەوە، لە وێنەی یوسفی سەهرانی-سۆرانی ناودار بە(یوسف الأصم:م١٠٠٢ك/١٥٩٤ز) و مەلا ئەبوبەکری موصەنیفی چۆری (م:١٠١٤ك/١٦٠٥ز)و عەبدولکەریمی کوڕی موصەنیفی چۆری (م:١٠٥٠ك/١٦٤٠ز) و زین العابدینی ئەردەڵانی (م:پاش ١٠٧٠ك/١٦٦٠ز)[2] و مەلا محەمەدی بەرقەڵایی (البرقلعلي) و محەمەدی بەرزنجی[3] و حەیدەری حوسێنئابادی(م:١١٢٩ك/١٧١٧ز) و مەلا حوسێنی شیڤکی (سەدەی١١ك/١٨ز) و مەلا عەبدولای ربتکی(م:١١٥٩ك/ ١٧٤٦ز)[4] و کەسانی دی[5]، کە هەرچی دەستە و تاقمی شیعە هەبوو بە گومڕا و هەڵگەڕاوە (مُرتد)

---

(١) بە گوتەی زین العابدینی ئەردەڵانی، ناوی کەڵە هەڤاڵانی پێغەمبەریان لە سەگەکانیان دەنا و لە ژێر کەوش و چەکمەکانیان دەیاننوسی و یەکێکیان ناوی عومەری کوڕی خەتابی لە ژێر پێڵاوەکەی نوسیبوو و کوردێکی موسڵمان لەداخا رابوو کوشتی.رسائل في الرد على الرافضة، ص٨٦.

(٢) وەك خۆی دەڵێت کچەزای مەلا ئەبوبەکری موصەنیفە.

(٣) بەرزنجی لەمبارەیەوە دوو کتێبی هەیە: الناشرة الناجرة بالرد على الفرقة الفاجرة، بروکلمان، تاريخ الأدب العربي، ٦٢/٩، النوافض للروافض، ابوعبدالرحمن النعيمي بڵاویکردۆتەوە لە سایتی www.archief.org

(٤) مەلا حوسێن و مەلا عەبدوڵا دوو زانای ناودارن و شیڤکی و ربتکێ دوو گوندی مزورین.

(٥) بڕوانە:رسائل في الرد على الرافضة، جمع وتحقيق حمدي عبدالمجيد السلفي، مطبعة خبات(دهوك:١٩٩٧)، ص٩١-٩٢.

دەژماردن، بەلای موصەنیفی چۆڕیەوە، قزڵباشی صەفەوی کافرن و لەمبارەیەوە دەڵێت:

زمانی پر فتن و دوری پر آشوب نی دانش مطلب و نی علم مطلوب

....

گهی أز ظالمان أهل إسلام بەغارت می شدی در صُبح ودر شام
گهی أز شرّ کُفار قزلباش شدی پنهان به هر شُعب و به هر تاش[1].

سالمی صاحیبقڕان (١٨٠٥-١٨٦٩)یش دەڵێت:
رافیضی شیعەن، لە هەردوو لا، نەزان و بێ خەبەر
موعجیزەی صدیقە بوڕا، هەر وەکوو دوڕەی عومەر[2].

لەمەش زیاتر، عەبدوکەریمی کوڕی موصەنیفی چۆڕی بە جلی کەسکەوە و بە یاوەریی میر هەڵۆخانی ئەردەڵان(١٥٩٠-١٦١٦ز) دەچووە غەزای قزڵباش و بە دەستی خۆی ژمارەیەکی لێ کوشتوون[3]، فەقێ و شاگردانی حوجرە و قوتابخانەکانی شارەزووریش لەم جۆرە جیهادە بەشدار دەبوون[4]، بەرزنجی[5] و شێخ رەزای تاڵەبانییش بە زمانێکی زبر، بوختان و کار و کردەوەی هەڵبەستراو و

---

(١) ریاض الخلود، إنتشارات سیروان (تهران:١٣٨٧ش)، ص٢٦٦.

(٢) دیوانی سالم، بنکەی ژین(سلێمانی: ٢٠١٥)، ل٣١٨-٣١٩. لە شیعرێکی دیدا ناوی شیعەی نوصەیریی بردووە:

فەرەنگ و داسنیی و گەبری بەدخوو
نوصەیری و ئەرووس و دەیلەم و جوو
بە حاڵی من نەبن هەرگیز ئەمانە
هەزار جار ئۆف، برایم ئاغا لەدەست توو. دیوانی سالم، ل٦٥٩.

(٣) الیمانیات المسلولة، في کتاب رسائل في الرد علی الرافضة، ص٨٦.

(٤) البدلیسي، شرفنامه، ص٤٧٨.

(٥) النوافض للروافض، ص١٠٧-١٠٩، محەمەدی کوڕی بابا ڕەسوڵی بەرزنجی پاش ئەوەی روویکردە مەدینە و بە یەکجاری گیرسایەوە، وەك زانایەکی وشك و دەقگەرا و پێگیر بە سەلەفی صالحەوە ناودار بوو.

نادروست دەخەنە پـاڵ کاکـەیی[1]. لێـرەوە ئێمـەش هـاورا و هـاوەدەنگی ئومێـد کاکەڕەشی ساخکەرەوەی دیوانی شێخ ڕەزاین و ئەو تـوانج و بوختانانـە بەتونـدی ڕەتدەکەینەوە و دەڵێین بێ گومان شـەڕی خوێنـاوی و ململانێـی خێڵـەکیی نێـوان شێخانی تاڵەبان و ئاغاکانی کاکەیی لە پشـت ئـەم توانجدانـە بـێ بنەمایـەی شـێخ ڕەزاوە بوون[2]، پێشتریش شێخ فـازڵی تاڵـەبانی لـە گوتارێکدا ناڕستەوخۆ داوای لێبـوردنی لێکـردوون و بـە کـوردی ڕەسـەن و"خۆشەویسـتی گشـت لایـەکمان" وەصـفیکردوون و دەڵێـت شـێخی ئامۆزام"پیسـترینی هـەجووی بـۆ نـزیکترین کەسوکاری خۆی بووە"[3]، بەداخـەوە مـەحویش(١٨٣٠–١٩٠٦)، ناڕەوایانـە و بـە زمانێکی ناشایستە، دوو جار سوکایەتی بە دایە ڕەزبار–ڕێزوار دەکات[4].

هەر سـەبارەت بـە تـەوژم و هـەژموونی شـیعەگەری لـە عێـراق وکوردسـتان، فێرخوازێکی کورد کە لە سەرەتای سەدەی ١٣ك/کۆتاهی سەدەی ١٨ز بۆ خوێندن

---

(١) دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ل٩٧–١١١.

(٢) عەشایر بوون بەیەك، تا ریشەمان دەرکەن بە یەکجاری

جەباری و داوودە و کاکاییەکانی دادە ریزواری. دیوانی شێخ ڕەزا، ل١٧٥، و بڕوانە ل٨٩.

(٣) دیاری لاوان (بەغدا: ١٩٣٤)، ل٩١–٩٦.

(٤) دنیا بە حیلە مەیلی بە ئەبنای ئەگەر ببێ

ئەم "دایە ڕەزبار"ە بە فەرزەندی شوودەکا.

....

ئەم دەویت بابەی کە خەڵقی ناوی نابەن بێ جەناب

ئەصڵ و فەصڵی گەر بزانی، واجبە لێی ئیجتناب

ئەکدەشی خنزیر وسەگ، مەعجوونی بەنگ و خەندەریس

داکی دایە ڕێزباری، بابی بابیی قەحبە باب. دیـوانی مـەحوی، لێکدانـەوە و لێکۆڵینـەوەی مـەلا عبدالکریمی مدرس و محمدی مەلا کەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاریی کـورد (بەغـدا :١٩٧٨)، ل٢٦، ٣٢٦–٣٢٧، وبڕوانە: محەمەد حەمە باقی، ئەدەب و مێژوو، چـەپکێ لێکۆڵینـەوە لـە ئـەدەب و بەڵگەنامـەی مێـژوویی کـورد، خانـەی موکریانی(هـەولێر:٢٠١٣)، ل٣٠٨. شـیعری دووەم کـە چـوارینەیەکە، لـە چاپی(إنتشـارات کُردسـتان (سـنندج:١٣٩١ هــ.ش/٢٠١٢ز)) لابراوە.

لە شوێنێکی کوردستانی نزیك بەغداوە روویکردۆتە یەمەن، لە شاری صەنعا بۆتە ئاشنای مێژوونوس شەوکانی(م:١٢٥٠ك/١٨٣٥ز) و پێی گوتووە کە زۆربەی دانیشتووانی بەغدا و دەوروبەری بوونە بە شیعەی دوازدە ئیمامی[1]، شێخ یوسف ناوێکیش لە شیعرێکدا کە ساڵی١٣٢٨ك/١٩١٠ز نوسراوەتەوە، گازندە لەوە دەکات کە شێخەکان هەڵوەرین و زانایانی ئایینیش هەڵگەڕاونەتەوە و روویان کردۆتە مەزهەبی عەلی ئیلاهی:

فامداران فیرار فەهیمان عاجز
قەمەر تەلعەتان پەشێو بین سەرکز
عالمان مورتەد شێخ(ان)جەی وەرین
وە دین و مەزهەب عەلیولاهی شین[2].

(١) البدر الطالع بمحاسن مَن بعد القرن السابع، دار ابن كثير(دمشق:٢٠٠٦)، ص٧٨١.

(٢) بەڕێز محەمەد رەشیدی ئەمینی لە هەبوونی ئەم شیعرە ئاگاداری کردمەوە ودەقی دەستنوس و لەچاپدراوی بە سوپاسەوە بۆ ناردم.

دووەم– کۆششێك بۆ ناسینەوەی پێشەوایانی ئەهلی هەق:

١– شاخۆشین موبارەکشاه و قەومی خۆشینان:

شاخۆشـین موبارەکشـا یـان باباخۆشـین–باوەخۆشـین لـەکن ئـەهلی هـەق، سێهەم بەرجەستەکەری خوداوەندە و یەکەمیانە لە کوردستان[١]، بە واتایـەکی دی خوداوەند بۆ جاری سێهەم دەرکەوتووە و ئەمجارەیان کوردستانی هەڵبـژاردووە و لە شێوەی شاخۆشین خۆی نواندووە و بە موبارەکشا ناوبراوە[٢]، ئەم دەورەیە بە دەورەی شاخۆشین دەناسرێت کـە لـە خـۆی و پێـنج یـاری هاریکـاری پێکـدێت: باباتاهیر، بابابزورگ، بابا فەقێ، کاکەرەزا[٣]، فاتمە لورە یـان مامـە جەلالـە، هـەر ئەم بوو بیروباوەڕی یارسان–ئەهلی هەقی لە کوردستان بڵاوکردەوە نەخاسمـە لـە دەڤـەری لوڕسـتان، بەمـەش قۆنـاغی یەکـەمی ئـەم بیروبـاوەڕە لـە لوڕسـتان سەرهەڵدەدات و بە کوردستان دا تەشەنەدەکات.

سـەبارەت بـە زینـدەگیی شاخۆشـین–باباخۆشـین، ئاسـتەنگ لەوەدایـە، ئەمیش وەك زۆربەی دۆنەکان لە کتێبەکانی (سـەرئەنجام) و (شـاهنامە حقیقـت) و (سرودها دینی یارسان) و دەقەکانی دیدا، کەسێکی نامۆیە و ژیانی مژدار و ئاڵۆزە و ناکۆکیەکی فرە سەبارەت بە ناسنامەی بەدیدەکرێت و زیاتر وەك کەسایەتیەکی نائاسـایی بگـرە ئەفسـانەیی وێنـاکراوە، ئـەوەتا بـە مـوعجیزە و بـەبێ بـاوك لـەدایکبووە و مامـە جەلالـەی دایکـی کچـە تاقانـەی مـیرزا ئەمانـەی سـەرداری دەستڕۆیشتووی کورد بووە لە لوڕستان یان کچی سەرداری هـۆزی جـاف بـووە لـە شێروانەی شارەزور[٤]، مامە جەلالە کیژۆڵەیەکی پاکیزەی نازدار بووە و دەمێك لـە سپێدەیەکدا لە تیشکی هەتاو رادەمێنێت، گەردێك لە نوری خـۆر دادەڕشـێت و لـە

---

(١) ژمارەیەك بابای دیی پیرۆز و پایەبڵندی ئەهلی هەق هەن، کـەمتر ناسـراون وچ زانیاریـەکیان لـەبارەوە نـەهاتووە، وەك: بابـا سـەرهەنگی دەودانـی و بابـا جـەلیل و بابـا بـزورگ و بابـا رەجب...هتد.

(٢) نامە سرنجام یا کلام خزانە، ص ١٣٤.

(٣) مجموعە رسائل وأشعار أهل حق، ص١٥٠، لێرە بابا تاهیر بووە بە(مرد ترك).

(٤) جەلیلە ئێستا گوندێکە لە شارەزور، رەنگە پەیوەندیەکی بە مامە جەلالەوە هەبێت.

لای چـەپیەوە دەچێتە نـاو زگییـەوە و ئـاووس دەبێـت، هـەر شـەش براکەشـی گومانیان لەم زگپڕبوونە کوتوپڕ و لەناکاوەیی کردووە و بە نیازبوونە بیکـوژن، بـە هـــەرحاڵ شاخۆشـــینی بـــووە کـــە وەك پەلکەزێڕینـــە وا بـــووە و دوازدە مـــوهری ئیمامەتی لە پایین بووە[1].

لـە هـەردوو کتـێبی سـەرئەنجام و(تـذکرة أعلـی) بـە وردی باسـی ژیـان و سەرگوزشـتەیی کـراوە، لـە کتـێبی دووەمـدا بـە درێـژی و بـە گـوێرەی دیـتن و تێگەهیشتنی ئەهلی هەق، باسی چۆنیەتی دروستبوونی بوونـەوەر کـراوە و چـۆن پاش دیارنەمانی عەلی لە مزگەوتی کوفە، خوداوەند بە شەست و شەش سـاڵ[2] بـۆ جاری سێهەم لە وڵاتی فەیلی دەرکەوتۆتەوە لەناو شاخۆشین بەرجەستەبووە[3].

لە بەیتەکانی شێخ ئەمیریش ستایشی کراوە و بە پایەبڵندیدا هەڵدراوە و بە خۆشینی خۆشناو و(صاحب سلسلە) وەصفکراوە:

پشت پردەگرد پشت پردەگرد مورتەزا و ئەوزو پشت پردەگرد
صاحب تلسمات قصر لاجورد گژر و پارگە شاخۆشین ئاوەرد
میردان کردشان میردان کردشان بیا نەجامە خۆشین کردشان
....
پنای شاهنشای خۆشین خۆشنام صاحب سلسلە نهصد سرأنجام
رەحلت ردابی رەحلت ردابی خۆشین نە جامە رەحلت ردابی
پشت پردەگرد نەروی دنیای شی تا و دون سلطان یاری ئاگابی[4].

---

(١) مجموعە رسائل وأشعار أهل حق– تذکرە أعلی(تهران: ١٩٦٠)، ص٢٧، سید قاسم أفضـلی، دفتر رموز یارسـان، ص١٢–١٤، پـەیڕەوانی راسـتی، ل٨٤، ١٥٩، محەمـەد عـەلی سـوڵتانی، بزووتنەوە و سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی زاگرۆس، ٣٦/١.

(٢) هەڵەی چاپە، لە دەقەکانی دیدا سێسەد و شەست و شەش ساڵە و رەنگە سێسەدو شەست و شەش رۆژ واتا ساڵێك بێت.

(٣) مجموعە رسائل وأشعار أهل حق، ص٢٣–٢٨.

(٤) چەند باسێك دەربارەی ئەهلی هەق، ل١٢٥.

شاخۆشـین لـە چ شـوێنێك ئـۆقرەی نـاگرت و هـەردەم لـە گەشـتوگوزاری بانگخوازی بوو تا گەهیشتە هەمەدان و چووە خانـەی بابـا تـاهیری هەمـەدانی کـە بەسەر گردێکەوە بوو[١]، لەو دەمەدا نزیکەی نۆسـەد یـان زیـاتر هـەڤاڵی هـەبووە، ئەمجا لەمیانەی گەڕان و سووڕانیدا سەردانی کاکە ئەحمەد و حەسەن گاوان و بابا بزورگ و بابا فەقێی لە تەنگەبەری ڕێـژاو کـردووە، پاشـان چـووەتەوە هەمـەدان و سـەری لـە بابـا تـاهیر داوەتـەوە[٢]، وەلـێ وەك مینۆرسـکی دەڵێـت پەیوەنـدیی باباخۆشین بە بابا تاهیرەوە لەسەر بنەمایەکی پتەو دانەڕێـژراوە و جێگـای بـاوەڕ نیە، راوەندی (م:٦٠٢ك/١٢٠٥ز) لە کتێبی (راحة الصدور) باسی چوونی توغرلبەگی سەلجوقی دەکات بۆ شاری هەمەدان و دیدار و چـاوپێکەوتنی لەگـەڵ بابـا تـاهیر و دوو صۆفیی دی، مینۆڕسکی پێیوایە چوونی سوڵتانی سـەلجوقی بـۆ خزمـەت بابـا تاهیر، لای ئەهلی هەقەکان وا لێکدراوەتەوە کە ئەوە شاخۆشین بووە[٣].

لێکۆڵـەرێك بـێ ئـەوەی سەرچـاوەیەکی هێنابێتـەوە یـان خوێندنەوەیـەکی واقعیی بۆ دەقەکان بکـات، پـتر لـە بیسـت لاپـەڕەی لـە ناسـاندنی شاخۆشـین دا ڕەشـکردۆتەوە و چـۆنی ویسـتووە و چـۆنی مەبەسـت بـووە، ئاوەهـا رووداوەکـانی لێکداوەتەوە[٤]، لە شوێنێکدا پێیوایە شاخوشـین هـەمان ئـەو گەنجەیـە کـە سـاڵی ٣٤١ك/٩٥٢ز لە بەغدا دەرکەوت و دەیگوت ڕوحـی عـەلی هاتووەتـە لاشـەمەوە و ژنەکەشی دەیگوت ڕوحی فاتمە هاتووەتە جەستەمەوە و یـەکێکی دیـش خـۆی بـە جبریل دادەنا[٥].

---

(١) آثار الحق، ٢/١٢٨-١٢٩.

(٢) ئەم کەسایەتیانە پێدەچن زادەی خـەیاڵ بـن و تـەنها بابـا تـاهیر حەقیقـەتێکی هەیـە و لـە سەدەی ٥ك/١١ز ژیاوە.

(٣) دائرة المعارف الاسلامية، أهل الحق، ٣/١٠٣، یاداشتها در مورد أهـل حـق، ترجمـه سـیاوش تیموری(تهران:١٣٨٦ش).

(٤) محەمەد عەلی سوڵتانی، بزووتنەوە و سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی، ١/٣١ -٥٥.

(٥) بزووتنـــەوە و ســـەرهەڵدانی عەلەوییـــەکانی، ١/٣٥.و بڕوانـــە:جـــلال الـــدین الســـیوطي (ت٩١١هـ/١٥٠٦ز)، تأريخ الخلفاء، تحقيق:حمدي الدمرداش (القاهرة: ٢٠٠٤)، ص ٢٧٨.

بۆچوونێکی دیی باو هەیە، وای بۆدەچێت کە شاخۆشین هـەمان خۆشـینی[1] کوڕی مەسعودی کوردە کە خاوەند قەڵای کۆسجەد و هێـزی چـەکدار بـوو و سـاڵی ٤٠٥ك/١٠١٤ز لەگـەڵ مـیر بـەدری کـوڕی حەسـنۆی بـەرزەکانی مـیری شـارەزور و چییاکان ناکۆکی و شەڕ و ئاڵۆزی کەوتە نێوانیانەوە، دوای کوژرانی میر بـەدریش، خۆشین مەردی و میهرەبانیی نواند و لاشەکەی بردە کوفەی مەکۆی شـیعەگەری و بە خاکی سپارد[2]. دەکرێت ئەم گریمانەیە بـە هەنـد وەربگیرێـت، هەرچـەند تاکـە بەڵگەی هەڵچنینی، لێکچـوونی ناویانـە کـە بەتـەنها نابێتـە بەڵگـە و بـەس نیـە بـۆ ئەوەی وا دابنرێن یەك کەسن.

سیاوش دلفانی لە کتێبە ناوازە و نایابەکەیدا، رەنجێکی زۆری کێشاوە و لـە ئامادەکردنیدا، پشتی بە دەیان سەرچاوە و دۆکیۆمێنت و دەستنووس بەسـتووە، بەتوندی رەتیدەکاتەوە کە شاخۆشین هەمان خۆشینی کوڕی مەسعود بێت، بـەڵام ئـەوەی جێگـای داخـە پرسـەکەی ئـاڵۆزتر کـردووە و پێیوایـە شاخۆشـین هـەمان محەمەدی کوڕی فەلاحی موشعشەعە (المُشعشع)، ئەوەی سـاڵی ٨٤٠ك/١٤٣٦ز لـە زەنگاوەکـــانی حـــەوێزە دەرکـــەوت و بانگـــەوازی مەهـــدێتی کـــرد و دەوڵـــەتی (المُشعشعین) لە خوارووی عێراق دامەزراند[3].

بـۆ پشتڕاسـتکردنەوەی ئـەم بۆچـوونەی، چـەند بەڵگەیـەکی هێناوەتـەوە، لەوانە محەمەدی کوڕی فەلاح بەر لە سەرهەڵدانی لە حەوێزە، لە لوڕستان چالاکیی ئەنجامداوە و ساداتی ئاتەشبەگیی ئەهلی هەق، نەوەی ئەون و باباخۆشـینیش بـە باوانی خۆیان دەزانن، هەروەها ئەو دراوانەی کاتی خۆی مینۆڕسکی لە کوردستان لەکن ئەهلی هەقەکان بینیویەتی و بە دراوی شاخۆشـین یـان زانیـوە، هـەمان ئـەو

---

(١) خوشین–خُشین لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا بووە بە حُسین.

(٢) بروانـە: مؤلـف ناشـناختە، مجمـل التـواريخ والقصـص، چـاپخانە خـاور(تهران: ١٣١٨ش)، ص٤٠١، ابن الأثير، الكامل في التاريخ، دار المعرفة(بـيروت: ٢٠٠٧)، ٧/ ٣١٢.

(٣) دەربارەی ئەم بابەتە بگەڕێوە بۆ: جاسم محمد شـبر، تـاريخ المُشعشـعين وتـراجم رجـالهم، مطبعة الآداب(النجف الأشرف: ١٩٦٥).

دراوه بووه کـه محەمـەدی کـوڕی فـەلاحی موشەعشـەع لێیـداوە[1]، ئەمـەو وێـڕای بەڵگەی دی[2]، لە دوو شوێنی دیکەی کتێبەکەیدا ئەم بۆچوونەی دووپاتدەکاتـەوە و تەواو لێی دڵنیابووە[3].

بەڵام ئەگەر بێت و لە دەقەکان وردبینەوە، بۆمان رووندەبێتەوە کە وێڕای ئەوەی لە زۆر شتدا ناکۆکن، بەڵام هاوکۆکیەکیان لەوە هەیە کە شاخۆشین یەکـەم دۆنــە و دەکەوێتــە پــێش دۆنــی ســولْتان ســەهاك و دۆنــی باباناووســەوە و(ابـن الخطیب)یش–سـەدەی٧ك/١٣ز– لـە کتێبـی(فسـطاط العدالـة)دا، وەك باسـکرا لـە میللەتی خۆشینان دەدوێـت، کەچـی محەمـەدی کـوڕی فـەلاح لـە سـەدەی٩ك/١٥ز ژیاوە و بزاڤەکەی راگەیاندووە، بەڵام ئەوەندە هەیـە چـۆنیەتی مردنـی شاخۆشـین نزیکە لە چۆنیەتی مردنی سولتان– مەولا عەلیی کوڕی محەمەدی فەلاح کـە سـاڵی ٨٦١ك/١٤٥٧ز لە دەمـی مەلەکردنـدا لـە روبـاری کوردسـتان خنکـا یـان کـوژرا و ئاوبردی یان گوایە تیرێکی وێڵ لە دەستی کەسێکی نەناسراوەوە هات و کوشـتی و ئاوبردی[4].

سەبارەت بە ساڵی لەدایکبوون و مردنی شاخۆشین بە جەستە، گوایـە ٣٦٦ یان ٣٦٠ ساڵ پاش کوژرانی ئیمـام عـەلی بـووە، واتـا ٤٠٦ك/١٠١٥ز و لـە تەمـەنی شەست و یەك ساڵیدا–ساڵی٤٦٧ك/١٠٧٤ز– لە دەمێکدا لەگەڵ هەڤاڵانی خەریکی مەلەکردن بووە لە رووباری گاماسپ یان سیروان خنکاوە.

من وای بۆ دەچم کـە ٣٦٦ سـاڵ نـەبێت، بـەڵکو ٣٦٦ رۆژ بێـت کـە دەبێتـە ساڵێك و دوور نیە مەبەست لە مردنی ئیمام عەلیش، مردنی چوارەم و دوا وەکیلی دوا ئیمامی شیعەی دوازدە ئیمامی (محمد المهدي) بێت کە ساڵی ٣٢٩ك/٩٤١ز مرد

(١) لە راستیدا لە کوردستان دراو بە ناوی محەمەد نوربەخشەوە لێدرا نەك بـە نـاوی محەمـەدی موشەعشەع.

(٢) پیدایش سلسله أهل حق، ص١٢٢–١٣٣.

(٣) پیدایش سلسله أهل حق، ص١٦٧–١٦٩، ٢٠٦.

(٤) نورالله الشوشتري، مجالس المؤمنين، ٣/٥٠٦–٥٠٧.

و لەو دەمەوە غەیبەی مەزن (الغیبة الکبری)دەست پێدەکات[1]، لە گێڕانەوەیەکی دیکەشدا هاتووە خوداوەند ساڵی ٣٣٠ك/٩٤٢ز سەر لەنوێ لەناو کەسایەتی شاخۆشین گیرساوەتەوە[2].

من پێموایە شاخۆشین موبارەکشا هەمان (الإمام المبارك)محەمەدی کوڕی ئیسماعیلە و پێدەچێت موبارەکشا بەکوردیکردنی (الإمام المبارك)بێت، ئەوەتا هەردووکیان بەرجەستەکەری خوداوەند و بنیاتنەر و دامەزرێنەری ئایینی نوێن، (الإمام المبارك) شیعەی ئیسماعیلیی دامەزراند و شاخۆشین موبارەکشاش ئەهلی هەق و دوور نیە ئەم ساڵەی دوایش پەیوەندییەکی راستەوخۆی بە دەستپێکردنی بە غەیبەی گەورەوە هەبێت، وەك روونە ساڵی٣٢٩ك/٩٤١ز چوارەم وەکیلی محەمەد مەهدیی ئیمام زەمانی شیعەی دوازدە ئیمامی مرد و قۆناغی غەیبەی بچووك تەواو بوو کە ساڵی ٢٦٥ك/٨٧٩ز یەوە دەستی پێکردبوو، لەمە بەدواوە غەیبەی مەزنە (الغیبة الکبری)، هەروەها سەرگوزشتەی شاخۆشین لە زۆر رووەوە هاوشێوەی محەمەدی کوڕی ئیسماعیلە، ئەویش هاتووەتە خۆزستان و لوڕستان وەك باسکرا نێردە و بانگخوازانی خۆی بە ناوچەکەدا پەخشکردووە، بە گوێرەی دەستنوسێکی کۆنی ئیسماعیلی محەمەدی کوڕی ئیسماعیل پێشەوا و دامەزرێنەری شیعەی ئیسماعیلیی موبارەکی بە نهێنی هاتووەتە هەرێمی چیاکان و ماوەیەك لە قەڵای نەهاوەند ماوەتەوە و دەرسی بە خەڵکی داوە[3].

ئەویش چارەنوسی نادیارە و بەڕوونی نازانرێت چۆن مردووە لە کوێندەر نێژراوە، سەرچاوەکان لەم رووەوە ناکۆکن و هەریەکە بە شێوەیەك باسی دەکات، دوور نیە هەمان چارەنوسی هەبێت ئەوەی وا دەقەکان دەیگێڕنەوە گوایە لە رووباری گاماسب لە دەمی مەلەکردنا خنکاوە[4].

---

(١) ئەمە بە گوێرەی تێگەهیشتنی شیعەی دوازدە ئیمامی و روونە ئەهلی هەق کەم یان زۆر لە گشت گروپ و دەستە شیعیەکان سوودیان وەرگرتووە.

(٢) چەند باسێك دەربارەی ئەهلی هەق، ل١٣٥.

(٣) عارف تامر، تأریخ الإسماعیلیة، الدعوة والعقیدة (لندن:١٩٩١)، ص١١٨.

(٤) لە گوندی ئەسپەرێزی نزیك کۆسەی هەجیجی هەورامان و لە رۆخی روباری سیروان، گۆڕ و مەزاری سەیدزادەیەك هەیە وا باوە ئیسماعیلی کوڕی موسای کازمە کە بە (إسماعیل المحدث)دەناسرێت.

ئەوەی لە مێژوودا سەلمێندراوە وگومانێکی وای لەبارەوە نیە سەبارەت بە خۆشین–شاخۆشینی کوردەواری، تەنها ئەوەیە کە ماوەیەك پێش سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەهەمی زایینی رەنگدانەوە و شوێنەواری مەعنەوی هەبووە و نازانرێت ئەم ماوەیە چەند ساڵ یان چەند سەدەیە؟ وەلێ ئەوە روونە کە خەڵکانێکی کورد لە سەدەی ناوبراو دا هەبوونە بە خۆشینان ناسراون و هۆگر و شوێنکەوتەی خۆشین بوونە[1].

هەروەها تا رۆژگاری ئەمڕۆش شوێنەواری مادیی خۆشین و هۆگرانی هەر ماوە، سەرەڕای گوندی باوەخۆشینی رۆژئاوای دەربەندیخان، چەند دێهاتی خۆشینان ناو هەن لە کوردستانی رۆژهەڵات کە هیچ بە دوور نازانرێت پەیوەندییان بە خۆشین و میللەتی خۆشیانەوە هەبێت و کۆنترینیان خۆشان–خوش نانی[2] نزیك کەرەندی ئەهلی هەقنشینە کە بەلای کەمەوە لە سەردەمی مەغۆلیەوە ئاوەدان بووە[3] و گوندی خۆشینانی دەڤەری خورخوڕەی نێوان سەقز و دیواندەرە و خۆشیانی سەروو–عولیا لە باکوری کرماشان و لە دامێنی ئەو زوگەی مەزاری وەیسی قەرەنیی لە ئامێز دەگرێت و خۆشینان ئەسفەندیار (باباخان)ی سەر بە بێجار.

٢– ناووس–باباناووس:

ناووسی (الناووسیة) باڵێکی دیکەی شیعیە و راستەوخۆ پاش مردنی جەعفەری صادق سەریهەڵدا و کەسە دڵسۆز و سەرسەختەکانی ئیمامی مردووی لەخۆدەگرت، کە بەلای هەواڵزانان و مەرجەعەکانی شیعەی جەعفەریەوە، کەسانی گومڕا و سەرلێشێواون و فەرموودەی ساختە و ئاخافتنی درۆ لە زاری ئیمام جەعفەری صادقەوە دەگێڕنەوە.

---

(١) فسطاط العدالة، ص٥٥٠.

(٢) ناوی ئەم گوندە لە فەرهەنگی جوغرافیایی کشور(آبادیها)ی حوسێنعەلی رەزم ئارا، ج(٥) بە خوش نان هاتووە.

(٣) مستوفی قزوینی، نزهة القلوب، ص١٦٤.

سەرکێش و هەڵسوڕێنەری ئەم باڵە، کابرایەکی بەصرایی بوو بە ناوی ناووس یان عەجلانی کوڕی ناووس و دەشڵێن خەڵکی گوندێك بووە بە ناوی ناووس، ئەمانە بیرۆکەی درێژەدان بە ئیمامەت و شوێنگرتنەوەی ئیمامی مردوویان رەتکردەوە و رایان وابوو کە جەعفەری صادق هەرگیز نەمردووە و نامرێت و بە زیندوویی و نەمری دەمێنێتەوە و هەر ئەو مەهدیی چاوەڕوانکراوە و محەمەد باقری باوکی وەك مەهدی دیاریکردووە[1]، دواتر دەستەیەکی سەبەئیش (السبأية) چوونە ریزیانەوە[2].

ناووسیە، چ لە رووی خەباتی چەکداریەوە و چ لە رووی پێگەی جەماوەریەوە، گەشەیەکی ئەوتۆی نەکرد و بە سستی و خامۆشی مایەوە و بەرەبەرە پووکایەوە، ئەبو حاتەمی رازی(م: ٣٢٢ك/ ٩٣٥ز) دەڵێت:"ئەم دەستەیە دوای بڕایەوە و لەم رۆژگارەدا کەس نیە ئەم بۆچوونەی هەبێت"، هەرچۆنێك بێت هەڵسوڕاوانی لە شارەکانی بەصرا و کوفە و واست کەوتنە جموجۆڵ و درێژەیان بە بزاڤ و چالاکی دا، لە نموونەی (سعيد الإسكاف) و (عنبسة بن مصعب) و (أبان الأحمر البجلي)، وەلێ وا پێدەچێت بیرمەندانیان زیاتر بایەخیان بە تێکۆشانی هزری و رۆشنبیری دابێت و(أبوطالب الأنباري) ناووسیەکی تەواو چالاك و نوسەرێکی بەبڕشتیان بوو و دەگێڕنەوە(١٤٠)کتێبی داناوە، لەوانەش کتێبی (الإمامة)[3].

لە ئەدەبیاتی ئەهلی هەقدا، ناووس-باباناووس لە ریزی پێشەوا هەرە مەزنەکانە و یەکێکە لە دۆن-جامەکان و تەجەلای دووەم یان سێهەمی خوداوەندە لە کوردستان و دەکەوێتە نێوان شاخۆشین و سوڵتان سەهاکەوە، نیشانەی دەرکەوتنیشی کەوتنەگەڕی تەنبورە خامۆش و کپبووەکانی یارانی شاخۆشین

(١) النوبختي، فرق الشيعة، ص٥٧، الأشعري، مقالات الإسلاميين، ص٢٥، البغدادي، الفرق بين الفرق، ص٦٧، الشهرستاني، الملل والنحل، ص١٣٦.

(٢) الفرق بين الفرق، ص٦٧.

(٣) الطوسي، إختيار معرفة الرجال (رجال الكشي)، ص١٧٨، ٢٩٦، ٣٩٦، ابن شهراشوب، معالم العلماء، ص ٧٠.

بووە، ئەوەبوو دەمێك شاخۆشین ئاوادەبوو و لە چاوان وندەبوو، یارانی لێیان پرسی ئەرێ چۆن و لە کوێ بتبینینەوە، ئەویش فەرمووی هەر دەمێك خڕبوونەوە و ئەم تەنبورە نراوەیە[1]کەوتەگەڕ، ئەوە بزانن منم، پاشان کە باباناووس دەردەکەوێت، ئەوا تەنبورە نەنراوەکان خۆبەخۆ سازدەبن و دەکەونەگەڕ[2].

نور عەلی ئیلاهیی کوڕی نیعمەتوڵای جەیحونئابادی (١٨٩٥–١٩٧٤) لە کتێبی (آثار الحق)دا، کە بریتیە لە پەیڤ و بۆچوون و یاداشتەکانی، دەڵێت خەڵکە ساکار و رەشۆکیەکە دەڵێن: مەولا – ئیمام عەلی نور بووە و نوریش نابێت خواردن بخوات و ژن بخوازێت، وەلێ ئەگەر پرسیار بکرێت ئەی منداڵەکانی لە کوێوە هاتوون؟ ئەوا دەڵێین پێویستیەکانی جەستە و پێویستیەکانی نەفس و زات و گیان لە یەکدی جودا کراونەتەوە، جەستە کاری خۆی دەکات و زاتیش ئەرکی خۆی رادەپەڕێنێت، کاتێك دەڵێم یا عەلی ئەوە واتای ئەوە نیە من جەستەی ئەو دەبینم کە هەزار ساڵە گوزەریکردووە و نەماوە، بەڵام کاری ئێمە بە زاتی ئەوە و هەر جارێك و لە کاتی پێتڤی دا، لە قالبێکدا خۆی دەنوێنێت، عەلی رۆیشت شاخۆشین هات و ئەویش رۆیشت باباناووس هات، ئەویش رۆیشت سوڵتان سەهاك هات، ئەمە لە دۆخێکدا کە روخسار و جەستەیان یەك نەبووە، ئەگەر ئێمە جەستەمان گەرەك بێت، ئەوە دەتوانین هەزاران خودا پەیدا بکەین و لەم حاڵەتەدا ئەوا لە بتپەرستان بەدتر دەبین[3].

ئەمە جگە لەوەی شیعرێکی زۆریش دراونەتە پاڵ باباناووس و دەورەکەی و لە دووتۆی دیوانێکی قەبەدا چاپکراون[4]، هەرچەند بە زەقی دەردەکەوێت کە

---

(١) نانەوە: دانانی دەمێکی دیاریکراو بۆ شتێك، وەك سەعات نانەوە، مریشك نانەوە.

(٢) نور علی إلهی، آثار الحق، ٥٠٩/٢، محمد مُكری، موسیقی الأكراد المقدسة "أهل الحق" في إيران ، ص٣٥. لە کتێبی(تذكره أعلی) بە پێچەوانەی سەرئەنجام، بابا ناووس بوونی نیە و دوای نەمانی شاخۆشین یەکسەر جامەی سوڵتان سەهاك دەستپێدەکات، ئەمەش یەکێکی دییە لە ناکۆکیە زەقەکانی نێوان دەقەکانی ئەهلی هەق.

(٣) آثار الحق، ٣٧٩/٢.

(٤) دیوان حضرت بابا ناووس، ترجمە وشرح سید فضل الله دكەای، سازمان چاپ أحمدی (تهران: ١٣٩٤ش)، ٤٧١لاپەڕە.

تەواو نوێن و زادەی سەردەمێکی ئەوەندە دوور نین و هیچ سەرچاوەیەکی کۆن پشتڕاستی هەبوونیان ناکاتەوە، لەو کتێبانەی وا دەربارەی ئەهلی هەقیش دانراون، زانیارییەکی وایان تێدا نیە مۆرکی مێژوویان پێوە بەدی بکرێت و شایانی قەناعەت بێت و هەمووی گواستنەوە و دووبارەکردنەوەی ئاخافتنی گشتین، کە هەرگیز نابنە هاریکار بۆ ناسینەوەی راست ودروستی باباناووس[1]. وێڕای ئەمە هێنانە ناوەوەی مۆزیك، نەخاسمە بەکارهێنانی ئامێری تەنبور تەواو پەیوەستە بەمەوە و یەکێك لە ئاوازە سەرەکیەکانیان و مەقامێکیش هەر بە باباناووس دەناسرێن[2].

فلادمیر ئیڤانۆف لەمیانەی هەوڵدانی بۆ تۆخکردنەوەی هەژموون و کاریگەریی مەسیحیەتی ئەرمەنی بەسەر بیروباوەڕی ئەهلی هەقدا، ناسنامەی هەندێك کاراکتەری بنەڕەتیی ئەوانی شێواندووە و بۆ بنەچەی ئەرمەنی گەڕاندوونیەتەوە و بەمەش کەوتۆتە هەڵەیەکی زەقەوە، لەم چوارچێوەیەدا ناووسی بە باهوس خوێندۆتەوە و بەلای ئەوەوە هەر پاوڵ –بوهوز–بوگوزی ئەرمەنیە[3].

لە پێشەکیی دیوانەکەیشیدا، ناوی ناووس بە لێکدراوی دوو وشەی: نا + ئاووس شیکراوەتەوە واتا ئەوەی لە دایکێکی نائاووس بووە[4].

هەر بە گوێرەی دەقەکان، باباناووس ناوی سەید ئیبراهیمی کوڕی ئەحمەدە و بە بلە یان بلە شێت –کورتکراوەی ئیبراهیم– ناسراوە و گوایە خۆی لە شیعرێکدا ئەم راستییەی درکاندووە و لە سەدەی ٥ك/١١ز بە موعجیزە و بەبێ

---

(١) بڕوانە: سوڵتانی، بزووتنەوە و سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی زاگروس، ١/٥٦–٦٠، ئەیوب رۆستەم، یارسان، چاپی ئۆفیسی قانع (سلێمانی: ٢٠٠٦)، ل٩٧–١٠٠.

(٢) بڕوانە: محەمەد موکری، موسیقای پیرۆز لای کوردەکانی ئەهلی هەق، لە کتێبی چەند باسێك دەربارەی ئەهلی هەق، ل٨٤–٩٣، هەمان گوتار بە عەرەبی: موسيقى الأكراد المقدسة، مقلات مُكرى، جلد(٤): كُرديات إيرانى، ص٣٣–٥٤.

(٣) پەیڕەوانی راستی، ل ٢١.

(٤) ديوان حضرت بابا ناووس، ص١٩.

باوك و له دايكێك به ناوی (دایه خـەزان)ی جـاف لـه گونـدی سـەرگەتی هـەورامان هاتووەته دنیاوه و هەر لەوێش مردووه و نێژراوه و تا ئێسـتاش گۆڕەكـەی مـاوه، لەگەڵ ئەوەی لەو دەمانه نه هۆزی جاف ناو و بوونی هەیه و نه خەڵكی سـەرگەت و سـەرجەم گونـدەكانی هـەورامانی ئەمـدیویش پەیوەندیـەكی وایـان بـه ئـەهلی هەقەوه هەیه.

لـه دەستنوسێكیشـدا كـه مـەلا محەمـەدی سـەرگەتی سـاڵی ١٢٩٠ك/١٨٧٣ز رێكیخستۆتەوه و نوسیویەتیەوه، بابا ناواز-بابا ناووس ناوی خواجه ئاصـفه و لـه سـەدەی ٦ك/١٢ز ژیـاوه و سـەیده و سـوننەیه و ئیمـامی مزگـەوتی جبرئابـاد-جـەوراوەی تەنیشـت سـەرگەته و ئـامۆزای سـەید(مصـطفی العریضـي) واتـا پـیر شالیاری هەورامانه[1].

كەچی بەگوێرەی سۆراخكردنی مەلا عەبدولكـەریمی مـودەڕیس، ئـەم سـەید ئیبراهیمه هەمان ئەو كەسەیه كـه بـه كابلـه-كاكـه بلـه دەناسـرا و نـەوەی سـەید عیسای بەرزنجی بووه[2]، له كاتێكدا سەید عیسا له سەدەی٨ك/١٤ز ژیـاوه، لێـره به راشكاوی خۆیادەبێت كه چ ئاڵۆزی و ناكۆكیەك له ئارادایه دەربارەی ژیاننامەی سەید ئیبراهیم-باباناووس.

پێموایه بابا ناووس له بنچینەدا هیچ كەس لەمانه نیه، بەڵكو كابرای نـاووس ناوی لەمەڕ ئیمام جەعفەری صادقه و پاش پەیدابوونی ناووسیه لـه شـارەزور، لـه ئیبراهیمی كوڕی ئەحمەد(بله)-یان یـەكێكی دی-وێنـاكراوه و نازنـاوی بابـای پـێ بەخشـراوه، كـه هێمایـه بـۆ رێبەرایـەتی و شـكۆداری و بـه بابانـاووس نـاوودەنگی دەركردووه، واتا بله كـۆپیكردن و كوردانـدنی ناووسـه و رەنگیشـه كەسـایەتیەكی رەمزی بێت و دووەم هێما و بەرجەستەكەری خوداوەند بێـت له كوردستان.

ئـەوەی لـه ناووسـیه بـۆ ئێمـه جێگـای بایەخـه و شـایەنی هەڵوەسـته و لێكۆڵینەوەیه، ئەوەیـه كـه ئەنـدامانیان دزەیـان كردۆتـه دەڤـەرەكانی لوڕسـتان و

---

(١) محمود أحمد محمد، حلقة مفقودة من تـأريخ شـهرزور أو مـذكرات علمـاء الـدين البلباسـيين، مجلة كاروان، العدد(٣٦)(أربيل:أيلول ١٩٨٥)، ص١٤٠-١٤١.

(٢) بنەماڵەی زانیاران، ل٢٨٠.

کرماشـــان و شـــوێنپێی خۆیـــان کردۆەتـــەوە و خـــەڵکانێکیان پەیـــداکردووە و قەناعـەتیان پێهێنـاون، هەرچـەند زانیارییـەکی وەهـا بەردەسـت نیـە دەربـارەی چـۆنیەتی و دەمـی ئـەم دزەکردنـە و ناسـنامەی ئـەو بانگخوازانـەی ئـەم کارەیـان راپەڕانـدووە و ئالیـەتی بڵاوکرنـەوەی ئایـدیا و بەرنامـەیان، ئایـا لـە رێگـای بانگخوازێکی ناووسیەوە بووە؟، یان لەبەر ئەوە بووە کـە ناووسـیەکان لـە ترسـی فشـاری دەسـەڵاتی ناوەنـدی کشـاونەتەوە ناوچـە دژوار و دوورەدەسـتەکان و درێژەیان بە بڵاوکردنـەوەی بیروباوەڕیـان داوە؟، دیـارە کێوەکـانی کوردسـتانیش باشـترین شـوێن بوونـە کـە هـەموو مـەرج و پێداویسـتیەکانی نەشـونماکردنی ئـەم چەشنە ئایینەی تێدا فەراهەم بووە.

زین العابدینی ئەردەڵانی هیچ گومانی نەهێشتووەتەوە لەوەی کە گروپێکی ئەهلی هەق لە پاشماوەی شیعە ناووسیەکانن و لـە نامیلکـەی(الیمانیـات المسـلولة علی الرافضة المخذولة) کە تەرخانی کـردووە بـۆ رەتکردنـەوە و بەدرۆخسـتنەوەی هەموو حیزب و مەزهەبە شیعیەکان، کە دێتە سەر باسی ناووسیە، دەڵێـت ئەمانـە پاشماوەیان ماوە لە نزیك وڵاتی گۆرانمان "الناؤوسية الذين لهم بقايا سفاسف بقـرب بلادنا الكورانية"[1].

ئەم گروپە نهێنیە هەر بەوەنـدەوە نەوەسـتاون، بـەڵکو کرۆکـی ئاخـافتنی ناووسیەکانیان وەرگرتـووە و بـەرگێکی کوردەوارییـان بەبـەردا کـردووە و لەگـەڵ کەشوهەوا و کـات و شـوێنی خۆیـان گونجاندوویانـە و داویانەتـە پـاڵ بابانـاووس، ناووســیەکان دەیــانگوت کــە گوایــە جەعفــەری صــادق لــە ســەرەمەرگدا فەرموویەتی: "ئەگەر کەلەسەری منتان دیت لە چیاکەوە خلـۆر دەبێتـەوە، ئـەوا بڕوا مەکەن سەری من بێت، ئەگەر هەر کەسێك پێی گووتن کـە منـی شوشـتووە و کفن ودفنی کردووم، ئـەوە بـڕوای پـێ مەکـەن درۆ دەکـات، ئـەوە مـنم خاوەنـدی شیر"[2].

---

(١) رسائل في الرد على الرافضة، ص٤١.

(٢) النوبختي، فرق الشيعة، ص٥٧، الأشعري، مقالات الإسلاميين، ص٢٥، البغدادي، الفـرق بـين الفرق، ص٦٧، الشهرستاني، الملل والنحل، ص١٣٦.

شاخۆشینیش[1] كه زانی هەندەی نەماوه دیارنەمێنێت، بە یارانی فەرموو كه دوای خۆی، هەر دەمێك گوێبیستی دەنگی تەنبور بوون، ئەوه بزانن نیشانەی دەركەوتنەوەی خوداوەنده له روخساری باباناووس دا و بەدووی بكەون و بڕوای پێبهێنن، ئەوانیش هەر چاوەڕێ بوون تا گوێیان له دەنگی تەنبور بوو لە گوندی سەرگەتەوه دێت، دیاره كرۆكی ئەم بیرۆكەیە تا رادەیەك هەمان ئەوەی ناووسییەكانه دەرهەق جەعفەری صادق[2]، واتا لێره ژیانەوه و هەڵسانەوەی جەعفەری صادق پەیوەستكراوه بە سەرهەڵدانی باباناووسەوه و نیشانەی دەركەوتنیشی به ئامێری تەنبور لێكدراوەتەوه.

وەك روونه و پێشتریش ئاماژەی پێدرا، ناووسیی لە ناوەڕاستی سەدەی ٢ك/٨ز سەریان هەڵدا و له ناوەڕاستی سەدەی ١١ك/١٧ز لە كرماشان و باكوری لوڕستان هەبوون، پرسیار لێره ئەوەیه ئەرێ دەبێت كەنگی پرۆسەی كوردانـدنی ناووس خەملێبێت و بۆ له ماوەی ئەم هەشت نۆ سەدەیه چ پێزانینێك لەمڕووەوه نەهاتووه، دیاره لەمبارەیەوه ناكرێت هیچ بگوترێت و تەنها ئەوەنده لەدەستدێت كه به مەزنده سەدەی ٦ك/١٢ز دابنرێت و تروسكاییەك هەیه برۆكەیەك ئەم پرسە رووندەكاتەوه، له روداوێكدا كه دەگەڕێتەوه بۆ كۆتاهی سەدەی٧ك/١٣ز هاتووه كە كابرایەك لە سەربانێك تەنبوری لێداوه، داروودەستەی موسای بەرزنجی دەیانەوێت تەنبورکەی لێ بستێنن و بیشكێنن و سەید موساش دەفەرموێت لێی گەڕێن خودا هیدایەتی بدات، كابراش هەر زوو بە خۆی دەیشكێنێت و دەبێتە موریدێكی دڵسۆزی سەید موسا[3]، لەو باوەڕەدام كابراو و تەنبورەكەی پەیوەندیەكی به تەنبوری یارانی باباناووسەوه هەیه.

---

(١) شاخۆشین لێره رۆڵی جەعفەری صادق دەگێڕت.

(٢) محەمەدی كوڕی ئیسماعیل (الامام المبارك–موبارەكشاه)نەوەی جەعفەری صادقه، كەچی لای ئەهلی هەق دەكەوێته پێشیەوه و دەبێته جامەی یەكەم.

(٣) الفصول فی مناقب عبدالرسول، ص٣٧٤.

٣- سوڵتان سەهاك:

وەك روونە سوڵتان سەهاك بە دامەزرێنەر و بناغەدارێژی بنەڕەتیی ئایینی ئەهلی هەق دادەنرێت و لەكن تێكڕای یاران، بە كەسی یەكەم و ستوونی سەرەكی دەژمێردرێت و لای هەموو دەستە و بنەماڵەكان شكۆدار و پایەبەرز و دانپێنراوە، كەچی ئەوەی مایەی رامان و هەڵوەستەیە، نە لە یاداشتی رۆژئاوییەكان و نە لە سەرچاوە ناوخۆییەكانی وەك نوسینەكانی زین العابدینی ئەدەلانی و محەمەدی كوڕی بابا رەسوڵی بەرزنجی و نە لە شیعرەكەی شێخ رەزای تاڵەبانی كە ناوی سێ چوار رەمزی پیرۆزی كاكەییی هێناوە، باسوخواسی لە ئارادا نیە، تەنانەت هەر یەك لە جۆزێف گۆبینو كە یەكەم ئەوروپییە لە ساڵانی (١٨٥٥-١٨٥٨) راستەوخۆ لە كرماشان تێكەڵی خەڵكانی ئەهلی هەق بووە و زیاد لە جارێك لە شاهخۆشین و پیر بنیامین و پیر رزقبار-رەزبار و پیرداود و پیرموسی دەدوێت[1] و هینری راولنسۆن (١٨١٠-١٨٩٥) كە دەڵێت بابا یادگار و عیسا و عەلی و سەلمانی فارسی و حوسێن و بابا بزورگ ...هتد، لەو ئەولیا پایەبەرزانەن كە بەلای جەماوەری ئەهلی هەقەوە زات و گیانی خوداوەندیان تێدا گیرساوەتەوە[2]، كەچی كەسیان ناوی سوڵتان سەهاك ناهێنن.

جگە لەمەش، ئیسحاق لە كوردیدا سووك دەكرێتەوە بۆ ئیساك نەك سەهاك-سوهاك، سوهاك نزیكترە لەوەی سووككراوەی زوحاك (ضُحاك)بێت، مەلا جەمیلی رۆژبەیانی هەقی بووە بڵێت مەبەست لە سوڵتان سوهاك هەمان زوحاك(ضُحاك)ی دوا شاهی میدییەكانە[3]، لەوانەشە سوهاك تەنها شێوەیەكی ئەرمەنییانەی ناوە ئیسلامییەكەی ئیسحاق-ئیساك بێت[4]، ئەم بابەتەش كێشەیەكی دیە و پێویستی بە توێژینەوە و دووڤچوون هەیە.

---

(١) سه سال در آسيا، ص٢٥٦.

(٢) یادەشتەكانی (لە زەهابەوە بۆ خوزستان)، محەمەد ئەمین زەكی بەشێكی وەرگێڕاوە بۆ عەرەبی و خستوویەتیە سەر وەرگێڕاوی عەرەبیی كتێبەكەی، محمد أمين زكي، خلاصة تأريخ الكُرد وكُردستان (القاهرة:١٩٣٩)، ص٣٠٧-٣١٠.

(٣) محەمەد ئەمین هەورامانی، كاكەیی (بەغدا:١٩٨٤)، ل٣٢.

(٤) پەیڕەوانی راستی، ل٢١.

بەوپێیەی زۆربەی ڕێبەران و مەزنانی ئەهلی هەق بەبێ باوك یان بەبێ باوك و دایك پەیدابوونە، سولّتان سەهاکیش هەرچەند بە ڕواڵەت بە کوڕی عیسای بەرزنجیی بەساڵاچوو دانراوە و گوایە لە تەمەنی دووسەد ساڵیدا(؟) ئەم کوڕەی بووە، بەڵام ئەویش هەر بەم ڕێسایە هاتووەتە دنیاوە و لە شێوەی مەلێکی سپی بە دامێنی دایە ڕەزبار[1]–خاتوون دایراکەوە نیشتۆتەوە[2]، ئەم تەرزە لەدایکبوونە بەلای نور عەلی ئیلاهییەوە، هاوشێوەی تەمەنی نەبڕاوەی خدری زیندە و ئەنگوستیلەکەی حەزرەتی سولەیمانە و بە دیتنی بنیادەمی خاکی ناسروشتیە، کەچی بە نەزەری ئەو زۆر ئاساییە و گوایە لەوەش زۆر نائاساییتری دیتووە[3].

گشت بەڵگەکان وەك مینۆڕسکی دەڵێت ئەوە دەسەلمێنن کە سولّتان سەهاك-ئیسحاق کەسایەتیەکی ڕاستەقینەیە و هەقیقەتێکی هەیە[4]، گومان لەوەش نەکراوە و بەڵکو وەك ڕاستییێك چەسپیوە کە ئەو گۆڕ و گڵکۆیەی وا لە گوندی پەڕدیوەر - شێخانە، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو، پەڕدیوەریش دەکەوێتە سەر زێی سیروان و سەربە شەهرستانی پاوەی هەورامانە.

بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا، ناسنامە و سەرگوزشتەیی هەتا بڵێی ئاڵۆز و تەمومژاوییە و لەدایکبوونی بە ئەفسانە و خەون و موعجیزە تەنراوە و بە دروستی نازاندرێت لە چ سەردەمێك ژیاوە و کەنگی لەدایکبووە و کەنگی مردووە، ئەو سێ چوار کەسەی وا بوونە ڕێخۆشکەری لەدایکبوونی و ئەو حەفتا و دوو پیرەشی وا باوە لە دەوروبەر و خزمەتی بوونە، زۆربەیان نەناسرێنەوە و شوێنەوارێکی مادیی وەهایان لە دوا بەجێنەماوە و تەنها بەناو هەن و لەوەوە نزیکن کە داهێنراوی خەیاڵ بن و وەك ڕەمزێك بەگەڕ خرابن.

---

(١) گڵکۆی ئەمیش لە گوندی پەڕدیوەرە لە پشت گۆڕ و گڵکۆکەی سولّتان ئیسحاقەوە.

(٢) دەربارەی تەواوی ئەم بەسەرهاتە بگەڕێوە بۆ: مجموعه رسائل وأشعار أهل حق، ص٤٥–٧٦، سید قاسم أفضلی، دفتر رموز یارسان، ص١٥–٢٢.

(٣) آثار الحق، ٩١/٢.

(٤) دائرة المعارف الاسلامية، مادة سلطان إسحاق، ٩١/١٢.

سـەرانی ئـەهلی هـەق، دەبـوو تـەواو شـارەزای هـەواڵ و ناسـنامەی شـێخی پێشـەوایان بـن و ئاشـنای وردەکـاریی ژیـان و مـەناقیبی بـن، کەچـی لـە دەقـە بنەڕەتییەکانی: (سەرەنجام - کەلام خەزانە) و شاهنامەی حەقیقەت(حق الحقـائق) و (دفـتر رمـوز یارسـان) و (سـرودهای دینـی یارسـان) و (تـذکره أعلی)...هتـد، شـپرزەیی و ناڕێکیـەکی بێـڕادە بەدیـدەکرێت و هەریەکـە دەیگەڕێنێتـەوە بـۆ سەردەمێك و ساڵێکی داناوە بۆ مێژووی لەدایکبوون یان مردنی، تـا ئـەو رادەیـەی جیاوازی لە نێوان هەندێکیاندا دەگاتە سێسەد تا چوارسەد ساڵ، لەو سـاڵانەی بـۆ مێژووی لەدایکبوونی دانراون:

- ٥٢٨ك/١١٣٣ز.
- ٥٨٠ك/١١٨٤ز.
- ٦٠٥ك/١٢٠٨ز.
- ٦١٢ك/١٢١٥ز.
- ٦٤٧ك/١٢٤٩ز.
- ٦٥٠ك/١٢٥٢ز.
- ٦٧١ك/١٢٧٢ز.
- ٦٧٥ك/١٢٧٦–١٢٧٧ز.
- ٧٠٠ك/١٣٠٠ز.
- ٧١٦ك/ ١٣١٦ز، هەروەها هاتووە:
- لە نێوان ساڵانی(٤٤٥–٥٨٨ك/١٠٥٣–١١٩٢ز) ژیاوە، واتا نزیکـەی سـەدە و نیوێك ژیاوە.
- بەپێی کتێبی سەرئەنجام لـە نێـوان سـاڵانی (٦٧٥–٧٩٨ك/١٢٧٦–١٣٩٦ز) ژیاوە، واتا سەدو بیست ساڵ ژیاوە.
- بـەپێی شـاهنامەی حەقیقـەت (حـق الحقـائق) لـە نێـوان سـاڵانی(٦١٢–٩١٢ك/١٢١٥–١٥٠٦ز) ژیاوە، واتا بە درێژایی نزیکەی سێ سەدە ژیاوە!.

- هـاودەمی حـوکمڕانیی تـەیموری لـەنگ بـووە(٧٧١-٨٠٧ك/١٣٧٠-١٤٠٥ز) بووە.
- هاودەمی سوڵتان سەلیمی عوسمانی(١٥١٢-١٥٢٠ز) بووە[1].
- هــاودەمی شــێخ زاهیــدی کــوردی گــەیلانی (م: ٧٠٠ك/١٣٠٠ز) و شــێخ صەفیەدینی ئەڕدبیلی (م: ٧٣٥ك/١٣٣٤ز) بووە[2].

ئەم ناکۆکی و شپرزەییە زەقانە و ئـەم فـرە بۆچـوون و سـاڵانەی لـەبارەی زینـدەگی و چـۆنیەتی بـوون و مردنـی سـوڵتانەکەی ئـەهلی هەقـەوە لـە ئـارادان، سەرباری ئەو موعجیزە و ئەفسانەیەی وا تێکهەڵکێشی لـەدایکبوون و کەسـایەتیی کراوە، ئەو قەناعەتە زیاتر دەچەسـپێنن کـە رەنگـە لـە واقیعـدا بـوونێکی مـادی و راســتەقینەی نــەبێت و تــەنها وەك هێمــا و بــۆ پڕکردنــەوەی قۆنــاغێکی بەرجەستەبوونی خوداوەند وێناکرابێت و ئەو سـوڵتان ئیسـحاقەی ئارامگاکـەی لـە گوندی شێخانی هەورامانە کەسێکی دی بێـت و پەیوەنـدیی بەمانـەوە نـەبێت وەك دواتر ئەمە روونـدەکەینەوە، یان ئەگەر سـوڵتانەکەیان حەقیقـەتێکی هـەبێت، ئـەوا هیچ گومان لەوە نامێنێتەوە کە ئەم دەقانـە لـە سـەردەمی ئـەودا و بگـرە زۆر لـە دواتـریش یاداشـت نـەکراون و ئـەو راسـتییە ئاشـکرا دەکـەن کـە تـا درەنگانێـك پرۆسەی تۆمارکردن و نوسینەوە لەکن یاران نەبووە بە نەریت، دەنا رێی تێناچێت رێبـەرێکی پایەبـەرز و سـەرگەورەی بیروبـاوڕێکی ئـاییني ئەوەنـدە ژیـانی لێـڵ و تەمومژاوی بێت.

---

(١) مشاهير أهل حـق، ص٥٤-٥٥، سـياوش دلفـاني، پيـدايش سلسـله أهـل حـق، ص٢٥-٢٧، هــەروەها بڕوانــە: ئــەیوب رۆســتەم، یارســان، ل ١٠٥-١٠٧، هاشــم کاکــەیی، ئەســتێرە گەشەکەی ئاسمانی شارەزور"سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجی"، گۆڤاری کاروان، بەشی یەکـەم، ژ(٦١)، (کانوونی یەکەم:١٩٨٧)، ل١٠٢-١٠٣.

(٢) مجموعه رسائل وأشعار أهل حق، ص٧١-٧٥. لە گێڕانـەوەی بەسـەرهات و مـەناقبی شـێخ صەفیەدیندا باسی سوڵتان سەهاك نەهاتووە، بڕوانـە: أبـن بـزاز أردبيلـي(٧٥٩هـ/١٣٥٨م)، صفوة الصفا، إنتشارات زرياب (تهران: ١٣٧٦ش).

سیاوش دلفانی به پشتبەستن به دەیان شـەجەرە و دۆکیۆمێنـت، رەنجێکـی زۆری کێشاوە و دووڤچوونێکی قـوولی کـردووە تـا سـەرەداوێکی چـنگ بکـەوێت و سـەردەمی زینـدەگیی سـولْتان سـەهاکی بـۆ سـاغ ببێتـەوە، بـۆ ئـەم مەبەسـتە تۆژینەوەی لەسەر شەجەرەی چواردە بنەماڵە ئەنجامداوە کە هەندێکیان هـەر هـی نـەوەکانی خـودی سـولْتانن و ژمارەیـەکی دیـان شـەجەرەی نـەوەکانی سـەید عەبدولکـەریمی بەرزنجـەن کـەوا بـاوە بـرای سـولْتان و بابـا گـەورەی سـاداتی بەرزنجەیە، وێڕای شـەجەرەی چـەند بنەماڵەیـەك کـە دەگەڕێنـەوە بـۆ کەسـانێکی هاودەمی سولْتان سـەهاك و بـۆ هـەر وەچـەیەك سـی و سـێ سـاڵ و چـوار مـانگی داناوە واتا بۆ هەر سێ وەچەیەك سەدەیەکی داناوە، بەم حیسـابە گەهیشـتووەتە ئەو ئەنجامەی کە سولْتان لە دەوروبەری ئەم ساڵانە لەدایکبووە:

– ٧٥٠ك/١٣٤٩ز، ٧٢٩ك/١٣٢٩ز، ٦٨٦ك/١٢٨٧ز، ٦٨٤ك/١٢٨٥ز، ٥٨٤ك/١١٨٨ز، ٩٧٤ك/١٥٦٦ز، ٧٩٣ك/١٣٩١ز، ٦٧٩ك/١٢٨٠ز، ٨٤٨ك/١٤٤٤ز، ئـەم سـاڵەی دوایـی مێـژووی لـەدایکبوونی مـیر خەسـرەوی گۆرانە کە گوایە هاودەمی سولْتان سەهاك بووە.

–٨٧٢ك/١٤٦٨ز ساڵی لەدایکبوونی کەسێکی دیکەی هاودەمی سولْتان.

– ٨٢٩ك/١٤٢٦ز ساڵی لـەدایکبوونی شـا رۆسـتەم، سەردەسـتەی حـەفتاو دوو پیرەکەی دەوری سولْتان.

– سـ‍ـــــــالآنی: ٧٣١ك/١٣٣١ز، ٧٤٠ك/١٣٣٩ز، ٧٥١ك/١٣٥٠ز، ٧٥٨ك/١٣٥٧ز، ٧٩٨ك/١٣٩٦ز، کە بە مەزنـدە و بـەپێی شـەجەرەی بنەماڵـەکان، مێـژووی لەدایکبوونی سەید عەبدولکەریمی برای سولْتانە.

دوای کۆکردنەوە و دابەشکردنی ئەم ساڵ و سەردەمانە، گەهیشتووەتە ئەو ئەنجامەی کە سـولْتان سـەهاك سـاڵی ٧٥٣ك/١٣٥٢ز لـەدایکبووە[١]، بـەڵام خـۆی بەمەبەست دوایخستووە بۆ ساڵی ٧٧١ك/١٣٧٠ز تا لەگەڵ ژیان و سـەردەمی بابـا عـەلی هەمـەدانی (م:٧٨٦ك/١٣٨٤ز) و محەمـەد نوربـەخش (م:٨٦٩ك/١٤٦٥ز)

---

(١) پیدایش سلسله أهل حق، ص٢٨–٣٧.

بیگونجێنێت و دەڵێت عیسای بەرزنجی ساڵی ٧٤٥ك/١٣٤٤ز لەدایکبووە و لە تەمەنی بیست و شەش ساڵیدا ژنی هێناوە و سوڵتان سەهاکی بووە[1].

بۆ ساخکردنەوەی ئەم پرسە و ناسینەوەی سوڵتان ئیسحاقی هەورامان، راستتر و چاکتر وایە لە زانراوەکانەوە بچین بۆ نەزانراوەکان، بە ئاخافتنێکی دی کەسانی ناسراو و پەیوەندار بکەینە کلیلی دیاریکردنی رۆژگاری سوڵتان، ئەوانیش موسا و عیسای بەرزنجین کە وا هاتووە مام و باوکی سوڵتانن.

زانیاریمان دەربارەی ئەم دوو برایە بایی ئەوەندە هەیە بڵێین کە لە نیوەی دووەمی سەدەی ٧ك/١٣ز و نیوەی یەکەمی سەدەی ٨ك/١٤ز ژیاون و ئەو کاتەی گەهیشتوونەتە شارەزور و لە بەرزنجە گیرساونەتەوە، گەنج و سەڵت بوونە، محەمەدی کوڕی بابارەسوڵی بەرزنجی هەرچەند دەقێکی نووسراوی لەبارەی باوانیەوە چنگ نەکەوتووە، پێیوایە هاتن و گیرسانەوەیان لە کۆتاهی سەردەمی عەباسی-ناوەڕاستی سەدەی ٧ك/١٣ز-بووە[2]، هەواڵە زارەکییەکان ئەم مێژووە دوا دەخەن بۆ ساڵی٦٨٦ك/١٢٨٧ز.

بێگومان موسای بەرزنجی هەمان ئەو موسایەیە کە لە کوێستانەکانی کوردستانەوە دەرکەوت و بانگەوازی مەهدێتی کرد و لە دژی داگیرکەرانی مەغۆل راپەڕی و سەرئەنجام ساڵی٧٠٧ك/١٣٠٧ز لە نزیك ئاغجەلەر کوژرا[3]. عیسای برایشی وا هاتووە ساڵی ٧٥٤ك/١٣٥٣ز مردووە و رەنگە ئەم ساڵەش راست بێت و لەگەڵ ساڵی کوژرانی موسای برای یەکدەگرێتەوە.

هەروەها محی الدین عەلیی کوڕی عیسای هاوارییی ناودار بە سەید صادق، پیاوچاك و بانگخوازێکی ئاییینی شارەزورە و هەواڵە زارەکیەکان دەیکەنە کوڕی عیسای بەرزنجی، وەلێ ئەم زووتر ژیاوە و ساڵی٦٦٧ك/١٢٦٨ز بە نیازی رێبەدێهی لەشکرییانی مەغۆل و ئاشناکردنیان بە ئیسلام، روویکردۆتە مەراغە و ساڵی ٦٧٩ك/١٢٨٠ز یان ساڵی٧٠٩ك/١٣٠٩ز مردووە[4].

---

(١) پیدایش سلسله أهل حق، ص٤١٠.

(٢) الفصول في مناقب عبدالرسول، ص٣٧٥.

(٣) القاشاني، تاريخ أولجاتيو، ص٧٦-٧٧.

(٤) إبن الفوطي، مجمع الآداب في معجم الالقاب، ٥/٧٨.

شـتێکمان لـەبارەی پـیر میکـائیلی دەودانیـەوەش چـنگکەوتووە، کـە نیشتەجێی گوندی دەودانی نێوان جوانڕۆ و پـاوە بـووە و هـەر لـەوێش مـردووە و دەزانین ساڵی ٧١٠ک/١٣١٠ز سـەردانی بەغـدای کـردووە[1]، وا بـاوە پـیر میکائیـل سەرەتا نەیار و بەرهەڵستی سوڵتان ئیسحاق بووە و نەیهێشتووە بهێتە ناوچەکە و بارەگا دابنێت و لە رۆخی سیروان دا بەرانبەریان لەیەکدی گرتووە و گفتوگۆی زبـر و دەمەقاڵە لە نێوانیان روویداوە[2].

هەروەها لە کتێبی (رساله فلكيه در علم سياقت) کە تایبەتە بە سیستـەمی دارایـی و پرسـی بـاج و داهـاتی دەوڵـەتی جـەلائیری و لـە خسـتنەرووی نەفـەقات وخەرجیـەکانی سـاڵی ٧٤٧ک/١٣٤٦–١٣٤٧ز دا، باسـی خـەرجی و مەصـروفاتی (علوفـات)ی چـوار کەسـایەتیی تایبەت(چهرگان خاص)کراوە:(ئیسـحاق، عەبـدی-عەدی(؟)، یونس، إدريس) و مزەی علوفاتی تەرخانکراو بۆ ئیسحاق هـەزار درهـەم بووە[3]، دوور نیە ئەم ئیسحاقە هەمان ئەوەی هەورامان بێت.

جێگای داخە، هەواڵە زارەکیـەکان پـتر سـەردەم و سەرگوزشـتەی موسـا و عیسای بەرزنجی یان شێواندووە و دەیانکەنە بـرای محەمـەد نوربـەخش، سـیاوش دولفـانیش خـۆی رادەسـتی ئـەم هەواڵانـە کـردووە و لـەژێر رۆشـناییان کەوتۆتـە سـۆراخ و چـەند رێگایـەکی گرتۆتەبـەر تـا لەگـەڵ زانیـاریی نێـو سەرچـاوەکانا بیانگونجێنێت و بـۆ پینـەکردنی ئـەم نـارێکی و ناکۆکیـە، دەسـتکاریی سـەردەمی عیسای بەرزنجیی کردووەو دوایخستووە و پێیوایە ساڵی ٧٥٤ک/١٣٥٣ز نـەمردووە و ئەو ساڵەی بە ٧٤٥ک خوێندووەتەوە و کردوویـەتی بـە سـاڵی لـەدایکبوونی نـەك مردنی و سەردەمی بە نێوان ساڵانی (٧٤٥–٨٢٩ک/١٣٤٤–١٤٢٦ز)ی داناوە، تەنها بۆ ئەوەی بیکاتە کوڕی باباعەلی هەمەدانی و برای محەمەد نوربەخش، گوایـە دوای

---

(١) مجمع الآداب، ٢/٥٢٣–٥٢٤، ٣/٤٤٨.

(٢) مجموعه رسـائل وأشـعار أهـل حـق، ص١٢٦–١٢٨، محەمـەد ئـەمین هـەورامانی، کاکـەیی، ل٢٠٦–٢١٢.

(٣) المازندراني، رسالة فلكيه در علم سياقت (فيسبادن:١٩٥٢)، ص١٩٦.

کوژرانی ئیسحاقی خەتەلانی لە ساڵی ٨٢٦ك/١٤٢٣ز، بووەتە موریدی محەمەد نوربەخش، بۆیە بە عیسای نوربەخشیش ناوی هاتووە[١].

محەمەد عەلی سوڵتانییش بۆ دەربازبوون لەم نەگونجاویە، پێیوایە ئەو باباعەلیەی کە دەبێتە باوکی موسا و عیسای بەرزنجی، باباعەلیی هەمەدانی نیە و یەکێکی دیی هاوناوە و گوایە لە نەزانییەوە کراون بە یەك کەس[٢].

بابا عەلی هەمەدانی یان میر سەید عەلی هەمەدانی(م: ٧٨٦ك/١٣٨٤ز)، لە خانەوادەیەکی سادات و دەستڕۆیشتووی هەمەدانە و بە میری مەزن(أمیر کبیر) و(شاهی هەمەدان) و(عەلیی دووەم) دەناسرا، هەرچەند دەمێك زارووك بووە بە یاوەریی دایك و بابی هاتووەتە کوردستان، بەڵام باوەڕ ناکرێت هیچ پەیوەندییەکی بانگخوازیی بە هەورامان و شارەزور و بەرزنجەوە هەبێت، ئەو پتر سەرقاڵی بڵاوکردنەوەی ئیسلام و تەریقەتە صۆفیگەریەکەی خۆی-هەمەدانی- بوو لە وڵاتی کشمیر و نیمچە کیشوەری هیند و تورکستان و ساخ نەبۆتەوە شیعە بووە یان سوننە و نزیکەی چل کتێب و نامیلکەی بە هەردوو زمانی عەرەبی و فارسی داناوە و گرنگترینیان کتێبی(ذخیرة الملوك)ە[٣].

پاش مردنی بابا عەلی، خەلیفەکەی خواجە ئیسحاقی خەتەلانی کەوتە چالاکی و بەردەوامبوو لە بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی تەریقەتی هەمەدانی و ساڵی ٨٢٦ك /١٤٢٣ز شۆڕشێکی دژی دەسەڵاتی تەیموری ڕاگەیاند و محەمەدی کوڕی عەبدوڵای قەتیفی ناودار بە نوربەخش (٧٩٥-٨٦٩ك/١٣٩٣-١٤٦٥ز)ی بە مەهدی ڕاگەیاند، بەڵام هەر زوو شۆڕشەکەی خامۆشکرا و بەخۆی کوژرا و نوربەخشیش خرایە زیندانەوە.

---

(١) بڕوانە: پیدایش سلسله أهل حق، ص٤٧١-٥٣٧.

(٢) بزووتنەوە و سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی زاگرۆس، ١/٦٨.

(٣) پرویز ازکایی، سرگوزشت و نامایی میر سید علی همدانی، فرهنگی ایران زمین، شماره(٢٨)، زمستان سال ١٣٦٨،ص ٩-٦٩، رسالة الهدی، من مهدی هستیم، ترجمە بە فارسی، بکوشش رسول جعفریان، پیام بهارستان، سال(٥)، شماره(١٧)، پایز ١٣٩:ش، ص٦٩٧-٧١٦.

محەمەد نوربەخش دوای بەربوونی لە زیندان، کەوتە گەڕان و سووڕانەوە و روویکردە کوردستان و ساڵی٨٢٧ك/١٤٢٣ز هاتووەتە هەولێر[١]، ئەمجا روویکردە "کوردستانی فەیلی و بەختیاری"، خەڵکەکەیش چوون بەپیرییەوەی و بەگەرمی پێشوازییان لێکرد و بەیعەتیان پێدا، میران و گەورە پیاوانی کوردی ناوچەکەش، ملکەچی و گوێڕایەڵیی خۆیان بۆ راگەیاند و دراویان بە ناویەوە لێدا، پاش ماوەیەك مانەوە چوو بۆ هەرێمی گەیلان و ئەمجا گەڕایەوە کوردستان، دواتر لە ژێر گوشار و هەڕەشەی شاهرخی کوڕی تەیموری لەنگ ناچار کوردستانی جێهێشت[٢].

هەواڵە زارەکیەکان کە دەماودەم هاتوون وەك گوتمان، موسا و عیسای بەرزنجی یان بە برای محەمەد نوربەخش داناوە و هەرسێکیشیان کردوون بە کوڕی سەید عەلیی هەمەدانی[٣]، بێگومان ئەمە هەڵەیەکی گەورەیە و عیسا و موسا هیچ خزمایەتیەك و نزیکایەتیەکیان بەو دوو کەسایەتیە ناودارەوە نیە و لەنێو دەستەی هەڤاڵان و یاوەرانی باباعەلی، ناو و دەنگوباسی عیسا و موسای بەرزنجی نەهاتووە و تەنیا یەك کوڕی هەبووە بە ناوی سەید محەمەد(م: ٨٥٤ك/١٤٥١ز) کە نەهاتۆتە کوردستان. محەمەد نوربەخشیش لە نامیلکە و کتێبەکانی دا ناوی چەندین ئەولیا و پیاوچاکی هێناوە کە ژمارەیەکیان کوردن و ئیسحاق و عیسا و موسا ناویان تێدا بەرچاو ناکەوێت، وەك ئەبوبەکری لوڕستانی، یوسفی گۆرانی(م:٧٦٨ك/١٣٦٦ز)، جوبرائیلی کورد[٤]، مەولانا حەسەنی کورد[٥]،

---

(١) سید محمود انواری، میر سید علی همدانی و تحلیلی آثاری أو، دانشکده علوم و أدبیات إنسانی، شماره(٢٣) (تبریز:بایز١٣٥٦ش)، ص٢٩٧-٣٦٣.

(٢) نورالله الشوشتري، مجالس المؤمنين، ٣/٦٥.

(٣) الشيخ معروف النودهي، الأعمال الكاملة، ٣/ ٣٢٨، محمد الخال، الشيخ معروف النودهي البرزنجي، ص٦٩-٧٢، عبدالکریمی مدرس، بنەماڵەی زانیاران، ل ٢٧٠- ٢٧١.

(٤) یوسفی گۆرانی و جوبرائیلی کورد دوو پیاوچاکی ناودارن، لە کتێبیکی دیمدا لەبارەینەوە دوواوم .

(٥) محەمەد نوربەخش نامەیەکی ئاڕاستەی ئەم مەولانا حەسەنە کردووە.

خالیدی لوڕستانی، کاکە گۆرانی، دۆست گۆرانی، شاه حوسێنی سەرپولی[1]، حوسامەدین حوسێنی شمشێری[2]، شەهابەدینی گۆرانی، شەمسەدینی کۆکۆیی، حوسێنی کۆکۆیی[3]، دەوڵەتشاه قەواسی گۆرانی، عەبدوڵای کوردی شیرازی[4].

لەبەر ڕۆشنایی ئەم بەڵگانە دەکرێت بڵێین، نابێت ئەو ئەنجامانەی سیاوش دلفانی پێی گەهیشتووە لەمەڕ زیندەگیی سوڵتان ئیسحاقی کوڕی عیسای بەرزنجی بە هیچ شێوەیەك دروست بن، ڕاستییەکەی ئەوەیە عیسای بەرزنجی لە ناوەڕاستی سەدەی٨ك/١٤ز مردووە و سوڵتان ئیسحاقیش لە هەمان سەدەدا، لەدایك بووە و مردووە، بەڵام هیچ خزمایەتیەك پەیوەستی ناکات بە باباعەلی هەمەدانی و محەمەد نوربەخشەوە.

٤- لە نێوان سوڵتان سەهاك و سوڵتان ئیسحاقی هەورامان دا:

ئەوەی تا ئێستا زانراوە، یەکەم ناوهێنانی ئاشکرا و ڕەوانی سوڵتان ئیسحاقی هەورامان لە دەقێکی مێژوویی باوەڕپێکراو و جێگەی متمانە، دەگەڕێتەوە بۆ کۆتاهی سەدەی حەڤدەهەم، سەید عبد الصمدی تودار لە کتێبی(نور الأنوار) کە ساڵی ١٠٩٩ك/١٦٨٨ز دایناوە، زانیاریی وردی دەربارەی ساداتی بەرزنجە و بنەماڵە بەناو ساداتەکانی دیکەی هەورامان و شارەزور و ئەردەڵان یاداشتکردووە، لە ناساندنی کوڕەکانی جەعفەری صادقدا دێتەسەر (أبو محمد إسحاق مؤتمن) و دەڵێت ڕۆیشتووە بۆ ولایەتی هەورامانی کوردان و بە

---

(١) خەڵکی سەرپولی زەهاوە.

(٢) لەدایکبووی ئاوایی شمشمێری تەنیشت پاوەیە.

(٣) سیاوش دلفانی دەڵێت کۆکۆیی ناوچەیەکە لە مەراکش یان مصر!، ل٥٤٢-٥٤٣. زۆر نزیکە مەبەست گوندی کۆکۆیی ناوچەی شەمێرانی نێوان دەربەندیخان و هەڵەبجە بێت کە تا ئێستاش ئاوەدانە.

(٤) محمد نوربخش، سلسلة الأولياء، ص١، ٤٦-٤٧، ٦٠، پیدایش سلسله أهل حق، ص٥٣٧-٥٥٠، ٥٦٢.

سوڵتان ئیسحاق بەناووبانگە و لە دامێنی ئاوایی نەوسود و لهۆن نێژراوە و وەچەی لێکەوتۆتەوە[1].

لەگەڵ ئەوەی باوڕ ناکرێت ئەم سوڵتان ئیسحاقە، هەمان ئیسحاقی کوڕی جەعفەری صادق بێت، بەڵام لێرە ئەو راستیە خۆیادەبێت کە سوڵتان ئیسحاقی هەورامان کێ بێت و کەنگی ژیابێت، تا ئەو دەمانە هێشتا نە بە کوڕی شێخ عیسای بەرزنجی هەژمارکراوە و نە بە پێشەوایەکی ئەهلی هەقیش دانراوە.

شایەنی باسە پاش مردنی جەعفەری صادق، دەستەیەکی بچووکی شیعە دایانەپاڵ ئیسحاقی کوڕیی و ئەویان بە ئیمام دانا و بە(الإسحاقیة) ناسران، ئەم دەستەیە شوێنەوار و کاریگەرییەکی ئەوتۆی نەبوو و هەر زوو دوای مردنی جەعفەری صادق توایەوە[2].

لەمەیش باڵکێشتر، تا کۆتاهی سەدەی نۆزدەهەم، سوڵتان ئیسحاقی هەورامان ئامادەیی و ناوودەنگێکی وەهای نیە و نە بە پێشەوای ئەهلی هەق و نە بە کوڕی عیسای بەرزنجی هەژمارکراوە، عەلی ئەکبەری کوردستانی- ساڵی١٣٠٩ك/١٨٩١-١٨٩٢ز- لەبارەیەوە دەڵێت: لە دامێنی دێی نەوسود و لە نزیك روباری سیروان، گڵکۆی کەسێك هەیە بە ناوی سوڵتان ئیسحاق و دەڵێن ئیمامزادەیە، بەڵام نەمزانی بۆ کامیان دەگەڕێتەوە[3].

هەروەها سوڵتانی هەورامان یەکێکە لەو پیر و پیاوچاکە موسڵمانانەی کە وا میرزا عەبدولقادری پاوەیی (١٨٢٥-١٩٠٨) هاواری بۆ دەبات و لێی دەپاڕێتەوە تا وەکیلی جوانڕۆ و مامێکی لە زیندانی دەسەڵاتدارانی قاجاری ئازار نەچێژن و رزگاریان ببێت:

---

(١)"محمد إسحق مؤتمن برادر أعیان موسی کاظم أست ومحدث بوده و بولایت أورامان أکراد رفته در پایین قریة نوسود و لهون مدفون بسلطان إسحق مشهور أست وأعقاب أو..." نور الانوار در سلسلة آل أطهار، انتشارات حسینی نسب (سنندج:١٣٦٩)، ص٢٨.

(٢) بڕوانە: ابن حجر الهیثمي، الصواعق المحرقة، مؤسسة الرسالة (بیروت:١٩٩٧)، ٢ / ٤٨٥.

(٣) الحدیقة الناصریة (أربیل:٢٠٠٢)، ص٥٧.

به سوڵتان ئیسحاق ماڵ جه بێدبەر

وەکیل و مامۆش ناوەران زەرەر

وە کۆسەی هەجیج وە پیر ئیسماعیل

وە مەلا مەقسوود، قازی جبرەئیل[1].

ئـەوەش بڵـێن کـە یـەکێك لـە کوڕەکـانی بابـا رەسـول بـەرزنجی(١٥٧٥-١٦٤٦ز)ی نەوەی شێخ عیساش ناوی ئیسحاق بووە، بەرزنجی هەرچەند بە درێـژی باسـی ئـەو برایانـەی خـۆی کـردووە کـە ژنیـان هێنـاوە و کـوڕ و کـچ و نـەوەیان لێکەوتۆتەوە، وەلێ لە ئیسحاقیان نادوێت[2].

ئەوەی لەمیانەی سەردانی مەزاری سوڵتان ئیسـحاق[3] سـەرنجی راکێشـام و بووە مایەی پرسیار و رامان لەلام و پێشتر بیرم لێنەکردبۆوە، ئەوەیە کـە ئـایینی ئەهلی هەق سەرکەوتن و گەشەکردنێکی ئـەوتۆی لـە دەڤـەری هـەورامان و دەنێـو هەورامیەکانا بەدەست نەهێناوە و ئاواهیەکانی هەر چواردەورەی مـەزاری سـوڵتان ئیسـحاق بـە خـودی گونـدی شـێخانی بارەگـا و ئارامگـای سـوڵتانەوە، بگـرە شارۆچکەکانی پاوە و نەوسوود و نەودشە و پاڵنگان و تەوێڵە و بیارە کە لە رووی زارەوە ماچۆ-هەورامین و لە رووی مەزهەبەوەش سوننەی شافعین[4]، هیچ نزیکی

---

(١) دیوانی میرزا عەبدولقادری پاوەیی، إنتشارات کردستان(سنه:١٣٩٦ه.ش)، ل١٨٥.

(٢) الفصول في مناقب عبدالرسول، ص٣٧٠.

(٣) رۆژی ١٨-٣-٢٠١٨ لە گەڵ م.سوداد رەسوڵ، لەلایەن نوسەرو لێکۆڵـەری بـەڕێز محەمـەد رەشیدی ئەمینی دانیشتووی شـاری پـاوە و شـارەزا لـە کـەلتور و ئـەدەبیاتی ماچـۆیی بـە سوپاسەوە پێشوازی و میوانداریی کراین و یـاوەر و رێنوێنمـان بـوو لـە سـەردانیی هـەردوو مەزاری سوڵتان سەهاك و کۆسەی هەجیج.

(٤) لەو کتێبانەی وا لـە کۆتـاهی سـەدەی هەژدەهەمـەوە سـەبارەت بـە مێـژوو و جوگرافیـای قەڵمڕەوی ئەردەڵان و ولایەتی کوردستان-سنه دانراون و بڵاوکراونەتـەوە، باسـی هـەبوونی پەیڕەوانی ئەهلی هەق لـە هـەورامان نـەکراوە. بگـەڕێوە بـۆ: محمـد شـریف قاضـی أردلان، تـاریخ کُردهـای أردلان، تصـحیح وتحشـیه سـیامند خلیلـی، إنتشـارات کُردسـتان (سـنندج :١٣٩٣ش)، علي أکبر کُردستاني، الحدیقـة الناصـریة في تـأریخ وجغرافیـة کُردسـتان، ترجمـة جـان دوسـت، دار آراس(أربیـل:٢٠٠٢)، مـیرزا شـکرالله سـنندجی، تحفـهء ناصـری در تـاریخ وجغرافیای کُردستان، إنتشارات أمیر کبیر(تهران:١٣٦٦ش).

و پەیوەندییەکیان بە بیروباوەڕی ئەهلی هەقـەوە نیـە و تاکـە گونـدێکی ئـاوەدانی ئەهلی هەق لە هەورامان کە لـە شـێخانەوە نزیـك بێـت هـاوارە لـە بەشـی ئەمـدیو، هاواریەکانیش بە کرمانجیی خواروو دەدوێـن نـەك بـە هـەورامی و قـەڵای هـاوار لـە ناوەڕاستی سەدەی ١٠ك/١٦ز دا بەدەست شـاوەلی بـەگی جافـەوە بـووە[١]، جگـە لەمە کوردناسی روسی پیوتـەر لێـرخ (١٨٢٨–١٨٨٤) نـاوی سـێ شـوێنی پـیرۆزی ئەهلی هەق دێنێت کە هیچیان شێخان–پەڕدیوەر نین[٢].

هەروەها زۆربەی ئەو هۆز و تیرانەی وا بەلای کەمەوە لە سەدەی حەڤدەوە کاکەیی بوون و تا ئێستاش هـەر مـاون و ئـەهلی هـەقن و بـەرزنجی نـاوی بـردوون وەك: سیامەنصـوری، لـەك، زەنـد، کرانـی، کولیـائی، ئەفشـاری، جەلیلوەنـدی، خواجەوەندی[٣] و ئەوانەی وا هێنری راولنسۆن و جۆزیف ئەرتور گۆبینۆ تێکەڵیان بوون، هەرگیز دانیشتووی زێد و ئارامگای سوڵتان ئیسحاق نەبوونە لە ناوجەرگەی هـەورامان، بـەڵکو نیشـتەجێی بـاژێڕ و ناوچـەکانی کەرەنـد و دالاهـۆ و گـەهوارە و نورئاباد و دولفان و صەحنە و دینەوەر و هەرسـین و سـەرپولی زەهـاب و قەصـری شیرین و شاهئابادن و بە زارەکانی گۆرانی و کـەڵهوڕی و لـەکی دەدوێـن، تەنانـەت خودی کاکەیی لە بنەڕەتدا و لە یەکەم ناوهێنانیدا–وەك پێشـتر ئامـاژەی پێـدرا– هۆزێکی نیشتەجێی دەڤەرێکی نێوان کرماشان ولوڕستانی بچووك بووە[٤].

هەروەها زمانی دەقە کوردیەکانی ئەهلی هـەقیش، ماچـۆیی– هەورامیـەکی پەتی نیە، بەڵکو لە راستیدا بـە زمـانێکی تێکـەڵ لـە زار و بنزارەکـانی هـەورامی و لوڕی وکەلهوڕی و کوردیی کرماشانی و لەکی نوسراون[٥]، کاکەییەکانی کەرکوکیش بـە زارێکـی تێکـەڵ لـە گـۆران و ماچـۆیی دەدوێـن، زیـن العابـدینی ئـەردەڵانیی

---

(١) فاضل بیات، الدولة العثمانیة في المجال العربي، ص٨٤.

(٢) دراسات حول الأكراد، ص٣٩.

(٢) النوافض للروافض، ص١٠٨.

(٤) مستوفی قزوینی، تاریخ گزیده، ص٥٥٠.

(٥) نامە سـرنجام یـا کـلام خزانـە، ل٢٠، سـە سـال در آسـیا، ص٢٥٥–٢٥٦، محەمـەد ئـەمین هەورامانی، کاکەیی، ل٥٨.

گۆرانییش کە دێتەسەر باسی ناووسیەکان–وەك باسکرا–دەڵێت پاشماوەیان لە نزیك وڵاتی گۆرانمان–نەك خودی وڵاتی گۆران–ماوە[1].

هەرچەند لە سەدەی ١٢کۆچی/١٨زایینیەوە بە هۆی کاریگەری و هەژموونی شیعەگەریی صەفەوییەوە، رێژەیەك لە خەڵکی هەورامانی تەخت و ژمارەیەك شاعیری هەورامی، شیعەی جەعفەری–دوازدەئیمامی بوون[2]، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نیە کە کاکەیی–ئەهلی هەق بوونە، لەو کەشکۆڵە شیعریە هەورامیەی کە ساڵانی١٧٨١–١٧٨٣ز نوسراوە، نموونەی شیعریی دەیان شاعیری هەورامی تۆمارکراوە و هیچیان لەوە ناکەن شیعە یان ئەهلی هەق بن و لە ئەوانەش نین کە لە کەلام و دەفتەرەکانی ئەهلی هەقدا ناو و شیعریان هەیە، تەنها شیعری شاعیر(شاکە)ناوێك بۆنی ئەوەی لێدێت کە لە گروپی(الحروفیة)بێت[3]، مەلا خدری رووواری–رودباری(م:١٢٠٣ك/١٧٨٩ز)یش کە کەڵە زانایەکی سوننەی سەدەی هەژدەهەمی هەورامانە، بڕوای بە فەزڵی چواردە مەعصوم هەیە و لە دەوڵەتنامەکەیدا پەسنیان دەکات:

خودایا بە حەق چواردە مەعصوم   ئەی چواردە فەصڵ چونکە بێ مەنزوم
ئەگەر ماڵدارن مواچان قارون   ئەگەر بێ ماڵەن سوك و سفلە و دون[4].

خان ئەڵماسی کەندوڵەیی (سەدەی١٢ك/١٨ز)یش کە لە بنەڕتدا خەڵکی دێهاتی پاڵنگانی هەورامانە، شیعەی دوازدە ئیمامی بووە و ئەمەش لە شیعرەکانی رەنگیداوەتەوە[5].

---

(١) رسائل في الرد على الرافضة، ص٤١.

(٢) میرزا شکرالله سنندجی، تحفەء ناصری در تاریخ وجغرافیای کُردستان، ص٤٥.

(٣) عبد المؤمنی مەردۆخی، کەشکۆڵە شیعرێکی کوردیی گۆرانی، ساغکردنەوەی ئەنوەری سوڵتانی، چاپی دووەم، بنکەی ژین (سلێمانی: ٢٠١٠)، ل٤١٢. هەروەها بڕوانە: میرزا عەبدوڵای سنەیی (رەونەق)، حەدیقەی خوسرەوی، وەرگێرانی محەمەد ئەمین کاردۆخی، دەزگای ئاراس (هەولێر:٢٠١٣)، کەشکۆڵی شاعیرانی هەورامان، کۆکردنەوە و لەسەر نوسینی محەمەد رەشید ئەمینی، إنتشارات کردستان (سنندج: ١٣٩٦ش).

(٤) نەوشێروان مستەفا ئەمین، بەدەم رێگاوە گوڵچنین(بەیروت:٢٠١٢)، ل٤٣٦.

(٥) بڕوانە: منظومەء گُربە و موش هورامی، در دو رسالەء تأریخی وأدبی هورامان، محقق ومصحح و مترجم مظهر أدوای، نشر إحسان (تهران: ١٣٩٤هـ. ش)، ص٢٢.

به هەرحاڵ دووری ئارامگا و مەزاری سوڵتان ئیسحاقی پەردیوەر–شێخانی لای پاوە لە زێد و هەواری ئەهلی هەقەوە و ناڕۆشنی پەیوەندیی نێوان سوڵتان سەهاکی ئەمان و ئەوەی هەورامان، گرفتێکی دیکەیە و ناکرێت حاڵی حازر پاساوێکی بۆ بهێنرێتەوە و کردنەوەی ئەم گرێکوێرەیە پێویستی بە گەڕان و سۆراخکردنی زێدەتر هەیە.

٥– بابایادگار:

بابایادگار هەرچەند ستوونێکی دیارو سەرەکیی کاکەییەکانە[١]، بەڵام ئەمیش هاوشێوەی زۆربەی پێشەواکانیان ناسنامە و سەردەمی دەرکەوتنی ناڕوونە و ئاوێتەی ئەفسانە و خورافات کراوە و هەواڵە میللیەکان زانیاریەکی وایان تێدا نیە جێگای قەناعەت و متمانە بێت و کەڵکی بۆ ناسینەوەی هەبێت و سەرچاوەکان پشتڕاستی بکەنەوە[٢]، خورشید پاشا لە ساڵی ١٨٣٢ بە خۆی سەردانی گڵکۆی بابایادگاری کردووە لەبان شاخی بانی زەرد لە ئەقاری گوندی سەیدانی نزیك سەرپولی زەهاو و دەڵێت شوێنێکی یەکجار پیرۆزە و لە خەڵکەکەم بیستووە کە بابایادگار ناوی سەید محەمەدی کوڕی سەید عەلیی کوڕی شێخ موسای بەرزنجیە[٣]، ئەمە لە کاتێکدا موسای بەرزنجی بە گەنجی کوژراوە و کوڕ و نەوەی لێ نەکەوتۆتەوە و شێخ عیسای برای ژنەکەی خواستووەتەوە. مەولەوی(١٨٠٦–١٨٨٢)یش کە وا باوە سەردانی گڵکۆکەی کردووە، بە سەیید و یادگاریی ئیمام عەلیی داناوە:

شکۆفەی شەوبۆی ڕێحانەی ڕەسوول
نەوباوەی نەمام طەییبەی بەتوول
سەرو سایەدار نیشاندەی وەلی
یەعنی یادگار مورتەضا عەلی[٤].

---

(١) بڕوانە: دیوانی شیخ رەزای تاڵەبانی، ل٩٧، ١٠٢.

(٢) بابا یادگار دەکەوێتە پاش سوڵتان سەهاکەوە و یەك دوو هەواڵی لەمەڕ هەیە، بۆیە بە پێویست زانرا لێرە باس بکرێت.

(٣) رحلة الحدود، ص٢٠١–٢٠٢.

(٤) دیوانی مەولەوی، کۆکردنەوەو لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەرەداغی، ل٣٠١–٣٠٢.

دیارە نازناوی بابایادگاریش لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە پاشماوە و یادگاریی حەزرەتی عەلی و ئەهلی بەیتی پێغەمبەرە نەك یادگاریی سوڵتان سەهاك وەك دولفانی بۆیچووە[١]، میرزا عەبدولقادری پاوەییش دەڵێت:

وە کۆنەپۆشان خاك سەرچنار   وە پیر میکائیل باوە یادگار[٢].

بەپێی دەقەکانی ئەهلی هەق، دایکی بابایادگار کچێکی پاکیزە و بێگەرد بووە و هیچ پیاوێك توخنی نەکەوتووە و لە دەمی پاککردنەوەی جمەخانەکەی پەردیوەردا، دەنکە هەنارێکی بینیوە و دەستبەجێ زگی پڕ بووە و سەرئەنجام ساڵی ٨٦١ك/١٤٥٧ز لە گوندی شێخان بابایادگاری بووە، ئەم زگپڕبوونە هاوچەشنی زگپڕبوونی حەزرەتی مریم وا بووە و بەلای جۆرە خەڵکانێکەوە بە زینا دانراوە، ئەوانەی تەنها رووکەشی دیاردەکان دەبینن و لە کرۆکی راستەقینەی شتەکان وردنابنەوە، سوڵتان سەهاك بە مەبەستی رەواندنەوەی گومان و دڵنیاکردنی خەڵکەکە لە خاوێنی و بێ تاوانیی دایکی بابایادگار، بڕیار دەدات تەنورێك ساز بدرێت و بابایادگاری کۆرپەی فڕێبدرێتە ناوەوە و دەرگای لەسەر کلۆم بدرێت، پاش ماوەیەك سوڵتان و هەڤاڵان و یاوەرانی دەچنە لای تەنورەکە و دەبینن بابایادگار ساغ و سەلامەتە و هاوار دەکات یا عەلی یا عەلی، دواتر بە فرمانی سوڵتان رەوانەی هیند و پاکستان کراوە بۆ رێنوێنی و رێبەدێیی خەڵکی، پاشان گەڕاوەتەوە کوردستان و لە گوندی سەیدان بە دەستی دوژمنانی کوژراوە[٣]، نورعەلی ئیلاهی دەڵێت، بە سێ کەس یا سێ تەن لە حەفت تەن پەیوەندیدارم، ئەوانیش داود و یادگار و رەزبارە و حەفت جاران سەردانی مەزاری بابایادگارم کردووە[٤].

---

(١) پیدایش سلسله أهل حق، ص٧٥.

(٢) دیوانی میرزا عەبدولقادری پاوەیی، ل١٨٥.

(٣) بورەکەیی، مشاهیر أهل حق، ص ٥٥-٥٦، ٦٨-٧٠، یارمورادی تیموریان، نم از یمی حقیقت، ص ٣٠.

(٤) آثار الحق، ٢/١٣٦، ١٤٢.

کوردانی گۆرانی ناوچەکە رایان وایە گڵکۆی بابایادگار هی ئیمام حوسێنی کوڕی عەلیە، بەو پێیەی وەك دەگێڕنەوە یەکێك لە شاهانی هیند هەڵدەستێت صندوقێك بۆ گڵکۆی حوسێن دروستدەکات و جوان دەینەخشێنێت و دەیخاتە بان پشتی هوشترێك و بە پیاوانی دەڵێت بکەونە دووی ئەم هوشترە بۆ کوێ دەڕوات گلی مەدەنەوە و لێیگەڕێن بە ئازادی رێ بکات، ئەوانیش ئاوها دەکەن تا شوێنی مەبەست، هوشترەکەش پاش شەو و رۆژێك رێگا بڕین، کاتێك دەگاتە سەرمیل(؟) یەکسەر رووەو چیای بانیزەرد ملدەنێت تا لە پاوانەکانی بڵەوەڕێت، ئەمجا یەکسەر روودەکاتە گۆڕی بابایادگار و بەدیاریەوە دەوەستێت و یەخدەدات، ئەوانیش صندوقە دارینەکە لەسەر گۆڕەکە دادەنێن و وا دەزانن گڵکۆی ئیمام حوسێنە[1]، ئەوەتا بابایادگار بەخۆی دەرخەر و بەرجەستەکەری ئیمام حوسێنە[2].

بەدەر لەم ئاخافتنە بێسەرەوبەرە و ئەفسانەئامێزانە، بابایادگار حەقیقەتێکی هەیە و لە سەدەی ١٠ك/١٦ز ژیاوە و نزیکایەتیی بە سوڵتان سەهاکەوە ناڕوونە، والیی بەغدا ساڵی ١٠٠٥ك/١٥٩٧ز قوبادبەگی حاکمی دەرنە-دەرتەنگی دەستگیر و زیندانی کرد[3]، دایکیشی بۆ ئازادکردنی کوڕەکەی بە هەڵەداوان پەنادەباتە بەر بابایادگار و تکای لێدەکات دوعای بۆ بکات تا کوڕەکەی دەرباز ببێت، گوایە هەر بە پاڕانەوەی بابایادگار بوو، قوبادبەگ ئازاد کرا و هەتا گەهیشتەوە دەرتەنگ، بابایادگار مردبوو، ئەویش گومبەتێکی لەسەر گۆڕەکەی بنیادنا[4].

---

(١) خورشيد باشا، رحلة الحدود، ص٢٠٢.

(٢) آثار الحق، ٢/٥٠.

(٣) البدليسي، شرفنامه، ص٥٥٠.

(٤) رحلة الحدود، ص٢٠١-٢٠٢.

- ئەنجام:

کاکەیی- ئەهلی هەق کۆمەڵە خەڵکێکی خاوەند ئایینێکی تایبەتن و خۆشویستنی ئیمام عەلی و نەوەکانی و دۆنادۆنی بنەمایەکی جەوهەریی ئایینەکەیانە و زۆربەی هەرە زۆربەیان کوردی رەسەنن و یەکەم ئاماژە بۆ کاکەیی دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕستی سەدەی حەڤدەهەم و رەنگە ناویشیان لە وشەی کاکەوە وەرگیرابێت بە واتای برا گەورە و ئەوانەی ئەودیویش- ئوستانی کرماشان لە یاداشتی گەڕۆکە ئەوروپییەکانی سەدەی نۆزدە بە عەلی ئیلاهی ناودەبرێن.

گرفت و ئاستەنگی سەرەکیی توێژەر لە مێژوو و سەربوردەی ئەهلی هەق لەوەدایە کە نە لە سەرچاوە تۆمارکراوەکاندا دەنگوباسی بوونیان هەیە تا بیکاتە کەرەستەی تۆژینەوە و نە دەقە پیرۆزەکانی خۆیانیش کەڵك و بەهاییێکی مێژوویی وەهایان بۆ هەیە.

رەنگە سەرەتا وەك چەند شانەییێکی کپ و خامۆش بووبێتن و لە گوندگەلێکی لاڕێی ناوجەرگەی چیاکان گیرسابێتنەوە و ناکرێت بە پاشکۆ یان لق یان درێژەپێدەری کوتومتی هیچ دەستە و گروپ و تاقمێکی شیعی دابنرێن، بەڵکو کۆمەڵەیەکی سەربەخۆن و پاشماوەی بیروباوەڕی زەردەشتی و مەزدەکی و خوڕەمیان تیا بەدیدەکرێت، بەڵام دوواتر کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی تەواوی ئایدیا و بەرنامە و دنیابینیی شیعەی ئیسماعیلیەوە کە لەسەر بنەمای حەفت جار دەرکەوتنی خوداوەندە لە شێوەی مرۆڤ - پێغەمبەر بنیادنراوە، سەرەڕای کاریگەربوون بە ئایینەکانی دی و سەدەکانی ٨-٩ك/١٤-١٥ز بە سەردەمی دەرکەوتنیان دەخەملێندرێت.

کەلامخوانان و دەفتەردارانی ئەهلی هەق، بۆ پڕکردنەوەی شوێنی کارەکتەرە بنەڕەتی و پێکهێنەرەکانی ئایینەکەیان، پێویستییان بەداتاشین یان خواستنی کەسایەتی هەبووە، ئەوجا یان خەیاڵیان بەگەڕخستووە و کەسایەتیی وەهمیان داهێناوە یان دامەزرێنەران و رێبەرانی گروپە شیعیەکانیان هێناوە و

بەکوردیان کردوون و پایەی (شاه) و (بابا) یان پێبەخشیون وەك شاخۆشین و بابا ناووس...

شاخۆشین سێهەم بەرجەستەبوونی خوداوەندە و یەکەمیانە لە کوردستان و شوێنکەوتووانی بە خۆشینان دەناسران، باباناووس و سولّتان سەهاکیش چوارەم و پێنجەمن و هەر یەك لەم دۆنانە وەك ئیسماعیلیە، پێنج یاوەریان هەیە و چواریان رۆڵی فریشتەکان دەگێڕن و پێنجەمیشیان ژنە و دایکی دۆنەکەیە یان رۆڵی فاتیمەی کچی پێغەمبەر دەگێڕێت و ئەم کەسایەتییانە بە موعجیزە و بەبێ باوك هاتونەتە دنیاوە.

سولّتان سەهاك کەسی یەکەمی ئاینی کاکەیی– ئەهلی هەقە و تەجەلای خوداوەندە لە کوردستان و لای هەموو دەستە و بنەماڵەکان شکۆدار و پایەرز و دانپێنراوە، کەچی ژیانی هەتا بڵێی لێڵ و تەمومژاوییە و بە دروستی نازاندرێت لە چ سەردەمێك ژیاوە تا ئەو رادەیەی گومان لە هەبوونی بکرێت و دەنێو دەقەکاندا جیاوازییەکی زۆر هەیە لەسەر ئەوەی لە چ سەردەمێکدا ژیاوە و لێرە بۆمان ساخ بووەوە کە لە سەدەی ٨ك/١٤ز ژیاوە و گومانیش هەیە کە ئەو سولّتان ئیسحاقە بێت ئەوەی گۆڕەکەی لە گوندی شێخانی هەورامانە.

بەشی دووەم:

کوردی شەبەك - شەنبەك
لە نێوان راستیە مێژووییەکان و
شێواندنی نەیاران دا

یەکەم- ناساندنی شەبەك-شەنبەك:

شـەبەك دانیشـتووی دەیـان ئـاوایی و گونـدی هەڵکـەوتوو لـە رۆژهـەڵات و باکوری موصڵن و ناوچەکەیان وەك نیوچە کەوانەیەکە بە دەوری شاری موصڵدا و شـارەکە بـە هـەرێمی کوردسـتان دەبەسـتێتەوە و درێژبوونـەوەی سرووشـتیی کوردستانە، لەم ناوچەیە لەتەك شەبەك، کوردانی یەزیدی و بـاجوان- بـاجۆران- بـاگۆران[1] و کاکـەیی دەژیـن، وێـڕای مەسـیحی و ژمارەیـەك هـۆزی تورکمـان و عەرەب[2].

شەبەك کۆمەڵگایەکی فرە نەژادە و وەك کۆنفدراڵیـەکی خێڵـەکی وایـە و لـە چەندین تیرە و خێڵی کورد پێکدهێن کە دیارترینیان هەر ناوی شـەبەك-شـەنبەکە و زیاتر لە نیوەی دووەمی سەدەی نـۆزدەوە ناویـان بڵاوبـووەوە کـە پـتر نـاوێکی ئیسنۆگرافیە نەك ئیسنۆلۆجی[3] و چەترێکە بۆ ناوی کۆمەڵێك هـۆز و خێڵـی دیکـە کە زۆربەیان کورد بوون[4] و هاوشێوەی کۆنفدراڵیە خێڵەکیەکانی بۆتانی و جـاف و مللی کە لە کوردستانی سەردەمی عوسمانی پێکهێنرابوون.

لەگەڵ ئەم راستیەشدا، کوردانی شـەبەك هاوشـێوەی کـوردە یەزیدییـەکان، هـەر لـە کۆتـاهی سـەدەی نۆزدەهەمـەوە، مێـژوو و کـەلتوریان دووچـاری هێرشـی نـاڕەوا و نوسـینی چەواشـەکاری بووەتـەوە و بـەردەوام بـە مەبەسـت و ئامـانجی جۆربەجۆر لەلایەن کەسانی بیانیـەوە، بـە خراپـی و بـە شـێوەیەکی نازانسـتی لـە

---

(١) باجۆران و باجوان و باجەلان پەیوەندییەکی وەهایان بەیەکدیەوە نیە و لەلایـەن توێـژەرانی کورد و عێراقەوە، تەنها لەبەر لەیەکچوونی ناوەکانیان بە هەڵە تێکەڵ بەیەك کراون.

(٢) بڕوانە: أحمد شوكت، الشبك الكرد المنسيون، وزارة الثقافة (السليمانية:٢٠٠٤)، ص٨٥-١٢٢، زهير كاظم عبود، الشبك في العراق، المؤسسة العربية للدراسات والنشر (بيروت:٢٠٠٩)، ص١٥٦-١٧٧، نەجاتی عەبدڵا، شەبەك: مێـژوو و زمـان و باوەڕیـان، گۆڤـاری ئـەکادیمیانی کوردستان، ژمارە(٤)(سلیمانی:ئەیلول٢٠١٥) ، ل ١٠-١١.

(٣) شاكر خصباك، العراق الشمالي، مطبعة شفيق (بغداد:١٩٧٣)، ص ٢١٥، علي شاكر علي، ولاية الموصل في القرن السادس عشر، أطروحة الدكتوراه (جامعة الموصل: ١٩٩٢)، ص ١٢٤.

(٤) نەجاتی عەبدوڵا، شەبەك، مێژوو و زمان ، ل٩-١٠.

سەریان دەنووسرێت و کار بۆ شێواندنی نەژاد و زمان و دیرۆك و دابونەریتی کۆمەڵایەتییان دەکرێت و زانیاریی نادروست و ئاخافتنی هەڵبەستراو و بگرە بوختان دەرهەق هەڵسوکەوتی ڕۆژانەی جڤاکی و بیروباوەڕیی ئایینیان بڵاودەکرێتەوە و هەوڵ بۆ ئەوە دەدرێت گومان لە کوردبوونیان بکرێت و پەیوەندییان بە نەتەوەی کوردەوە ڕەت بکرێتەوە و بە نەتەوەیێکی سەربەخۆ یان بە تورکمان و عەرەب و ئێرانی دابنرێن، لە ڕووی ئایینیەوەش بە شیعەی توندڕەو و پاشماوەی گروپە توندڕەوە باتنیەکان و قزڵباشی و بەکتاشی دانراون.

ئەحمەد حامد صەڕاف(م:١٩٨٥) ساڵی ١٩٥٤ کتێبێکی دەربارەی شەبەك بڵاوکردەوە و تێیدا بە شێوەیەکی ناڕەوا و نازانستیانە لەمەڕ ئەم کۆمەڵە خەڵکە دواوە و هەر لە ناوونیشانی کتێبەکەیەوە روونە کە بە گروپێکی توندڕەو دایناون[1] و لە یەکەم دێری کتێبەکەشیدا ئەوەی ڕاگەیاندووە کە شەبەك بە نەتەوە تورکمانن و هەر لە خۆیەوە و بەبێ هیچ بەڵگە و سەرچاوەیەك، چوار و پێنج گریمانەی هێناوەتەوە سەبارەت بە نەژادیان و چۆنیەتی هاتنیان بۆ دەوروپشتی موصڵ[2]، (عبد المنعم الغلامي:١٨٩٩-١٩٦٧)یش بە گروپێکی توندڕەو ژماردوونی[3].

لە دەمێکدا توێژەران و ڕۆشنبیرانی کورد، دەبوو هەر زوو و لەکاتی خۆیدا بهێنەدەنگ و بە توندی دەمکوتی بکەن و حەقیقەتی شەبەك بخەنەڕوو، مخابن کە ئەمە نەکرا، کتێبکەی صەڕاف دەنگێکی باشی دایەوە و بووە بنەما و سەرچاوەی بنەڕەتی بۆ دەیان نوسینی دی لەسەر ئەم بەشەی میللەتی کورد و چەندین نوسەر و توێژەر، بۆچوون و ئاخافتنە نازانستیەکانی صەڕافیان بەبێ وردبوونەوە و قوولبوونەوە و هەڵوەستەکردن وەرگرت، تا وای لێهات لەکن ڕۆژهەڵاتناسان و مێژوونوسانی عێراق و عەرەب بە یەکجاری وەك ڕاستییەك چەسپان و زۆربەیان لە ناشارەزاییەوە پێداگیری لەوە دەکەن کە شەبەك زیاتر

---

(١) الشبك، من فرق الغلاة في العراق، مطبعة المعارف(بغداد: ١٩٥٤)، ٣٠٤ص.

(٢) الشبك، من فرق الغلاة في العراق، ص٢، ١١-١٣.

(٣) بقايا الفرق الباطنية في لواء الموصل، مطبعة أم الربيعين (الموصل: ١٩٥٠).

لەوە دەچن تورکمـان بـن و بیروبـاوڕی ئایینیشـیان پاشمـاوەی شـیعەی قزڵباشـی صـەفەوی و بەکتاشـیی عوسمانیـە[1]، تەنانـەت (کامـل مصـطفى الشـیبي:١٩٢٧–٢٠٠٦) گـەواهیی نوسـەرانی پـێش خـۆیی لـەبارەی کوردبـوونی شـەبەکەوە وەلاوە ناوە و کتێبەکـەی ئەحمـەد صـەڕافی کردووەتـە سەرچـاوەی یەکـەمی بۆچـوون و لێکدانەوەکانی و بەراشکاوی ئەو گریمانەیە رەتدەکاتەوە کە شەبەك کـوردبن و لـە ئێرانــەوە هــاتبن و دەڵێــت تورکمــانن و لــە تورکیــای عوسمانیــەوە هاتوونەتــە دەوروبەری موصڵ[2].

توێـژەرانی کـوردی شـەبەکیش وەك کاردانەوەیـەك لـە ئاسـت بـەدنیازی و چەواشـەکانی صـەڕاف وئـەوانی دی و لـە پێنـاو جـەختکردن لەسـەر کوردبـوونی شەبەك و چەسپاندنی پێشینەی هەبوونی مێـژووییان لـە دەوروبـەری موصـڵ، بـێ بەڵگە و پاساو، گریمانە و بۆچوون و لێکدانەوەی دیـان دەربـارەی نـاو و بنەچـەی شەبەك و چۆنییەتی نیشـتەجێبوونیان لـە ولایـەتی موصـڵ خسـتووەتەڕوو کـە لـە لایەنگری و زێدەڕۆیی بەدەر نین[3].

ئــەم لێکۆڵینەوەیــەی ئێمــەش هەنگاوێکـە لـە رێگـای بـەرەو ناسـینەوەی ناسنامەی راست و رەوانی ئەم بەشەی نەتەوەی کورد.

---

(١) بڕوانە: شاكر خصباك، العراق الشمالي، ص٢١٥–٢١٧، كامل مصطفى الشـيبي، الصـلة بـين التصوف والتشيع، منشورات الجمل (بيروت:٢٠١١)، ٣٧٦/٢، الطريقة الصـفوية و رواسـبها في العراق المعاصر، مكتبة النهضة (بغداد:١٩٦٧)، ص٨، ٣٩–٤٤، عبدالمنعم الحفني، موسوعة الفرق والجماعات، مكتبة مدبولي (القاهرة:٢٠٠٥)، ص٤٢٠، زهير كاظم عبود، الشبك في العراق، ص٢٤، ٢٩.

(٢) الطريقة الصفوية ورواسبها في العراق المعاصر، ص٤٨–٥٣.

(٣) شاخوان شبك، الشـبك (شـبانكاره–بـاجلان)، دراسـة تاريخيـة لغويـة، كۆڤـاری سـەرهلدان، ژمـارە(١٢)، کـانونی دووەم (دهـۆك :١٩٩٤)، ص١٠٤–١٠٦، أحمـد شـوكت، الشـبك: الكـرد المنسيون، ص٤٨–٥٩.

دووەم-بنەچەی وشەی شەبەك:

ئـەوەی جێگـای سـەرنج و تێڕامانـە لـە مێـژووی کـوردانی شـەبەك، نـاو و زمانەکەیانە، ئەم دوو تایبەتمەندیەیان کە لە کوردانی دیی دانیشـتووی ناوچـەکانی موصلّ جیایاندەکاتـەوە، بوونەتـە مایـەی ئـەوەی زیـاتر ببنـە جێگـای مشـتومڕی لێکۆڵەران و نوسەران.

سەبارەت بە وشەی شەبەك، دەکرێ بڵێین وشەکە بەو فۆرمەی ئێسـتای تـا بڵێی نامۆیە و لە زمـانی کوردیـدا واتـا و مەبەسـتێك بەدەسـتەوە نـادات و دەگـەڵ هیچ ناوێکی کوردی دا بەراورد ناکرێت و پێشـتر بـاوەڕ نـەکراوە کـە لـە وشـەیەکی کوردییــەوە داڕێـژرابێت، بۆیــە لــە زووەوە هەوڵــدراوە کــار لەســەر دۆزینــەوەی ڕەگوڕیشەی ئەم وشەیە بکرێت و لەوەش ترسناکتر تـەنها لـە ڕێگـای پـەیبردن بـە بنەچەی ناویان، نەژاد و ناسنامەیان دەستنیشان بکرێت، ئەحمـەد حامـد صـەڕاف هەوڵیداوە پەیوەندییەك لە نێوان شـەبەك و شول(الشـول)ی دانیشـتووی هـەرێمی شولسـتان لـە ئێـران بدۆزێتـەوە[1] کـە(العمـري:م٧٤٩ك/١٣٤٨ز) باسـیکردوون[2]، کەچـی عـەباس عـەززاوی پێیوایـە کـە شـەبەك پەیوەنـدییان بـە شـوانکارە-شـبانکارەوە هەیـە و بـەدووری نازانێـت کـە شـەبەك هـەمان شـبانکارەبن[3]، توێژەرێکی کوردی شەبەکیش پشتڕاستی ئەم بۆچوونە دەکاتـەوە[4]، کەسـانی دی هەوڵیانداوە ناوی شەبەك بە وشەی (شبك-شبكة)ی عەرەبیـەوە ببەسـتنەوە، دوو نوسەر هەریەکەو دوو لاپەڕەی تەرخانکردووە بۆ ئەو وشە و ناوە داڕێژراوانەی کـە لە ڕەگی (شبك)ەوە داڕێژراون و وەرگیراون[5].

---

(١) الشبك، ص٢٠.

(٢) مسالك الأبصار، ٣/٢٨١.

(٣) الكا كائية في التاريخ، ص٩٥، الشبك في العراق، ص١٥٥-١٥٦.

(٤) الشبك (شبانكاره-باجلان)، ص١٠٦.

(٥) أحمد شوكت، الشبك الكرد المنسيون، ص ٤٣-٤٥، زهـير كـاظم عبـود، الشـبك في العـراق، ص١٧-١٨، وبڕوانە: نەجاتی عەبدوڵا، شەبەك :مێژوو و زمان و باوەڕیان، ل١٥.

من دڵنیام لەوەی کە شەبەك هیچ پەیوەندیەکیان نە بە شول و نە بە شباکارە یان شوانکارەوە نیە و ئەم دوو وشەیە تەنیا پیتی(ش)یان هاوبەشە لەگەڵ وشەی شەبەکدا و دوای ئەوە شبانکارە هۆز نین، بەڵکو بنەماڵەیەکی دەسەڵاتداربوون و لە ماوەی نێوان(٤٤٨-٧١٣ك/١٠٥٦-١٣١٣ز) فەرمانڕەوایی ناوچەیەکیان دەکرد لە هەرێمی فارس[1] و زمانیان گۆرانی و ماچۆیی نەبووە چونکە هیچ پەیوەندییەکیان بە وڵاتی گۆران و هەورامانەوە نیە، بێ گومان هیچ پەیوەندییەك و نزیکیەکیشی بە وشەی(شبك)ی عەرەبیەوەش نیە.

ئەی دەبێت شەبەك کێ بن و نەژادیان چی بێت و ناویان لە چیەوە هاتبێت؟.

بێ دوودڵی دەکرێت بڵێین شەبەك پاشماوەی هەمان هۆزە کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بە شەنبەك دەناسرا و لە سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یازدەهەمی زایینیەوە ناوبەناو ناوی کەسایەتیەکانی لە سەرچاوەکان دێت، شەنبەکیش لەسەر کێشی جەعفەر وەك فەیروزئابادی (م:٨١٧ك/١٤١٤ز) دەڵێت، ناوە و بۆ ناونانی کەسایەتی بەکارهاتووە[2] و فەرموودەناسێکی دینەوەری هەیە بە ناوی ئەبو سەعید عوسمانی کوڕی ئەحمدی کوڕی شەنبەك (م: ٣٥٥ك/٩٦٦ز)[3].

ئێمە نازانین شەنبەك چ واتایەك بەدەستەوە دەدات، بەڵام دڵنیاین لەوەی کە ناوێکی کوردیە و دەگەڕێتەوە بۆ کوردەکانی ناوچەی دینەوەر کە ئێستا شارێکی وێرانەیە و کەلاوەکانی دەکەوێتە نزیك شاری سەحنەی پارێزگای کرماشان، وشەکە لایەنی کەم دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی سێهەمی کۆچی/نۆیەمی

---

(١) بڕوانە: مینورسکي، دائرة المعارف الاسلامية، مادة شبانكارە،١٣/١٥٤-١٦٠، زامباور، معجم الانساب والأسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي، دار الرائد العربي (بيروت: ١٩٨٠)، ص٣٥١-٣٥٢. دواتر وەك مێژوونووس شيخ الربوة الانصاري دەڵێت بەهۆی هێرشەکانی مەغوڵەوە لەناوچوون و دوایان بڕایەوە، نخبة الدهر في عجائب البر والبحر (لايبزك: ١٩٢٣)، اعادت مكتبة المثنى ببغداد طبعه بالاوفسيت، ص١٧٩ .

(٢) شَنْبَكٌ، كجَعْفَر: والدُ عبد الله، وجَدُّ عثمانَ بنِ أحمدَ الدِّينَوَرِيِّيْن، وجَدُّ عبد الله بنِ أحمدَ النَّهاوَنْديِّ المُحَدِّثِينَ. القاموس المحيط، ص٨٧٠، الزبيدي، تاج العروس، ٢٧/٢٣٣.

(٣) الذهبي، تاريخ الأسلام، ٢٦ /٢٣١، القاموس المحيط، ص٨٧٠-٨٧١.

زایینی و برگەی دووهەمی وشەکە(بەك) هیچ پەیوەندییەکی بە (بەگ)ی تورکیەوە نیە، بەڵکو ئەم ناوە نزیکەی دوو سەدە بەر لە دەرکەوتنی تورکە سەلجوقییەکان هاتووە، دیارە دواتر نەوەی یەکێك لەوانەی ناویان شەنبەك بووە، بوونەتە بنەماڵە و بەرەباب و هەر کەسێك لە نەوەی شەنبەك ناوەکە بووە، بە شەنبەکی ناسراوە و گەڕێندراوەتەوە سەر باب و باپیرانی تا بووەتە خێڵێکی سەربەخۆ، پاش هەڵکەوتنی ئەبومحەمەدی شەنبەکی– و بوونی بە صۆفیەکی ناودار و رێبازێکی صۆفیگەری شەنبەکیش بووە ناوی رێبازێك.

وا دیارە شەنبەك هۆزێکی بچووك بووە و لە ناوچەیەکی شاخاویی تووش و لاتەریك نیشتەجێبووە، بۆیە بە نادیاری و گومناوی ماوەتەوە و جگە لە ناوەکەی هیچی لە بارەوە روون نیە، وەلیٚ باوڕ ناکەم لە راستیی دووربکەومەوە، ئەگەر بڵێم لە هۆزە نیشتەجیٚ و گوندنشینەکانی هەورامان و کرماشان بووە کە بە گۆران دەناسرێن، بەواتای نیشتەجیٚ و گوندنشین، ئەوانەی وا پتر بە جووتیاری و وەرزێرییەوە خەریکبوون، بۆیە ناو و رۆڵیان لە مێژووی سیاسی و جەنگاوەریی کورد دەگمەن بەرچاودەکەوێت و ئامادەبوونێکی ئاوهایان نیە.

تاکە پاساو و هۆکاری ناوهێنانی ئەم هۆزە لە سەرچاوەکاندا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە صۆفیەکی تۆبەکاری پایەبڵند و کەراماتداریان لەنێوی پەیدابووە و بووە بە یەکێك لە ئەستێرە دروەشاوەکانی جیهانی صۆفیگەری، ئەویش ئەبومحەمەدی شەنبەکیە کە لە سەدەی٥ك/١١ز ژیاوە و بە مەزندە نزیکەی ساڵی ٤٩٠ك/١٠٩٦ز مردووە و لەسەر دەستی کەڵە صۆفیەکی تۆبەکاری دیکەی کورد بەناوی ئەبوبەکری هاواری تۆبەیکردووە وچووەتە سەر رێگای راستی خوداپەرستی، (الزبیدي:م١٢٠٥ك/١٧٩٠ز) ئەبومحەمەدی شەنبەکی بە (القطب) ناودەبات[1]، دەربارەی نەژادیشی مێژوونوسان دەڵێن لە هۆزی شەنبەك (الشنبکیة–الشنابکة) بووە[2].

---

(١) تاج العروس،٢٣٤/٢٧ .

(٢) الواسطي، تذکرة المقتفین، ص ٢٢٢–٢٢٣، هەروەها بڕوانە: ابن المستوفي، تاریخ أربل، ١١٤/٢، ١٦٧/٢، الشعراني، الطبقات الکبری، ١٣٣/١، التادفي، قلائد الجواهر، ص ٧٩، المناوي، الکواکب الدریة في تراجم السادة الصوفیة، ١٨٢/١...هتد .

کوردانی شەنبەك لە مێژووی ئەیوبیش ئامادەییان هەیە با لە ئاستێکی کەمیش دا بێت، سەعیدی شەنەبکی لە گەورە سەربازانی میر علم الدین وەردەشار–وەردەساری کورد بوو لە یەمەن و لە شەڕێکدا هاتەکوشتن[١].

لە سەدەی هەشتەمی کۆچی/چواردەهەمی زایینی، پاش دابڕانێکی درێژ کە دوو سەدەیەکی خایاند، ناو و دەنگوباسی هۆزی شەنبەك (الشنبكية) هاوشانی هۆزی داسنی و دونبلّی لە سەرچاوەکاندا سەرهەلّدەداتەوە، بەلاّم ئەمجارە نەك لە کرماشان و هەورامان، بەلّکو لە دەڤەرێکی رۆژهەلاّتی موصلّ و لە بەشێکی دەشتی بەراوی مێرگ(المرج) کە دەکەوێتە نێوان موصلّ و ئاکرێیەوە، واتە هەمان زێدی ئەمرۆی شەبەك–شەنبەك، لێرەش وەك هۆزێکی بنەهجیّ، دەستکورت ونەدار بوونە و بە کولەمەرگی بژێویی ژیانیان پەیداکردووە"طعامهم مبذول على خصاصة"[٢]، هەرچەند میر و بارەگایان هەبووە، (العمري) لە میانەی ناساندنی هۆز و خێلّەکانی چیاکانی کوردستان، دێتە سەر (الشنبكية) و دەلّێت:

"...دوای هەکاریەکان بەلای مێرگەوە چیيای عومرانیە و ئەشکەوتی داود دێت، ئەم شوێنانە نیشتمانی شەنبەکیەکانە، هەرچەند کەمن بەلاّم پارێزەر و رمهاوێژی شارەزان ...و هێزی چەکداریان لە پێنجسەد کەس تێناپەڕێت و میرەکەیان لە عومرانیە نیشتەجێیە و ناوی...؟"[٣]، یاقوتی حەمەوی لە عومرانیە و ئەشکەوتی داود (كهف داود) دەدوێت و دەلّێت عومرانیە گوندێکی گەورە و ئاوەدان و قەلاّیەکە لە رۆژهەلاّتی موصلّ و هاوسنوری دەڤەری شوش و مێرگە و

---

(١) اليامي، السمط الغالي الثمن في أخبار الملوك من الغزّ باليمن، ص٩٨–١٠٠.

(٢) الخَصَاصَة: أي الجوع وأصلُها الفقر والحاجة إلى الشيء. ابن منظور، لسان العرب (فصل الخاء المعجمة)،٢٥/٧، واتە برسێتی ودەستکورتی و نەبوویی وەك لە قوئانیشدا هاتووە: (وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كانَ بِهِمْ خَصاصَةٌ)، سورة الحَشر/ ٩.

(٣) "والهكارية... و يليهم من قبل المرج، جبال العمرانية و كهف داود و هذه الاماكن اوطان الشنبكية، و قليل ما هم، لكنهم حماة رماة و طعامهم مبذول على خصاصة، و عدتهم لا تزيد علي خمسمائة و اميرهم مقيم بالعمرانية يقال له..." مسالك الابصار في ممالك الامصار، ٣٧٢/٣.

ئەشكەوتێكی لێیە بە ئەشكەوتی داود دەناسرێت[1]، ئەم دوو شوێنە تا ئێستاش ماون و بە هەمان ناوەوە دەناسرێن.

جێگای ئاماژەیە ناوی شەنبەكی و ژمارەیەك هۆز و شوێن و قەلای كوردستان لە دەستنوسەكانی كتێبی (مسالك الابصار) بە زیاتر لە شێوەیەك هاتوون و لە هەر دەستنوسێك بە چەشنێكە، لە دەستنوسی كتێبی(صبح الاعشی)ش ئەم ناوانە زیاتر شێوێندراون و شەنبەكیە بە تەنبەكیە و توستەكیە و شێوەی دی هاتووە، هەروەها مەقریزی(م:٨٤٥ك/١٤٤١ز) شەنبەكیەی لە لیستی ناوی هۆزە كوردەكان داناوە[2].

لە سەدەی شازدەهەمی زایینی و لە سەرەتاكانی سەردەمی عوسمانیدا، بۆ جارێكی دی ناوی هۆزی شەنبەك لە بەڵگە فەرمیەكانی دەوڵەتی عوسمانی سەرهەڵدەداتەوە، بەڵام ئەمجارە بە كرتاندنی دەنگی(ن)و بە شێوەی شبك-شەبەك وەك یەكێك لەو هۆزە كوردانەی كە لە دەوروپشتی موصڵ نیشتەجێ و موڵكدارن:

- لە دەفتەری تاپۆی ساڵی ٩٤٦ك/١٥٣٩ز تایبەت بە ولایەتی موصڵ، ناوی ئەم هۆزە كوردانە هاتووە: باجوانلو، دونبڵی، كومار(؟)، كەركوك عومەربەگ، كەركوك لەك، كەڵهور[3]، گۆگجەلو[4]، قەرەناز[5].

- لە دەفتەری تاپۆی ساڵی ٩٨٣ك/١٥٧٥ز دا، وێڕای ناوی زۆربەی ئەم هۆزانە، ناوی هۆزەكانی شاەقولی و شەبەك و سیامەنصوری و ساڵحی-ساڵەییش[6]

---

(١) معجم البلدان، ٣/٣٥١.

(٢) الخطط المقريزية، ٣/٤٠٥.

(٣) دێیەكانی: باجوان، كومار-تۆمار(؟)، عومەربەگ-ئۆمەربەگ، كەركوك لەك، كەڵهور تا ئێستاش ماون و لە دەوروبەری كەركووكن .

(٤) گۆگجەلو- گۆگجەلی گوندێكی شەبەكنشینبوو و ئێستاش بووەتە گەڕكێكی موصڵ، گوندی گۆگجەش هەیە لە نزیك كەركووك .

(٥) قەرەناز گوندێكە سەربە بەردەڕەش و دانیشتووانەكەی لە خێڵی گێژی سەر بە گۆرانن.

(٦) سیامەنصوری لە بنەڕتدا لە هۆزەكانی كوردستانی رۆژهەڵاتە و گوندێكی سەر بە چەمچەماڵ- كەركوكە هەیە بە ناوی سیامەنصور، ساڵحی-ساڵەییش و هۆز وناوچەیەكە لە نێوان كەركوك و پردێ.

هاتووه[١] و ئەوە تۆمارکراوە کە داهاتی باجی مەڕومالأت لە جەماعەت–هۆزی شەبەك لە ناوچەی بەرتلە ١٠٠٠٠ ئاقچەیە[٢] و لە جەماعەت–هۆزی شەهوان ١٨٠٠٠ ئاقچەیە و لە تائیفەی داسەنی ٥٣٧٠٠ ئاقچەیە[٣].

– لە دەفتەری تەحریری ولایەتی هەولێر–ساڵی٩٤٩ك/١٥٤٢ز– هاتووە کە هۆزەکانی شەبەك و دونباڵی–دونبلّی و شاەوەلی و بەختیار–بەختیاری و روج بیانی–رۆژبەیانی، سیامەنصوری، داودی، لەك، کەلهوڕ...هتد لە دانیشتووانی ولایەتن[٤].

– لە دوو بەڵگەنامەیەکی دیکەی عوسمانیی هەمان سەدەدا ناوی شەبەك هاتووە و لەیەکێکیان دەردەکەوێت کە پەیوەندیی هەیە بە هۆزی کوردی بازیکی – پازۆکی(؟)یەوە[٥].

وابزانم ئەم بەڵگانە بەسن بۆ رەتکردنەوە و رەواندنەوەی ئەو هەوالأنەی کە گومان لە دێرینی هەبوون و کوردبوونی شەبەك دەکەن لە ولأتی موصڵ.

ئەوەی لەم تیرە و خێڵ و هۆزانە جێگای سەرنج و شایەنی وردبوونەوە، ئەوەیە کە بنەچەیان–جگە لە دونبلّی–کوردستانی رۆژهەلأتە و گوند و دێهاتەکانی کرماشان و هەورامان زێدی راستەقینەیانە و گومانێکی وا نیە کە لەوێوەوە هاتوون، بەدلیسیش لە ژێر ناویشانی کوردەکانی ئێران لە هۆزەکانی کەڵهور و لەك و سیامەنصوری دوواوە[٦].

---

(١) سعدي عثمان حسين، كردستان الجنوبية في القرنين، ص١٧–١٨، ١٧٥–١٧٦.

(٢) دراوێکی عوسمانیە بەهایەکەی چارەکە میسقالێکە.

(٣)علي شاكر، ولايه الموصل في القرن السادس عشر، أطروحة الدكتوراه(جامعه الموصل: ١٩٩٢)، ص١٦٠.

(٤) الأرشيف العثماني، دفتر تحرير مُفصل وإجمال ولاية أربيل سنة ٩٤٩هـ/١٥٤٢م، ترجمة وتقديم د.خليل علي مراد، الأكاديمية الكردية(أربيل:٢٠١٥)، ص٦٧–٩٢.

(5) -YUSUF HALACOGLU , ANADOU'DA ASIRETLER, CEMAATLER,OYMAKLAR(1453-1650)(ANKARA:2009),4/1531,5/2111.

(٦) شرفنامه، ص٥٥١–٥٥٩.

سێهەم– لە شەنبەکەوە بۆ شەبەك:

ئەگەر شەبەك و شەنبەك یەك ناو بن و شەبەکەکانی موصڵی سەرەتای سەردەمی عوسمانی، هەمان هۆزی شەنبەکی سەدەی پێنجەمی کۆچی/یازدەهەمی زایینیی هەورامان وکرماشان و شەنبەکیەی قەڵای عومرانیە بن لە سەدەی هەشتەمی کۆچی/چواردەهەمی زایینی. دوو پرسیار رووبەڕوومان دەبێتەوە: ئایا وشەکە چۆن و بە چ یاسایێك ئەم گۆڕانکاریەی بەسەرهاتووە؟ کەنگی و بۆچی کۆچیان کردووە؟ لە وەڵامدا دەڵێین وەك روونە لە کوردیدا هەر وشەیەك، ئەگەر دەنگی(ن) لە پێش دەنگی(ب)بێت، ئەوە نوونەکە دەبێت بە میم یان لاواز دەبێت و دەسوێت و گۆناکرێت، وەك:

– زەنبیل دەبێتە زەمبیل.

– بەرانبەر دەبێتە بەرامبەر یان بەرابەر.

– عەنبەر دەبێتە عەمبەر.

– قەنبەر و قەنبور دەبنە قەمبەر وقەمبور.

– دونبڵی دەبێتە دومبڵی...هتد، کە هۆزێکە هاونیشتنی شەنبەکی بووە و لە سەرچاوەکاندا ناسراوە، بەم دەستورەش ناوی شەنبەك، نوونەکەی سواوە و بووە بە شەبەك.

سەبارەت بە پرسیاری دووەم، لە راستیدا کۆچکردنی بەشێك لە هۆزی شەنبەك و نیشتەجێبوونیان لە مێرگ و دەشتایی نێوان موصڵ و ئاکرێ و چۆنیەتی ئەم کۆچکردنە بە نارۆشنی ماوەتەوە و ناکرێت کاتەکەی دەستنیشان بکرێت و هۆکارەکانی بسەلمێندرێت، تەنانەت کوردانی شەبەك بەخۆیشیان دەیانزانی لە باشوری ئێرانەوە هاتوون و خزموکەسیان لەودیو ماون، بێئەوەی بزانن ئەم کۆچەیان کەنگی و بە چ ئەگەر و هۆیێکەوە بووە[1].

هینری لایارد(١٨١٧–١٨٩٤)یش پێی وایە شەبەك پاشماوەی تیرە و بەرەبابە کوردەکانی ئێرانن، بێئەوەی پاساوێکی بۆ کۆچکردنیان بۆ ناوچەکانی

---

(١) بڕوانە نامەکەی داود چەلەبی(١٨٧٩ – ١٩٦٠) بۆ ئەحمەد حامد صەڕاف، الشبك، ص٨.

موصلْ هێنابێتەوە[1]، قەشە (سليمان الصائغ:١٨٨٦-١٩٦١)يش دەڵێت شەبەك و باجوان-باجوران لە ئێرانەوە هاتوون، بەڵام مێژووی هاتنیان بۆ موصلْ نەزانراوە[2]، بەبێ بەڵگەش ناڕەوایە بڵێین لە ئەنجامی هێرشەکانی مەغۆلەوە بووە، وەلێ ئەگەر ئەو راستیە بزانین کە لە رووداوەکانی سەردەمانی بەر لە شاڵاوەکانی مەغۆل، ناوی چەندین هۆزی کوردی دانیشتووی ناوچەکانی باکور و رۆژهەڵاتی موصلْ هاتووە، وەك: دونبلّی، داسەنی، مەهرانی، حەمیدی، کیکی یان کیکانی، مارانی، کەچی دەنگوباسی شەنبەکی نیە، ئەوە ناکرێت کاریگەری و باندۆری هێرشەکانی مەغۆل لەبەرچاو وەرنەگیرێت.

ئەوەش بەدوور نازانرێت کە ئەم شەنبەکیانە بە یاوەریی شێخ عەدیی کوڕی مسافر(م:١١٦٢/٥٥٧ز)ی شێخی کوردە عەدەوییەکان هاتبێتنە ناوچەکە، بە بەڵگەی ئەوەی کە شێخ عەدی هەڤاڵ و هۆگری شێخ ئەبومحەمەدی شەنبەکی بووە، بەر لەوەی رووبکاتە ناوچەی لالش و شێخی شەنبەکی یەکێك بووە لە مامۆستاکانیو ئەم دوو صۆفیە دەرچووی یەك رێبازی صۆفیگەرین، ئەوەی ئەم بۆچوونەش پشتڕاست دەکاتەوە ئەوەیە کە وەك ئەنستاس کرملی(١٨٤٦-١٩٤٧) دەڵێت تا سەرەتای سەدەی بیست، کوردە شەنبەکیەکان بەشدارییان لە ئاهەنگ و بۆنە ئاینییەکانی یەزیدییەکان دەکرد، بە تایبەت لە تەواف مەزاری شێخ عەدیدا، کە ساڵانە لە مانگی ئەیلول سازدەکرا[3].

لەلایەکی دیەوە، لە زووەوە لای هەمووان راستییەکی بەڵگەنەویست بوو کە شەبەك کوردن و بەر لە بڵاوبوونەوەی کتێبەکەی صەڕاف لە ساڵی ١٩٥٤، باوڕ ناکەم کەس گومانی خۆی لە کوردبوونی شەبەك دەربڕیبێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەر لەو دەمەی ناوی شەبەك کەوتە ناوانەوە، رۆژهەڵاتناسان و کوردناسان بە کورد دایاننناون، لەوانە :

---

(١) الشبك في العراق، ص٢٥.

(٢) تاريخ الموصل، المطبعة السلفية (القاهرة:١٩٢٣)،٥٥/١، أحمد شوكت، الشبك الكرد المنسيون، ص٦٠.

(٣) مجلة المشرق، العدد(١٣)، السنة الثانية :١٨٩٩، ص٣٩٥.

- هینری لایارد-ساڵی١٨٥٣.
- پیوتر لیرخ-١٨٥٦.
- ڤیتال كۆنییه-١٨٩١.
- ئینستاس ماری كەرملی-١٨٩٩.
- مارك سایكس- ١٩٠٨.
- وێگرام-١٩٢٤.
- هاری چارلس لوكی-١٩٢٥[1].
- مینۆرسكی-ساڵی ١٩٢٥، دەڵێت:"شەبەك گروپێكی ئایینی بە نەژاد كوردن"[2] ...هتد.

هەموو بەڵگە و نیشانەكان بەرەو ئەو قەناعەتە ئاراستەمان دەكەن كە بڵێین ئەو كۆمەڵە خێڵ و تیرە و بنەماڵەیەی كە لە هۆزەكانی شەنبەك، لوڕ، لەك، كەلهوڕ، سیامەنصوری، باجوان، داودی، زەنگەنە، رۆژبەیانی... بوون و بەلای كەمەوە لە دەستپێكی سەردەمی عوسمانییەوە لە باكور و رۆژهەڵاتی موصڵ نیشتەجێ بووبوون و پێكهێنەری سەرەكیی كۆمەڵگای شەبەكن، لە بنەڕەتدا لە كوردستانی رۆژهەڵاتەوە هاتوون و وەك خەڵكانی گوندنشین بە چاندن و كشتوكاڵ و مەڕدارییەوە خەریك بوون و زاریان زیاتر گۆرانی بوو، ئەمانە بە پێچەوانەی هۆزە دەسەڵاتدارەكان كە خاوەندی هێزی چەكدار بوون، گەلێك كەمتر تووخنی كاری چەكداری و جەنگاوەری دەبوون، هەر بۆیە ناویان لە سەرچاوەكانا نەهاتووە، بەڵكو گوندەكانیان دەبووە ئامانجی هێرشی هۆزە چەكدارەكان و سوپای عوسمانی و سوپای ویلایەتی موصڵ.

---

(١) ب. لیرخ، دراسات حول الأكراد، ص٤٠، مارك سایكس، هۆزەكانی كورد، وەرگێڕانی حسین جاف (بەغدا :١٩٩٢)، ل٢٤، شاكر خصباك، العراق الشمالي، ص٢١٦، سهیل قاشا، الموصل في مذكرات الرحالة الأجانب خلال الحكم العثماني، دار الوراق (لندن: ٢٠٠٩)، ص١٥٢.

(٢) دائرة المعارف الاسلامیة، مادة الشبك، ١٦٢/١٣- ١٦٣.

چوارەم- شەبەك لە سەردەمی عوسمانی:

گرفتێكـی دیـی مێـژوو و پرسـی شـەبەك ئەوەیـە كـە پـاش ناوهێنانیـان لـە دەفتـەری تـاپۆی سـاڵی ١٥٧٥ز ی ولایـەتی موصـڵ، نـاو و دەنگوباسـیان لـە سەرچاوەكان نامێنێت یان زۆر دەگمەن دەبێت، تا ئەو رادەیەی گومان لە هەبوون و مانەوەیان بكرێت، هەرچەند دووپاتی هەبوونی كورد لەو دەڤەرانە دەكرێتەوە.

گـەرِۆك و جوگرافیـوانی عوسمـانی ئەبوبـەكری كـوڕی بـەهرامی دیمەشـقی (م:١١٠٢ك/١٦٩١ز) دەڵێت:"ئەیالەتی موصڵ لە شەش سـەنجق پێكـدهێت لەوانـە: بـاجوانلو و قەرەداسـنی....و دانیشـتووانی لیـوای بـاجوان–بـاجوانلو لـە هـۆزی باجـەلان و هەنـدێكیان كۆچـەرن و ئەوانـەی دی جوتیـار و وەرزێـڕن"[1]، بـەلام سـەنجق یـان لیـوای بـاجوان تـەنها گونـدە شەبەكنشـین و باجەلاننشـینەكانی رۆژهەلاتی موصڵ ناگرتەوە، بەڵكو تا نزیك كەركوكی دەگرتـەوە و ئێسـتا بـاجوان گەورەدێیەكە لە رۆژئاوای كەركوك و لە سەدەی شازدەدا دونمزبەگ مـیری بـاجوان بوو[2]، ئەبوبـەكری دیمەشـقی ئـەوەش دەڵێـت كـە خـەڵكی موصـڵ بـە زمانـەكانی عەرەبی و توركی وفارسی و كوردی دەدوێن[3].

هەروەها دۆمینیكۆ لانزا (١٧١٨–١٧٨٢) كوردی بە یـەكێك لـە پێكهاتـەكانی موصڵ داناوە[4] و گایتانۆ مۆرۆنیی ئیتالی لە فەرهەنگەكەیدا– ناوەڕاستی سەدەی

---

(١) حاجي خليفه و ابو بكر بن بهرام الدمشـقي، كتـاب جهـان نمـا(انقرة :٢٠٠٩)، ص٤٣١، ٤٥٢، خليل علي مراد، الكُرد و كُردستان في كتاب جهان نما، مطبوعات الأكاديمية الكرديـة (اربيـل: ٢٠١٢)، ص٤٣، ٦٥.

(٢) مـذكرات مـأمون بـك بـن بيگـه بـك، الترجمـة العربيـة، مطبوعـات المجمـع العلمـي العراقـي (بغـداد:١٩٨٠)، ص٤١، ئـەم دۆنمزبەگـە لـە بەڵگـە عوسمانیـەكانیش بـەزۆری نـاوی دێـت، بڕوانە: فاضل بيات، الدولة العثمانية، ص٢٩٧–٢٩٩، ٣٦١.

(٣) كتاب جهان نما، ص٤٣٤، شایانی ئاماژەیە لە ساڵی ٩٧٨ك/١٥٧٠ز باجوان لیوایـەكی سـەر بە ولایەتی شارەزور بوو، عماد عبدالسلام رؤووف، دراسات وثائقية في تـاريخ الكـرد الحـديث وحضارتهم، ص ٣٩٠.

(٤) ميرللا غاليتي، التراث الكردي في مؤلفات الإيطاليين، ص٢٥٠.

نـۆزده‌-ده‌ڵێـت "پێنجیـه‌كی خـه‌ڵكی موصـڵ مه‌سـیحین و ئـه‌وانی دی عـه‌ره‌بی موسڵمان و كوردن"[١].

گـه‌ڕۆكی ئینگلیـزی جـۆن جاكسـون-سـاڵی١٧٩٧- ده‌ڵێـت زۆربـه‌ی دانیشتووانی موصڵ كوردن و عه‌ره‌ب ئه‌مانه‌ به‌ كوركس-Kurks ناوده‌به‌ن[٢].

مێژوونوسـی موصـڵی یاسـینی عومـه‌ری(م:١٢٣٥ك/١٨٢٠ز) یـه‌كێك لـه‌ كتێبه‌كانی ته‌رخانكردووه‌ بۆ روداوه‌كانی چاره‌كی یه‌كه‌می سه‌ده‌ی سێزده‌هه‌می كۆچـی/ سـاڵانی ١٧٨٦-١٨١٠ز و بـه‌ چـڕی و پـوختی لـه‌ روداوه‌كـانی موصـڵ و ده‌وروبه‌ری دواوه‌ و ناوی ناوچه‌كانی زاخۆ و شێخان و ئامێدی و شنگار و تلكێف و شه‌مامه‌ك و ناڤكوڕ و روباری خازر و چیای مـه‌قلوبی هێنـاوه‌ و ده‌ربـاره‌ی بـزاڤ و هـه‌ڤركیی خێڵـه‌كیی نێـوان مـیر و هـۆزه‌ كـورد و عه‌ره‌بـه‌كان دواوه‌، لـه‌ میانـه‌ی ئاخافتنیدا ناوی ئه‌م هۆزه‌ كوردانه‌ی بردووه‌ كه‌ سێ چواریێكیان یه‌زیدین و ئه‌وانی دی موسڵمانن:

دنادی، سلێڤانی، موسییان، مه‌همـه‌دان، میهره‌كـان، قائیـدی، بـۆت-بـۆتی، ئه‌سكری، شقاقی-شكاك، زێباری، مـزوری، دۆسـكی، بلْبـاس، درزه‌یـی، خۆشـناو، كه‌چـی باسـی هـه‌بوونی هۆزێـك یـان گروپێكـی نـه‌كردووه‌ بـه‌ نـاوی شـه‌به‌ك یـان باجوران[٣]، وه‌لێ باسی هۆزی داودیی كردووه‌ كه‌ هـه‌م لـه‌ بنه‌ڕه‌تـدا لـه‌ هۆزه‌كـانی كوردستانی رۆژهه‌ڵاته‌[٤] و هه‌م پێكهاته‌یـه‌كی كۆمـه‌ڵگای شـه‌به‌كه‌، لـه‌ شـوێنێكی دیدا باسی هاتنی هـۆزی زراری و لـه‌ك ده‌كـات لـه‌ شـاره‌زوره‌وه‌ و شـه‌ڕیان له‌گـه‌ڵ هۆزه‌كانی موصڵ[٥].

---

(١) التراث الكردي في مؤلفات الايطاليين، ص٢٨٨.

(٢) مشاهدات بريطاني عن العراق سنة ١٧٩٧، ترجمة د.خالد فاروق عمر، ص١٢٠.

(٣) ياسين بن خيرالله الخطيب العمري، عجائب الاثر في حوادث القرن الثالث عشر(الموصل: ١٩٤٠)، ص١٤-٤٠، ٥١-٧٠، ٨١-١٠٠ هتد.

(٤) مستوفى قزوينى، تاريخ گزيده، ص٥٥٠.

(٥) عجائب الاثر، ص٣٥ .

عـەباس عـەززاویش کـە شـارەزاییەکی تـەواوی لـە بەڵگەنامـە و سەرچـاوە دەستنوس و چاپکراوە تورکی و فارسیەکان هەیە و لە نوسینی کتێبە گەورەکـەی (العراق بين الإحتلالين) پشـتی پێبەسـتوون، دیـارە هیچـی لەمـەڕ شـەبەك بەرچـاو نەکەوتووە.

هەروەها بە درێژایی سەردەمی عوسمانی تا دەستپێکی سەدەی نۆزدە، ئەو دەیان گەڕۆکە ئەوروپیانەی کـە بـە شـارێگای موصـڵ–هـەولێر–کـەرکوك– بەغـدا گوزەریـانکردووە و زانیـاریی وردیـان لەسـەر شـاری موصـڵ و دەوروبـەری بەدەستەوەداوە و گەواهی لەسەر هەبوونی کورد لە شارەکە دەدەن و بە درێژییش لەسەر کوردانی یەزیدی دەدوێن، کەچی بە ئاگاداری و سۆراخکردنی ئێمە هیچـیان نـاوی شـەبەکیان نـەهێناوە[1]، لەوانـە گـەڕۆکی ئـەڵمانی کارسـتن نیبـور (١٧٣٣–١٨١٥) لە گەشتنامەکەیدا –ساڵی ١٧٦٦ز– و لە رێگای چوونی لە هـەولێرەوە بـۆ موصڵ، سـەردانی کـرملیس و گونـدەکانی شـێخ ئـەمیر و ئەمیـدیان و بازگرتـان و خەزنەتەپـەی کـردووە کـە ئێسـتا شەبەکنشـینن و ماوەیـەکی باشـیش لـە موصـڵ ماوەتـەوە و گونـد و ئاواییـەکانی لـە لیسـتێکدا تۆمـارکردووە کـە حـاڵی حـازر ژمارەیـەکیان شەبەکنشـینن لەوانـە: عـەلی رەش، بـڵاوات، گۆگجـەلیل، تـۆپزاوە، ئۆرتـەخراپ، تلیـارا، عومـەر قاپچـی، یارمجـە ... هتـد، زیـاتر لـە جـارێکیش ئـەو راستیە دووپاتدەکاتەوە کە دانیشتووانی ئەم گوندانە پێکدێن لە فەلە–مەسیحی و یەزیدی و موسڵمان بێئەوەی باسی هەبوونی هۆزێکی کورد یان باسکێکی ئـایینی–مەزهەبی بکات بە ناوی شەبەك[2].

لەو راپۆرتەی کـە بەرپرسـی عوسمـانی حوسـێن پاشـا قازوقچـی و حوسـێن پاشای جەلیلی والیی موصڵ بە بۆنەی بەرگریکردن لە هێرش و گەمارۆی نـادر شـا

---

(١) سيستيني، رحلة من اسطنبول الي البصرة سنة ١٧٨١، الترجمة مـن الفرنسـية الاب بطـرس حداد، دار و مكتبة البصائر(بيروت:٢٠١٠)، ص٢١–٣٨، كلوديوس جـيمس ريـج، رحلـة ريـج سنة ١٨٢٠، الترجمـة العربيـة (بـيروت: ٢٠٠٨)، سـهيل قاشـا، الموصـل في المـذكرات الرحالـة الاجانب، ص٢٥،٥٩،٧٩،١٦٠.

(٢) رحلة نيبور الكاملة الى العراق، دار الوراق(لندن: ٢٠١٢)، ص٣٢٨–٣٣٣، ٣٦٧– ٣٧٣.

له ساڵی ١١٥٦ك/١٧٤٣ز ناردوویانه بۆ سوڵتانی عوسمانی هاتووه:"كه بیست و پێنج كەس له لایەنگرانیان له دەلۆ و لەوەند یان وەند بەدیل گیراون كه دوو هۆزی كوردبوون"[1].

هەروەها هۆزی زەنگەنە لە مێژەوه لە شاری موصلّ و دەوروبەری نیشتەجێبووه و گەڕۆكێك له گەشتەكەیدا ساڵی١٨٢٠ باسی گوندێكی هەزار ماڵەی كوردی زەنگەنه دەكات له دامێنی چیای مەقلووب[2]، ئەوەی جێگای پێكەنینە ئەوەیه كه سەعید دێوەچی دەڵێت زەنگەنه هۆزێكی عەرەبن له (بنو أسد) لەبەر ئەوەی دەوڵەمەند و ساماندار بوون بە زەنگەنە–كۆی زەنگین دەناسران[3].

پاساوی ئەم غیابەی شەبەك دیاره ئەوەیه كه بەر له سەدەی نۆزدە، هۆزێكی ئەوەندە گەوره نەبوونە و دانیشتووی ئەو دێهاتانە نەبوونە كه ناوچەیەكی فراوان دەگرێتەوه لە هەردوو لای رێگاكانی موصلّ بۆ شارەكانی كوردستان دهۆك و ئاكرێ و هەولێر و كەركوك، دەنا رێگای تێناچێت هیچ سەرچاوەیەك و هیچ گەڕۆكێكی ئەوروپی ئاماژەی بە هەبوونیان نەكردبێت. واتا وەك توێژەرێكیش دەڵێت تا دوادواییەكانی سەدەی نۆزدە، شتێكی وەها له بارەی شەبەكەوه نەنووسراوه، وەك ئیتنییەكی ناسراو و باسوخواسیشیان لە ناو سەرچاوەكاندا زۆر بە كەمی و كورتی هاتووه، چونكه پتر خەریكی مەڕداری وكشتوكاڵ بوون و بەدەگمەن خوێندەواریان تێیدا هەڵكەوتووه، لەبەر ئەوەی هەم هۆزێكی بە ژمارە كەمبوون و هەمیش موسڵمان بوون، بۆیە ئەوەندە وەك مەسیحییەكان و یەزیدییەكان سەرنجی گەڕۆك و گەشتیارانیان رانەكێشاوه[4].

بەڵام ئەم ناونەهێنانە، هەرگیز واتای ئەوە نیە كە شەبەك بوونی نەبووه، ئەوەتا كوردناسی روسی پیوتەر لیرخ (١٨٢٨–١٨٨٤)، لیستێكی بە ناوی هۆز و خێڵە كوردەكانی سەدەی نۆزدە ئامادەكردووه و ناوی سەدان هۆز و خێڵ و تیره و بنەماڵەی هێناوه و لەوانەش شەبەك كە دانیشتووی دوو سێ ئاواییی نزیك

(١) سعيد الديوجي، تاريخ الموصل، دار الكتب (الموصل: ٢٠١١)، ٢/٣٢٤، ٣٢٩.

(٢) المنشي البغدادي، رحلة المنشي البغدادي، ص١٣٢.

(٣) تاريخ الموصل، ٢/ ١١٦.

(٤) شەبەك، مێژوو و زمان و باوەڕیان، ل٤.

موصڵ، کەچی خێڵەکانی رۆژبەیان و باجەلان لە گوندەکانی نزیك دێری مارمەتی نیشتەجێبوون[1].

هاوکات لە ساڵنامەی عوسمانیی ساڵی ١٨٥٧ تایبەت بە لیوای موصڵ هاتووە: "موصلّ لەگەڵ ناحیەکانی شەبەك و باجوان و بۆت و مەقلوب..." و لە دەستنوسەکانی سەدەکانی هەژدەهەم و نۆزدەهەم دا، ئاماژە بە زانایانی شەبەك و زمانی شەبەکی دراوە و مەولانا حوسێنی شەبەکی کتێبی(الحساب للفرائض)ی داناوە[2] و شاعیری شەبەکی سەید عەبدوڵای مەئالی(م:١٢٩٨ك/١٨٨١ن)[3] کە یەکێك بووە لە موریدانی تەکیەی شێخانی بریفکان، لە شیعرێکدا دەڵێت زمانم شەنبەکیە:

گەر هەممە یار و ویرین از دل ئاگاه حەزین
بزبان شەبەکی باچە و بە مەئالی غەزەلی[4].

گومان لەوەشدا نیە کە هەر لە سەرەتای سەردەمی عوسمانیەوە، رایەڵە و سەردانی لە نێوان شەنبەکیەکانی موصڵ و خزمانیان لە کوردستانی رۆژهەڵات نەپچڕاوە و تێکەڵی و هاتووچۆ بەردەوام بووە و تیرە و بنەماڵەی دیی کورد لەودیوەوە پەیتاپەیتا روویانکردووەتە ناوچەکانی موصڵ، نەخاسمە لە سەدەی هەژدەهەمەوە کە بە دەیان هۆز و تیرە و خێڵ و بنەماڵەی کوردەکانی ئەودیو لە ناوچەکانی کەرکوك و بەردەڕەش نیشتەجێ بوون، بەڵگەکانی عوسمانی ئاماژە بە نیشتەجێکردنی هۆزەکان دەکەن لەسەر رێگا گشتییەکان بۆ پاراستنی کاروانی

---

(١) دراسات حول الأكراد، ص٤٠، ٤٣-٨٥. لای زیاتر لە نوسەرێك، بەهەڵە لیرخ کراوە بە ریچ و گوایە کلودیۆس جیمس ریچ لە گەشتەکەیدا ساڵی ١٨٢٠ باسی شەبەکی کردووە.

(٢) محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە رێگەی دەستخەتەکانیانەوە، ٢/٧٣، ٤/١٨٠.

(٣) ئەم ساڵە بە هەڵە کراوە بە ١١٩٨ك.

(٤) بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە رێگەی دەستخەتەکانیانەوە، ٢/٢٣٠-٢٣١، بۆ خۆشبەختی وەك م. محەمەد عەلی قەرەداغی دەڵێت دەستنوسی دیوانی مەئالی ماوە، لەوانەیە ناوەڕۆکی ئەم دیوانە زانیاری نوێ و دەگمەن لەخۆبگرێت دەربارەی دیرۆك و زمانی شەبەك .

هاتووچۆکردن، لەمڕووەوە شاعیر سەید عەبدوڵای مـەئالی خـۆی بـە نـەوەی زانـای پایەبەرزی هەورامان و مـەریوان ئەبوبـەکری موصـەنیفی چـۆڕی(م:١٠١٤ك/١٦٠٥ز) دادەنێت ودەڵێت:

أفلا ینظرون سطوة وجدي؟   اذ أبو بکر المصنف جدي

لا یکادون یفقهون حدي قائلا کنت في سروري وحدي[1].

دیارە موصەنیفی چۆڕی لە هۆزی شەبەك نـەبووە، کەچـی سـەید عەبـدوڵای مەئالی شەبەکی خۆی بە نەوەی ئەو داناوە، ئەمەش بەڵگەیەکی دیـە کـە چـەمکی شەبەك وەك ناوێکی ئیتنی تایبەت بە هۆزی شەبەکی-شەنبەکی نەمایەوە، بـەڵکو فراوانکرا تا بووە ناوێکی گشتگیری کوردانی ناوچەکە.

لە هەمان کاتدا و وەك دیاردەیەکی بـاو لـە مێـژووی سـەردەمی عوسمـانی، تیرە و بنەماڵەی دیکـەی هۆزەکـانی هـەولێر و بەهـدینان لـە زەرزاری و دۆسـکی و ئۆرەمـاری و بریڤکـی و شـکاك... هتـد روویـان لـەم ناوچـانە کـردووە و تێکـەڵ و هـۆگری کۆمـەڵگای شـەنبەکی بوونـە و بەرەبـەرە لـە رووی زمـان و بیروبـاوەڕی ئاینیەوە وەك شەنبەکیان لێهات تا بە مەزنـدە لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی نـۆزدەدا هێـدی هێـدی لەسـەر حیسـابی ناسـنامەی خێڵـەکییان، ناسـنامەی شـەبەکی کۆیدەکردنـەوە. هـەروەها ژمارەیـەك بنەماڵـە و تـیرەی تورکمـان و عـەرەبیش لـە چەند دێهاتێکی ناوچەکە نیشتـەجێبوون و ئـەمانیش بـە شـەبەك هـەژمارکران، بـۆ نموونـە دانیشـتووانی هـەر دوو گونـدی تـیس خراپـی گـەورە و بچـووك تورکمـانی قزڵباشن لە هۆزی بـەیات[2] و شـێخ عـەلیی تورکمـانی(م:١١٨٦ك/١٧٧٢ز) خـەڵکی گوندی یەنگیجەیـە و بـە یەنگیجـەلی ناسـراوە[3]، ئەمـە وێـڕای پـتر لـە دە گونـدی تورکماننشین وەك هەردوو گوندی قەرەقۆینلوی خـواروو و سـەروو کـە پاشمـاوەی

---

(١) بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە رێگەی دەستخەتەکانیانەوە، ٢/٢٢٩.

(٢) الشبك(شبانکارة -باجلان)، ص١١١-١١٢.

(٣) العمري، منهل الاولیاء، ص٢٠٩.

توركمانی قەرەقۆینلون[1]، هەروەها هەندێك لەو دێهاتانەی کە دەکەوتنە سەر ڕێگای موصلّ بەرەو شارەزور–لێرە مەبەست هەولێرە– توركماننشین بوون[2].

تەنانەت ئیبراهیم پاشا، ئەو کەسەی کەوا بەقسەی خۆی راز و نهێنیی شەبەکەکانی بۆ ئەحمەد صەڕاف ئاشکراکرد، کابرایەکی توركمان بوو و بە توركمانی لەگەلّ یەکدی دەئاخەفتن[3].

پێنجەم– شەبەك كوردن و موسلّمانن:

هەر لە سەرەتای ئاشنابوونی سەرچاوەکان بە کوردی شەبەکەوە تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدهەم، بە ئاگاداری ئێمە هیچ بەلّگە و ئاماژەیەك بەرچاوناکەوێت لەسەر ئەوەی کە ئایینێك یان مەزهەبێکی جودا لە ئیسلامیان هەبووبێت و بووبێتە جێگای سەرنج و لێدوانی مێژوونوسانی موصلّ و گەڕۆك و گەشتیارە رۆژئاوییەکان کە زیاتر لە دیاردە جیاوازەکان و هەلّسوکەوتە نائاساییەکان دەدوان، وەك چۆن زۆربەیان لەسەر دابونەریت و جلوبەرگ و بیروباوەڕی کوردە یەزیدییەکان ئاخافتوون، ئەمەش بەلّگەیەکی دیە کە شەبەکەکان، موسلّمانێکی ئاسایی بوونە چ شیعە وچ سوننە و بیروباوەڕی وایان تێدا بەدی نەکراوە لە موسلّمانانی دی جیایان بکاتەوە و وایان لێبکات بە گروپێکی ئایینی جیاواز تەماشا بکرێن، ئەوەندە هەیە ئەوان لەسەر ڕێبازی هاواری–شەنبەکی بوونە کە ڕێبازێکی صۆفیگەری ئیسلامیە و لە لایەن ئەهلی سوننە و شیعەوە قبولّکراوە و هیچ لەرێ دەرچوون و سەرپێچیەکی تێدا نەبووە، بگرە دەگمەن ئاماژە بە هەبوونی شیعە و شیعەگەری کراوە لە ولایەتی موصلّ، چ جای شیعەی توندڕەوی وەك قزلّباشی.

ئەنستاس ماری کرملی، لە لاپەڕەکانی(٥٧٧–٥٨٢)ی ژمارە(١٣)ی سالّی پێنجەمی گۆڤاری (المشرق)کە رۆژی ١–٧–١٩٠٢ دەرچووە، گوتارێکی بە

---

(١) العزاوي، العراق بين الأحتلالين، ٣/١٩٧–١٩٨.

(٢) عماد عبدالسلام رؤوف، الموصل في العهد العثماني(النجف:١٩٧٥)، ص٣٢١.

(٣) الشبك، من فرق الغلاة في العراق، ص٤–٦.

ناونیشـانی (تفكهـة الأذهـان في تعریـف ثلاثـة أدیـان) بڵاوكردووەتـەوە دەربـارەی صـارەلی و بـاجۆران و شـەبەك، پێشـتریش لـە گوتارێكیـدا دەربـارەی كـوردە یەزیدییەكان، لە ژمارە(١٣)ی ساڵی دووهەمی گۆڤاری (المشـرق) كـە لـە ڕۆژی ١-٧-١٨٩٩ دەرچووە، بە كورتی لە شەبەك دوواوە.

لەم دوو نوسینەدا، كرملی چەردەیەك زانیاریی نـوێی بڵاوكردۆتـەوە، كـە بـۆ ئێمە گرنگن بەوپێیەی كە لە نوسینە هەرە كۆنەكانن دەربارەی شەبەك.

سـەبارەت بـە صـارەلی (الصـارلیة)، دیـارە لـە سـەدەی هەژدەهـەم لـە تەلعەفـەریش هـەبوون و سـاڵی١٢١٠ك/١٧٩٥-١٧٩٦ز شـەڕ وكوشـتار لـە نێـوان صارەلی و باسكێكی دی بە ناوی ماولی (الماولیة)بەرپابوو[١].

كەچـی سـارلو بـە-سـین- خێڵێكـی ناسـراوی توركمانـە و لـە سـەردەمانی حوكمڕانیی مەغۆل و توركمان-سەدەكانی ٨-٩ك/١٣-١٤ز، هاوشانی دەیان خێڵ و تـیرە و بـەرەبابی دیـی توركمـان و مـەغۆل لـە هـەرێمی چـییا و شـارەزور بڵاوبوونـەوە[٢] و شـاە تەهماسـبی صـەفەوی (١٥٢٤-١٥٧٦ز) لـە یاداشـتەكانیدا، مەردومانی سارلو بە ئیلحاد و زەندەقە تاوانباردەكات[٣]، بەڵام روون نیە صـارەلی و سـارلو چ نزیكـی و پەیوەنـدییێكیان بەیەكدیـەوە هەیـە؟ وەلێ عـەززاوی بـێ وردبوونەوە بڕیاری خۆی داوە و هەردوویانی تێكەڵ بەیەكدی كردووە[٤].

وەلێ ئەوەی جێگای گومان نیە ئەوەیـە كـە صـارەلی وەك روونـە توركمـان نین، بەڵكو لـە سـەدەی حەڤدەهەمـەوە كاكـەیین[٥] و كـوردی رەسـەنن و زمانیـان شێوەزارێكی كوردیە و خۆیان بە كوردی كاكەیی دادەنێن[٦].

---

(١) العمري، عجائب الأثر، ص٤٠.

(٢) بڕوانە: الغیاثي، تاریخ الغیاثي، ص١٩٨-١٩٩.

(٣) تذكره شاه طهماسب، إنتشارات شرق (تهران: ١٣٦٣ش)، ص١٦.

(٤) الكاكائیة في التاریخ، ص٣٢، العراق بین الاحتلالین، ٣/٣٧١-٣٧٢.

(٥) البرزنجي، النوافض للروافض، ص١٠٧.و بڕوانە: نفح الطیب وتـذكرة اللبیـب في تـأریخ رحلـة السید أحمد النقیب، مجلة كاروان، العدد(٤٦)(أربیل: تموز١٩٨٦)، ص١٥٦.

(٦) كرامـرز، دائـرة المعـارف الاسـلامیة، مـادة صـارلیة، ١٤/٩٦، سـلیمان الصـائغ ، تـاریخ الموصل، ١/٥٤.

هەرچی باجۆرانیشە ئەوە هیچیان لەبارەوە نازانرێت و لە مێژووی کورددا، ئامادەییەکی وایان نیە و وەك پێشتر ئاماژەم پێیدا لەو باوەڕەدام ئەمانە، نە باجوانن و نە باجەلاَن و دوور نیە و بگرە زۆر نزیکە هەر جۆران-گۆران بن و لەلایەن دەرهاوسێ مەسیحیەکانیانەوە پێشگری(با)خرابێتە سەر ناویان کە لە زمانی سریانی دا ئامراز و نیشانەی شوێنە و هاوواتای(بیت)ی عەرەبیە و زۆربەی ناوی دیهات و ئاوەدانییەکانی ناوچەکە بە(با) دەستپێدەکات و باجۆران بەواتای ماڵ-نیشتمانی گۆران دێت و لە کتێبی جهانماش باجوان-باجوانلو هەم ناوی سنجق-لیوایەکە و هەم ناوی کۆمەڵە خەڵکێك یان خێڵێك، ئەوەی زیاتر ئەم بۆچوونەش پشتڕاستدەکاتەوە ئەوەیە کە باجورانیش شیعەی ئیسماعیلیی عەلی ئیلاهین و هاوبیری گۆرانەکانی ئەهلی هەقن لە کرماشان[1].

کرملی لە بەشی سێهەمی نوسینەکەی دەڵێت:

"شەبەك خەڵکانێکن بە نەژاد کوردن و ئاینێکی تایبەتیان نیە، لە گوندەوارێکی دەوروپشتی موصلّ نیشتەجێن و زمانیان جیاوازە لە زمانی صارلی و شەبەکی زمانێکی تێکەڵەیە لە کوردی و فارسی و تورکی و هەندێکیان عەرەبیش دەزانن، میللەتێکی یەکتاپەرستن و لە رادەبەدەر ئیمامی عەلیان خۆشدەوێت و بە عەلی رەش ناویدەبەن و شتێکی وەها دەربارەی نوێژ و رۆژوو نازانن، بەڵکو کەربیان لەو کەسانەی خۆیان دەبێتەوە کە بەرۆژوو دەبن و نوێژ دەکەن، جار بەجار بەشداریی کوردە یەزیدییەکان دەکەن لە بۆنەگەل و یادە ئایینیەکانیان و سەردانی مەزارەکانیان، پاشان هەمان ئاخافتنی گەڕۆکی فەرەنسی ڤیتاڵ کینیە دەڵێتەوە دەربارەی(ليلة الكفشة)[2]، ئابوری و بژیویی ژیانیشیان پشت بە جوتیاری و ئاژەڵداری دەبەستێت، ئەوەی شەبەك و صارلی و باجۆران کۆدەکاتەوە ئەوەیە کە نەژادیان کوردە، هەرچەندە هەندێك فارسیشیان تێدایە و نیشانەی دەموچاو و روخسار و بەژنوباڵا و شێوازی جەستەیانیش لە کورد دەکات[3].

---

(١) دائرة المعارف الاسلامية، مادة الشبك، ١٣/١٦٣.

(٢) مجلة المشرق، العدد(١٣)، السنة الخامسة :١٩٠٢، ص٥٨١- ٥٨٢.

(٣) مجلة المشرق، ص ٥٨٢.

من پێم وایە ئەنستاس ماری کرملی و ئەوانی دی کە گوتویانە زمانی شەنبەکی تێکەڵە لە کوردی و فارسی و تورکی مەبەستیان ئەوەبووە کە بینیویانە لەم زمانە چەندین وشەی گۆرانی و هەورامی هەبووە کە لە زارەکانی کرمانجی نەبووەو لێرەوە بەهەڵە چوونە و ئەم وشانەیان بە فارسی و تورکی زانیوە.

دەربارەی (ليلة الكفشة)، کە گوایە ساڵانە شەوێك ژن و پیاو و گەورە و بچووکی شەبەکیەکان لە دەروازەی ئەشکەوتێکی مەزن بە نهێنی کۆدەبنەوە تا بەیانی خەریکی خواردن و خواردنەوە و کەیف و صەفاو رابواردن دەبن، پاشان ناشرینترین کردەوە ئەنجامدەدەن.

بەر لە هەر شتێك، پێویستە ئاگاداری ئەو راستیە بین کە لکاندنی ئەم بوختانە بە گروپ و باسکە ئایینیە جیاوازەکان بە مەبەستی ناوزڕاندنیان، بە تایبەت ئەوانەی دژی دەوڵەتی ئیسلامی و سوننەگەرایی بوون، نوێ نیە و یەکجار کۆنە و دەگەڕێتەوە بۆ رۆژگاری سەرهەڵدانی دەستە و حیزبە نەیار و بەرهەڵستەکانی دەوڵەتی عەباسی و کاتی خۆی ئەندامان و لایەنگرانی بزاڤی بابەکی خوڕەمی(٢٠١-٢٢٣ك/٨١٧-٨٣٨ز) و بە هەمان بوختان تاوانباردەکران[١]، دواتر-سەدەی ١١ك/١٧ز- کاکەییەکانیش لەم چەشنە درۆ و بوختانانە دەرباز نەبوون[٢]، گەڕۆکی ئیتالیش دومینیکۆ سیستینی(١٧٥٠-١٨٣٢) -ساڵی ١٧٨١- گوێی لە هەمان بوختان بووە دەرهەق کوردە یەزیدییەکان[٣]، دیارە مەلا کورتبین و توندڕەوەکان رۆڵیان کەم نەبوو لە وروژاندنی ئەم تەرزە بوختان وتوهمەتانە[٤].

لە راستیدا تاکە سەرچاوەی ئەم ئاخافتنەی دەرهەق شەبەك، نوسینەکەی گەڕۆکە فەرەنسیی ڤیتال کینیە Vital Cuinet- ساڵی١٨٩١، ئەنستاس لێرە و هەروەها مینۆڕسکی لە ئینسایکلۆپیدیای ئیسلامی، هەمان زانیارییان بڵاوکردووەتەوە و ئاماژەیان بە نوسینەکەی ڤیتال کینیە داوە[٥].

---

(١) بڕوانە: البغدادي، الفرق بين الفرق، ص٢٤٠، الغزالي، فضائح الباطنية، ص٢٣.

(٢) البرزنجي، النوافض للروافض، ص١٠٦، الكاكائية في التاريخ، ص ٧٥-٧٦.

(٣) سيستيني، رحلة من اسطنبول الى البصرة، ص ٢٧.

(٤) گوبینو، سه سال در أسيا، ص٢٤٧.

(٥) مجلة المشرق، العدد(١٣)، السنة الثانية :١٨٩٩، ص٧٣٢، دائرة المعارف الاسلامية، مادة الشبك، ١٣/١٦٢- ١٦٣.

کرملی بەخۆیشی دەڵێت ئەوەی ناوی شەبەکی بەم بوختانە زڕاند، مەسیحیەکانی ناوچەکە بوون بێئەوەی لە راستی و دروستی ئەم هەواڵە بکۆڵنەوە[1]، لە گوتارێکیش دا لە گۆڤاری (المقتطف) کە بە ناوێکی خوازراوەوە بلاویکردۆتەوە، لەو ئاخافتنەی پەشیمان بۆتەوە و ئەم بوختانەی رەتکردۆتەوە[2]، هەروەها ئەحمەد صەڕافیش بە توندی رەتیکردۆتەوە[3].

بۆمان هەیە بپرسین کام ئەشکەوتی گەورە لەو ناوچەیە هەیەو چۆن ئەو هەموو خەڵکە لەو شوێنە کۆدەبنەوە، دیارە ئەمە هەواڵێکی هەڵبەستراوەو مەسیحیەکانی ناوچەکە بە گەڕۆکە فەرەنسیەکەیان گوتووە، پاشان لە موصڵ بزاڤێکی مێژوونوسی بەرفراوان هەبووە و چەندین مێژوونوسی گەورە دەرکەوتن، وەك یاسین و محەمەد ئەمینی کوڕانی خەیروڵای عومەری کە چەندین کتێبیان هەیە دەربارەی دەنگوباسی موصڵ، هەروەها هەموو ئەو گەڕۆکانەی سەردانی ئەو ناوچەیەیان کردووە هیچیان ئاماژەیان بە شوێنێکی لەو چەشنە نەکردووە، لەمەش گرنگتر لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەوە، بزاڤێکی سەلەفیی توندڕەو دەرکەوت کە دامەزرێنەرەکەی ئەحمەدی کوڕی کۆێلە یان کولە(الكولە) بوو(م: ١٧٥٨ز)، دوای خۆی محەمەدی کوڕی درێژەی بە رێبازەکەی داوە و یەکێك لە دروشمەکانیان ئەوەبوو کە دژی بزاڤەکانی صۆفیگەری و پیاوچاکان و دەرویشان راوەستن[4].

ئەوانیش هیچ ئاماژەیان بەوە نەکردووە کە شەبەك کارێکی دوور لە جەوهەری ئیسلام ئەنجامدەدەن، هەروەها ئەگەر کارێکی وەها هەبوایە، ئەوا گومان لەوە نەدەکرا کە مەلا و پێشنوێژانی ناوچەکە و ولایەتی موصڵ ، فەتوایان لە دژ دەردەکردن و تەکفیریان دەکردن و بانگەوازی جیهادیان لە دژ دەدان، وەك چۆن لە دژی یەزیدییەکان دەدرا و شێخ عەبدولای ربتکی(م:١١٥٩ك/١٧٤٦ز)و زانایانی دی لەمبارەیوە فەتوایان هەیە[5].

---

(١) مجلة المشرق، العدد(١٣)، ص٧٣٢.

(٢) الطريقة الصفوية ورواسبها، ص٥٤ .

(٣) الشبك، ص١٤١– ١٤٢، الطريقة الصفوية ورواسبها، ص٥٤ .

(٤) الموصل في العهد العثماني، ص٤٠٨–٤١٠.

(٥) الديوجي، تاريخ الموصل، ٢/٢٠٨، و بڕوانە: محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە رێگای دەستخەتەکانیانەوە، ٣/١٤٦.

دوور نیە مەبەست لەو ئەشکەفتە و زیارەتکردنی، ئەشکەفتی داود(کهف داود) بێت کە وەك باسکرا نیشتمانی شەنبەکیەکان بوو و لەبەر پیرۆزیەکەی خەڵکی ناوچەکە لە مێژەوە وەك یاقوتی حەمەوی دەڵێت زیارەتیان دەکرد[1] و رەنگە هەر لەوێ یادی عاشورا و بۆنە ئایینیەکانی دیان کردبێتەوە، ئەم زیارەتەش لە لایەن کەسانی دی و نەیارانی کوردانی شەبەکەوە بەمەبەستی ناوزڕاندنیان خراپ لێکدراوەتەوە.

شەشەم- شەبەك لە شوێنکەوتووانی رێبازە صۆفیگەریەکانن:

دوای مردنی ئەبو محەمەدی شەنبەکی، هەر لە خەڵوەتگاکەی خۆی لە گوندی (الحدادیة) لە خوارووی عێراق نێژراوە و گۆڕەکەی گڵکۆی لەسەر چێکراوە و لەودەمەوە بووە زیارەتگا و وەك شوێنێکی پیرۆز خەڵکی سەردانیان دەکرد، دواتر کوڕ و وەچە و لایەنگر و شاگردانی ئەبوبەکری هاواری و ئەبومحەمەدی شەنبەکی نەیانهێشت یادەوەری و شوێنەواریان کوێرببێتەوە و بیروباوەڕ و هزری صۆفیگەرییان بڕیتەوە و درێژەیان پێدا، تا وەك تەریقەت و رێبازێکی صۆفیگەری لێهات کە لە سەرچاوەیەکدا بە رێبازی هاواری شەنبەکی (السلسلة الشنبكية الهوارية) ناوبراوە[2]، کە هاوتەریبی رێبازەکانی قادری و رفاعی و سوهرەردی لە ناوەوە و دەرەوەی کوردستان جەماوەری خۆی هەبوو، لە دیارترین شاگردان و درێژەپێدەرانی ئەم رێبازە:تاج العارفین ابو الوفای نەرگسی(م: ٥٠١ك/١١٠٧ز) کە لە نێوخۆی کوردستان بە پیرشەهریاری هەورامان دەناسرێت، محەمەدی کوڕی رۆستەم ناودار بە جاییگیری کورد(جاکیر الکردي)، محی الدین عەلیی کوڕی عیسای هاواری کە بە سەید صادق دەناسرێت و باژێڕی سەید صادق بە ناوی ئەوەوە ناونراوە[3].

---

(١) معجم البلدان، ٣/٣٥١.

(٢) الواسطي، تذكرة المقتفين، ص١١٨.

(٣) لە کتێبی(لەبارەی کەلتور و مێژووی کوردەوە) بە درێژی لە بارەیانەوە دوواوم.

لێره بەدواوه وێـرای شـەنبەکی وەك هـۆزێکی کـورد، ڕێبـازی صـۆفیگەریی شـەنبەکیش هاتـەگۆڕێ[1]، بەواتایـەکی دی شـەنبەکی لـە پـاڵ چـەمکی خێڵـەکی نەتەوەیی، چەمکی ئایینی و مەزهەبیشی لەخۆگرت و شەنبەکی بـووه مەزهـەبێکی صۆفیگەریی ناسراو و خاوەند لایەنگر وئەندام و تەکیه و خەڵوەتگا، وەلـێ مخـابن بە پێچەوانەی ڕێبازەکانی دیکه، پێزانین و دەنگوباس لەسەر ئـەم ڕێبـازه یـەکجار کەمــه و ئــەوەی هەشــه پەیوەسـته بــه دەرەوەی کوردسـتان، ئەوەنـده هەیـه گڵکۆکـەی ئەبومحەمـەدی شـەنبەکی لـه گونـدی (الحدادیـة) بـووه خەڵوەتگایـەکی گـەوره و بارەگـای بڵاوکردنـەوەی ڕێبازەکـه و نـەوه و موریـد و شـاگردانی لـه ڕێنوێنیی خەڵکی و بڵاوکردنـەوەی ڕێبازەکـەیان بـەردەوامبوون، لەوانـەش (موفـق الدین علي بن محمد بن عبدالرحمن الشنبكي:م ٦٨٨ك/١٢٨٩ز)[2].

هەروەها شـێخ کمـال الـدین یونسـی کـوڕی تـاج الـدین محەمـەد وەك بـاب و بـاپیرانی، خـۆی بـۆ دینـداری و خوداپەرسـتی تـەرخانکردووه و لـه زۆنگاوەکـانی حەوێزه گۆشەگیر بووه و به (الشـنبكي الحـويزي) نـابراوه و ئەوەنـدی لـه بـارەوه دەزانرێت که (ابوالفتوح الطاوسي:م٨٧١ك/١٤٦٦ز) ڕێباز و خەرقـەی توسـتەریی[3] له کمال الدین یونسی شەنبەکیەوه وەرگرتـووه ولـه نامیلکـەی (جمـع الفـرق لرفـع الخرق) باسیکردووه[4].

وێڕای کوردستان و عێراق، ڕێبازی شەنبەکی گەهیشته مصریش و خەڵوەتگا و تەکیەی شەنبەکی له قاهیره هەبوو، پیاوچاکێکی شەنبەکی که له قاهیره ژیـاوه و مردووه و گۆڕ و گڵکۆکەی لـه گـەڕەکی ئۆزبەگیەیـه(الأزبكيـة)، بـەلاّم روون نیـه ناوی چیەو و چ پەیوەندییەکی به ئەبوبـەکری شـەنبەکیەوه هەیـه، ئایـا کـوڕ یـان نەوه یان یەکێك لەلایەنگرانی بووه، ئەوەنده هەیه له سـاڵی ٩٣٣ك/١٥٢٦ز سـیدی

---

(١) بڕوانـه: الواسـطي (ت٧٤٤هـ/١٣٤٤م)، تريـاق المحـبين في طبقـات خرقـة المشـايخ العـارفين، ٢/٢– ٥، محمد علي زاهر أبي الوفا، اللؤلؤ الفريد في ذكـر كلمـة التوحيـد في الطريقـة الوفائيـة الشنبكية الخلوتية، مطبعة السعادة (القاهرة:١٩٢٨).

(٢) ابن الفوطي، مجمع الآداب في معجم الالقاب، ٦٣٨/٥.

(٣) ئەم ڕێبازه دەگەڕێتەوه بۆ صۆفی سەهلی توستەری(م:٢٨٣ك/٨٩٧م).

(٤) الكتاني، فهرس الفهارس، ٩١٤/٢–٩١٥.

ئەحمەدی کوڕی حاجی محەمەدی شەنبەکی کە ئەمیش نازانرێت بە خۆی لە بنەماڵەی شەنبەکی بووە یان موریدی ڕێبازی شەنبەکی بووە، هەڵساوە مزگەوتێك و خەلۆەتگایەکی لەسەر گۆڕی شەنبەکی بنیادناوە و دواتر ئەو گەڕەکەی ئەم خەلۆەتگایەی لێ بووە هەر بە (حارة الشنبكية) ناسراوە[1]، وا دیارە صۆفی و موریدانی ڕێبازی شەنبەکی لە قاهیرە کەم نەبوون، لەوانە ناصرالدینی کوڕی محەمەدی شەنبەکی کە صەفەدی(م:٧٦٤ك/١٣٦٢ز) لە بازاڕی کتێبفرۆشی قاهیرە چاوی پێیکەوتووە"[2].

هەروەها شەنبەك–شەبەك و تیرە و بنەماڵەکانی دیی کوردی شارەزور و کرماشان و هەورامان، دەستبەرداری بیروباوەڕی ڕێبازی(هاواری–شەنبەکی–وەفائی)نەبوون و لەگەڵ خۆیان بردیانە هەواری نوێیان، پیاوچاك عەلی جاکیری–جاییگیری کە لە گۆڕستانی عەنناز (عنّاز الاسود) لە موصلّ نێژدراوە، ڕەنگە لە ڕووی بیروباوەڕی صۆفیگەریەوە یان بە خزمایەتی، جۆرە تێکەڵییەکی بە شێخ جاکیری کوردەوە هەبێت کە ناودارترین شاگرد و درێژەپێدەری ڕێبازی ناوبراو بوو، محەمەد ئەمینی عومەری (١٧٣٨– ١٧٨٨ز) دەڵێت لەوانەیە لە نەوەی شێخ جاکیر بێت یان ڕاستتر موریدی ڕێبازەکەی بێت، ئەو ڕاستیەش ئاشکرا دەکات کە ناو و یادی شێخ جاکیر دەنێو کوردانی موصلّ زیندووە و ئەمەش وای لێکردووە کە بڵێت لەوانەیە هەر لە خۆیان بێت[3].

ئەوەی شایانی سەرنجە گۆڕەکەی عەلی جاکیری –جاییگیری بەلای کوردە موسڵمان و یەزیدیەکانەوە جێگایەکی زۆر پیرۆزبووە و هەردەم سەردانیان کردووە و نەزر و نیازیان لەلا گرتۆتەوە، تەنانەت لە کن کەسانی دزەوەش ڕێزی لێگیراوە[4].

جگە لەمە، پیاوچاکێکی دی بە ناوی حاجی ئەبوبەکری کوڕی (سلطان العارفین شیخ جمال الدینی الحسینی أبوالوفا) لە گۆڕستانێکی باکوری شورای

---

(١) علي مبارك باشا، الخطط التوفيقية، ٩٠/٦.

(٢) أعيان العصر وأعوان النصر، ١٦٧٧/٤.

(٣) العمري، منهل الأولياء ومشرب الأصفياء(الموصل:١٩٦٨)، ١٠٦/٢–١٠٨.

(٤) المصدر نفسه، ١٠٨/٢.

موصلّ-واتا له نزيكی گوندەكانی شەبەك-نێژرابوو، گۆڕ و گڵكۆی ئـەميش لـەكن خەڵكی شوێنێكی پیرۆزبـوو، محەمـەد ئـەمینی عومـەری بـە هەڵـەدا چـووە و ئـەم ئەبولوەفايـەی لـەكن بووەتـە(تاج العـارفين) ئـەبولوەفای نەرگسـی[1]، سـێهەمی سێكوچـكەی رێبـەرانی رێبـازی (هـاواری -شـەنبەكی-وەفـائی)، كـە ئـەميش بـە سەيدی حوسێنی-نەوەی ئيمـام حوسـينی كـوڕی عـەلی -دادەنـرا، بـەڵام ناكرێـت پەيوەنـديی روحـی نێـوان ئـەم دوو (ابوالوفـای الحسـيني)يـە رەتبكرێتـەوە و بـە رێككەوت نيە كونيە و نازناوی هەردووكيان وەك يەكە.

له سەدەكانی دوواتر-وەك بۆمان دەركەوت- پەيتا پەيتا كوردانی رۆژهەڵات روويانده‌كردە ولايەتی موصلّ و ئەمانيش شێوەزار و بيروبـاوەڕی ئايينيـان لەگـەلّ خۆيـان هــەڵگرت وهێنايـان، ئـەوەتا سـەرباری هاوزمـانی، جـۆرە لێكچـونێكيش بەديدەكرێت لە نێوان بيروباوەڕی شەبەك و باجۆران و ئيمام ئيسماعيل[2]پايەيەكی تايبەتی هەيە لەكن هەر دوو لايان.

بەمەزەنـدە لـە كۆتـاهی سـەدەی هەژدەهــەم يـان نيـوی يەكـەمی سـەدەی نۆزدەهەمەوە بيروباوەڕی صـۆفيگەريی قزڵباشـی و بەكتاشـی لـە رێگـای خێـلّ و بنەماڵـە توركمانەكانـەوە لـەناو دێهـاتێكی شـەبەك بڵاوبووەتـەوە، وەكـو زانـراوە زۆربـەی رێبـازە صـۆفيگەرەكان هەرچـەند سـەرەتا و لـە كۆتـاهی سـەردەمی عەباسـييەوە، سـوننی بـوون و ئيمـامی عـەلی و ئەنـدامانی بنەماڵـەی پێغەمبـەر ئامادەييـەكی وەهايـان لـەم رێبازانـە نـەبوو، بـەڵام بەرەبـەرە تەصـووف لـە سوننەگەريەوە چووە ئامێزی شيعەگەريەوە[3].

---

(١) المصـدر نفسـه، ٢/١٣٤-١٣٥. تـاج العـارفين ئـەبولوەفای نێرگسـی هـەر پـير شـاليار-شەهرياری هەورامانە.

(٢) ئەو ئيسماعيلەی لای ئەم باسكە شيعيانە پيرۆز و پايەبەرزە، ئيسماعيلی كـوڕی جەعفـەری صـادقە(م:١٤٥ك/٧٦١ز) و نـاوی شـيعەی ئيسـماعيلی لـە نـاوی ئەمـەوە وەرگـيراوە، نـەك ئيسماعيل پێغەمبەر وەك ئەنستاس ماری كرملی تێيگەيشتووە و نە ئيسماعيلی صەفەويش وەك (كامل الشيبي) بـە ئەنقەسـد لێكيداوەتـەوە تـا ئەمـەش بكاتـە بەڵگـە بـۆ ئـەوەی كـە شەبەك پاشماوەی شيعەی قزڵباشيی صەفەويە، الطريقة الصفوية ورواسبها، ص ٥٠.

(٣) بڕوانە: كامل الشيبي، الصلة بين التصوف والتشيع، منشورات الجمل (بيروت:٢٠١١).

– ئەنجام :

– شەبەك بە نەژاد و بە زمان کوردن و زمانیان یەکێکە لە شێوەزارەکانی گۆرانی و هەورامی و زۆر نزیکە هەمان هۆزی شەنەبك بێت کە لایەنی کەم لە سەدەی پێنجەمی کۆچی/یازدەهەمی زایینیەوە هۆزێکی ناسراوی گۆران و گوندنشین بووە و بەهۆی صۆفی ئەبومحەمەدی شەنبەکیەوە لە سەرچاوەکان ناسراوە.

– بەشێکی ئەم هۆزە، لە ئاکامی هۆکارێك یان زیاترەوە لە سەدەکانی ٧-٨ك/١٣-١٤ز لە رۆژهەلاتی موصلّ گیرساوەتەوە ودواتر لە سەردەمی عوسمانیدا، لە دێهاتەکانی سەر بە بەرتللە نیشتەجێ بووە و هۆزێکی جێگیر و گوندنشین و مەڕدار بووە و سالانە باجی مەڕو مالاتی داوەتە دەسەلاتدارانی عوسمانی، بە تێپەڕبوونی رۆژگار و بەپێی تایبەتمەندی و یاسای زمانی کوردی دەنگی (ن) لە وشەی شەنبەك سواوە و بووە بە شەبەك.

– بە هۆی رەوشی تایبەتی ژیانیانەوە و بە پێچەوانەی هۆزە چەکدارەکانەوە، شەنبەك کەمتر ناوی لە سەرچاوەکاندا هاتووە، بەلام چونکە خاوەند رێبازێکی صۆفیگەری بووە و هەندێك هۆزی دیکەی کورد وەك باجوان و رۆژبەیانی و کەلهوڕ و لەك و زەنگەنە و داودی، کە لە کرماشان و هەورامانەوە هاتبوون، ئەمانەش هاونشینی شەبەك بوون و زمانیان لەیەك نزیك بووە، بۆیە زیاتر ناوی شەبەکیان بەسەر دابڕا، واتا دەبێت جیاوازی بکرێت لە نێوان شەبەك یان شەنبەك، وەك هۆزێکی بچووکی ناو کۆنفیدرالیەکی خێلّەکی لە رۆژهەلات و باکووری موصلّ و شەنبەکی وەك رێبازێکی صۆفیگەری کە دامەزرێنەرەکەی لەم هۆزە بووە و شەبەك وەك دێهستان-گوندەوارێك کە سەرباری شەبەك خێلّ و تیرە و بنەماڵەی دیکەی دەگرتەوە.

– بیروباوەڕی صۆفیگەرانەی ئەبو محەمەدی شەنبەکی لەگەلّ ئەبوبەکری هەواری و ئەبولوەفای نێرگسی وەك رێبازێکی صۆفیگەری لێهات و بووە درێژەپێدەری رێبازی توستەری کە دەگەڕێتەوە بۆ صۆفیی ناودار سەهلی توستەری، لە سەدەکانی دواتر ئەم رێبازە لە جیهانی ئیسلامی بلاوبووەوە و

گەیشتە مصریش و چەندین شاگرد و موریدی و لایەنگری ئەم ڕێبازە هەروەها کوڕ و نەوەکانی ئەم ڕێبازە درێژەیان بەم ڕێبازەدا.

– خـالێکی دیکـەی کۆکـەرەوەی کـوردی شـەبەك و ڕێبـازی هـاواری–شەنبەکی– وەفـائی ئەوەیـە کـە ئـەم کوردانـە بیروبـاوەڕ و ژمارەیـەك کاراکتـەری ڕێبازەکەیان بردە نیشتمانی نوێیان.

– دواتر بیروباوەڕی صۆفیگەریی قزڵباشـی و بەکتاشـی لـە ڕێگـەی بنەماڵـە تورکمانەکانـەوە لـەناو شـەبەك بڵاوبـووەوە و بـەهۆی دەرهاوسـێتی و تێکەڵبوونـەوەش لەگـەڵ صـارلی و یەزیـدی و مەسـیحیەکانەوە کەوتوونەتـە ژێـر کاریگـەریی بیروبـاوەڕی ئـەم ئایینانـە، مەزهەبـە صـۆفیگەرییەکانیش مەرجـەعی جێگیریان نیە، بەڵکو بـەردەوام بیروبـاوەڕ و لێکدانـەوەی نوێیـان بـۆ دێـت و ئـەم ڕێبازانـە بـەردەوام لـە گۆڕانکاریـدان و ڕێبـازی شـەنبەکیش لـەم ڕاسـتییە بـەدەر نەبووە.

وێنەکان

گڵکۆی سوڵتان ئیسحاق لە گوندی پەردیوەر. شێخان لەگەڵ ڕێزداران
سوداد رسوڵ و محمد رشیدّ أمینی ١٨-٣-٢٠١٨

آستان مقدس حضرت سلطان سهاک

کڵکۆی پیر میکائیل لە گوندی دەودان _پاوە ١٩-٣-٢٠١٨

مزگەوتی (أبوأحمد الشنبكي) لە شەقامی شەنبەكی لە قاهیره

سەرچاوەكان

أ- بە زمانی عەرەبی:
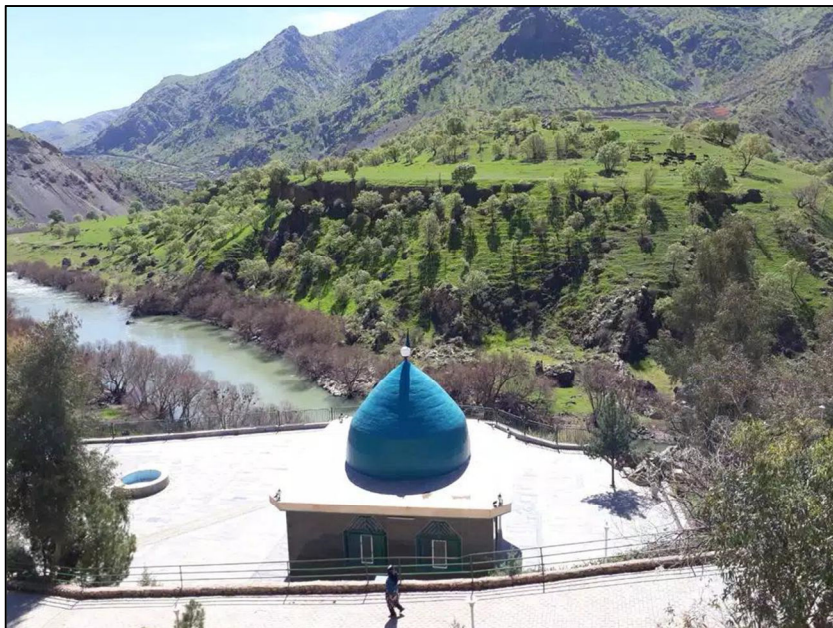
- أحمد شوكت، الشبك، الكُرد المنسيون، منشورات وزارة الثقافة(السليمانية:٢٠٠٤).
- إدمونز، س، ج، كورد وتُرك وعَرب، ترجمة جرجيس فتح الله، دار آراس(أربيل: ٢٠١٢).
- الأربلي، علي بن عيسى بن أبى الفتح(ت:٦٩٢هـ/١٢٩٣م).
- كشف الغمة في معرفة الأئمة، دار المرتضى(بيروت:٢٠٠٦).
- الأردلاني، زين العابدين بن يوسف بن محمد الكوراني(ت: بعد١٠٧٠هـ/١٦٦٠م).
- اليمانيات المسلولة على الرافضة المخذولة، في كتاب (رسائل في الرد على الرافضة)، جمع وتحقيق حمدي عبدالمجيد السلفي، مطبعة خبات(دهوك: ١٩٩٧).
- الأرشيف العثماني، دفتر تحرير مُفصل وإجمال ولاية أربيل سنة ٩٤٩هـ/١٥٤٢م، ترجمة وتقديم د.خليل علي مراد، الأكاديمية الكردية(أربيل:٢٠١٥).
- الأشعري، ابوالحسن علي بن إسماعيل بن إسحاق(ت: ٣٣٠هـ/٩٤٢م).
- مقالات الإسلاميين وإختلاف المصليين، دار الحديث(القاهرة: ٢٠٠٨).
- الباليساني، طه بن يحيى بن سليمان الكردي(ت:١٢٠٥هـ/١٧٩٠م).
- رحلة الشيخ طه بن يحيى الكردي، ت:علي عيسى النجم، دار الكتب العلمية(بيروت:٢٠٠٧).
- البدليسي، الأمير شرفخان بن شمس الدين(ت:١٠١٠هـ/١٦٠١م).
- شرفنامه، ترجمة محمد جميل الملا أحمد الروزبياني، ط٢(أربيل:٢٠٠١).
- البرزنجي، محمد بن عبدالرسول(بابا رسول)الحسيني(ت: ١١٠٣/١٦٩١م).
- الفصول في مناقب السيد عبدالرسول، نشره د. عماد عبدالسلام في كتابه: دراسات وثائقية عن تاريخ الكرد الحديث وحضارتهم، دار الزمان(دمشق: ٢٠١١).
- النوافض للروافض، نشره ابو عبدالرحمن النعيمي في موقع www.archief.org .
- البغدادي، عبدالقهار بن طاهر الأسفراييني(ت: ٤٢٩هـ/١٠٣٧م).
- الفرق بين الفرق، دار الآفاق الجديدة (بيروت: ١٩٧٧).
- ابن الجوزي، أبوالفرج عبدالرحمن بن علي(ت: ٥٩٧هـ/١٢٠٠م).
- المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، دار الكتب العلمية(بيروت:١٩٩٢).
- جون جاكسون، مشاهدات بريطاني عن العراق، الدار العربية للموسوعات (بيروت:٢٠٠٠).
- الحلي، العلامة جمال الدين الحسن بن يوسف بن المطهر(ت:٧٢٦ه/١٣٢٦م).
- الألفين في إمامة أمير المؤمنين علي بن أبي طالب، مكتبة الألفين(الكويت:١٩٨٥).
- الخصيبي، الحسين بن حمدان(ت:٣٣٤ه/٩٤٦م).

- الهداية الكبرى، مؤسسة البلاغ (بيروت:١٩٩١).
- خليل علي مراد، الكُرد وكُردستان في كتاب جهان نما، الاكاديمية الكردية(أربيل: ٢٠١٢).
- خورشيد باشا، رحلة الحدود بين الدولة العثمانية وإيران، المركز القومي للترجمة (القاهرة: ٢٠٠٩).
- دائرة المعارف الاسلامية، كرامرز، مادة صارلية، ج ١٤، مينورسكي، مادة أهل الحق، ج٣، مادة السلطان إسحاق ج١١، مادة الشبك، ج ١٣.
- الذهبي، شمس الدين محمد بن عثمان بن قايماز(ت: ٧٤٨هـ/١٣٤٧م).
- تأريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، دار الكتاب العربي(بيروت:١٩٩٣).
- ريج، كلوديوس جيمس، رحلة ريج سنة ١٨٢٠الى العراق، الترجمة العربية(بيروت: ٢٠٠٨).
- الزَّبيدي، محمّد بن محمّد بن عبد الرزّاق الملقّب بمرتضى(ت: ١٢٠٥هـ/١٧٩١م).
- تاج العروس من جواهر القاموس، دار الهداية(بلا).
- زهير كاظم عبود، الشبك في العراق، ط٤، المؤسسة العربية(بيروت:٢٠٠٩).
- السجستاني، ابو يعقوب إسحاق بن أحمد(ت: بعد٣٦٠هـ/٩٧١م).
- كتاب إثبات النبوات، تحقيق عارف تامر، دار المشرق(بيروت: ١٩٨٦).
- سعدي عثمان، كردستان الجنوبية في القرنين(١٧–١٨م)، مكتبة سوران(اربيل: ٢٠٠٦).
- سعيد الديوجي، تاريخ الموصل، دار الكتب(الموصل: ٢٠١١).
- سليمان الصائغ، تاريخ الموصل، المطبعة السلفية(القاهرة:١٩٢٣).
- السمعاني، عبد الكريم بن محمد بن منصور(ت:٥٦٢هـ/١١٦٦م).
- الأنساب، تحقيق عبدالله عمر البارودي، دار الجنان(بيروت:١٩٨٨).
- سهيل قاشا، الموصل في مذكرات الرحالة الأجانب، دار الوراق(لندن: ٢٠٠٩).
- سيستيني، دومينيكو، رحلة من أسطنبول الي البصرة سنة ١٧٨١، الترجمة من الفرنسية الأب بطرس حداد، دار ومكتبة البصائر(بيروت:٢٠١٠).
- شاخوان شبك، الشبك (شبانكاره–باجلان)، دراسة تاريخية لغوية، مجلة سرهلدان، العدد(١٢)، كانون الثاني(دهوك :١٩٩٤).
- شاكر خصباك، العراق الشمالي، مطبعة شفيق(بغداد:١٩٧٣).
- أبن شهراشوب، رشيد الدين محمد بن علي الطبسي(ت: ٥٨٨هـ/١١٩٢م).
- معالم العلماء، عني بنشره عباس أقبال، مطبعة فردين(طهران: ١٣٥٣هـ).
- الشهرستاني، ابوالفتح محمد بن عبدالكريم(ت: ٥٤٨هـ/١١٥٣م).
- الملل والنحل، مطبعة حجازي (القاهرة:(د.ت)).

– الشوكاني، محمد بن علي بن محمد(ت:١٢٥٠هـ/١٨٣٥م).
– البدر الطالع بمحاسن مَن بعد القرن السابع، دار ابن كثير(دمشق:٢٠٠٦).
– الشيبي، كامل مصطفى، الصلة بين التصوف والتشيع، منشورات الجمل(بيروت:٢٠١١).
– ––––––––––، الطريقة الصفوية ورواسبها في العراق، مكتبة النهضة(بغداد:١٩٦٧).
– الصراف، أحمد حامد، الشبك من فرق الغلاة في العراق، مط:المعارف(بغداد: ١٩٥٤).
– الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك(ت: ٧٦٤هـ/١٣٦٣م).
– أعيان العصر وأعوان النصر، دار الفكر(بيروت ١٩٩٨).
– ابن طاووس، رضي الدين علي بن موسى الحسني(ت:٦٦٤ك/١٢٦٥م).
– فرج المهموم في تأريخ علماء النجوم، مطبعة أمير(قم:١٣٦٣ش).
– الطوسي، شيخ الطائفة محمد بن الحسن(ت: ٤٦٠هـ/١٠٦٧م).
–إختيار معرفة الرجال(رجال الكشي)، مؤسسة النشر الإسلامي(قم:١٤٢٧هـ).
– عارف تامر، تاريخ الإسماعيلية، الدعوة والعقيدة، دار ضياء الريس(لندن: ١٩٩١).
– عباس العزاوي، الكاكائية في التأريخ، مكتبة النهضة العربية(بغداد: ٢٠١٦).
– –––––––، تاريخ العراق بين الإحتلالين، الدار العربية للموسوعات(بيروت:بلا).
– علي أكبر كُردستانى، الحديقة الناصرية في تأريخ وجغرافية كُردستان، ترجمة جان دوست، دار آراس(أربيل:٢٠٠٢).
– علي باشا مبارك، الخطط التوفيقية الجديدة، الهيئة المصرية العامة للكتاب(القاهرة :١٩٨٧).
– علي شاكر علي، ولاية الموصل العثمانية في القرن السادس عشر، أطروحة الدكتوراه، جامعة الموصل (الموصل: ١٩٩٢).
– عماد عبدالسلام رؤوف، الموصل في العهد العثماني، مطبعة الآداب(النجف :١٩٧٥).
– –––––، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد الحديث وحضارتهم، دار الزمان(دمشق:٢٠١١).
– العمري، شهاب الدين أحمد بن يحيى بن فضل الله(ت:٧٤٩هـ/١٣٤٨م).
– التعريف بالمصطلح الشريف، دار الكتب العلمية(بيروت: ١٩٨٨).
– مسالك الأبصار في ممالك الامصار، ج٣، المجمع الثقافي(ابوظبي: ٢٠٠٣).
– العمري، محمد أمين بن خيرالله(ت: ١٢٠٣هـ/١٧٨٨م).
– منهل الأولياء ومشرب الأصفياء، مطبعة الجمهورية(الموصل:١٩٦٨).
– العمري، ياسين بن خيرالله(ت: ١٢٣٥هـ/١٨٢٠م).
– عجائب الأثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر، مطبعة أم الربيعين(الموصل: ١٩٤٠).
– الغزالي، ابو حامد محمد بن محمد الطوسي(ت:٥٠٥هـ/١١١١م).

- فضائح الباطنية، تحقيق عبد الرحمن بدوي، مؤسسة دار الكتب الثقافية(الكويت:بلا).
- الغياثي، عبدالله بن فتح الله البغدادي(ت: بعد٨٩١هـ/١٤٨٦م).
- التاريخ الغياثي، تحقيق طارق نافع الحمداني، مطبعة أسعد(بغداد:١٩٧٥).
- فاضل بيات، الدولة العثمانية في المجال العربي،مركز دراسات الوحدة العربية(بيروت: ٢٠٠٧).
- فرهاد دفتري، الإسماعيليون، ترجمة سيف الدين القصير، دار الساقي(بيروت: ٢٠١٢).
- ابن الفوطي، كمال الدين عبدالرزاق بن أحمد الشيباني(ت: ٧٢٣هـ/١٣٢٣م).
- مجمع الآداب في معجم الألقاب، تحقيق: محمد الكاظم(طهران: ١٤١٦هـ).
- الفيروزآبادي، مجدالدين محمد بن يعقوب(ت:٨١٧هـ/١٤١٤م).
- القاموس المحيط، ط٢(بيروت:٢٠٠٣).
- كارستن نيبور، رحلة نيبور الكاملة الى العراق، دار الوراق(لندن: ٢٠١٢).
- الكتاني، محمد عَبْد الحَيّ الإدريسي(ت:١٣٨٢هـ)، فهرس الفهارس والأثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، دار الغرب الإسلامي(بيروت:١٩٨٢) .
- الكرملي، إنستاس ماري، مجلة المشرق، العدد(١٣)، السنة الثانية :١٨٩٩، العدد(١٣)، السنة الخامسة :١٩٠٢.
- ليرخ، بيوتر، دراسات حول الاكراد، ت: عبدي حاجي، مكتبة الأسد(دمشق :٢٠٠٠).
- محمد أمين زكى بك، خلاصة تأريخ الكُرد وكُردستان، ترجمة وتعليق محمد علي عوني، مطبعة السعادة(القاهرة:١٩٣٩).
- الشيخ محمد الخال، الشيخ معروف النودهي، دار مطبعة التمدن(بغداد:١٩٦١).
- محمود أحمد محمد، حلقة مفقودة من تأريخ شهرزور أو مذكرات علماء الدين البلباسيين، مجلة كاروان، العدد(٣٦) (أربيل:أيلول١٩٨٥).
- مسعر بن المهلهل الخزرجي(ت: ٣٩٠هـ/١٠٠٠م).
- الرسالة الثانية، نشرها مينورسكي، مطبعة جامعة القاهرة (القاهرة: ١٩٥٥).
- معروف النودهي، الأعمال الكاملة لمعروف النودهي، مطبعة العاني(بغداد: ١٩٨٤).
- المقدسي: مطهر بن طاهر(ت:٣٢٤هـ/٩٣٦م).
- البدء والتاريخ، تحقيق و نشر كليمان هيوار(باريس: ١٩١٩).
- المقريزي، تقي الدين بن علي بن عبدالقادر(ت: ٨٤٥هـ/١٤٤١م).
- الخطط المقريزية، تحقيق: خليل منصور، دار الكتب العلمية (بيروت: ١٩٩٨).
- المنشي البغدادي، محمد بن احمد، رحلة المنشي البغدادي عام ١٨٢٠، ترجمة عباس العزاوي، دار الوراق (لندن: ٢٠٠٨).

– ميريلا غاليتي، التراث الكردي في مؤلفات الايطاليين، تعريب د.يوسف حبي، مجلة المجمع العلمي العراقي، الهيئة الكردية، المجلد الثامن(بغداد: ١٩٨١).
– نورالله الشوشتري(ت: ١٠١٩هـ/١٦١٠م).
– مجالس المؤمنين، ترجمة محمد شعاع فاخر، دار هشام(د.ت).
– النوبختي، ابومحمد الحسن بن موسى(ت: ٣١٠هـ/٩٢٣م).
– فرق الشيعة، مطبعة الدولة(أستانبول:١٩٣١).
– الواسطي، شهاب الدين أبوالهدى أحمد بن عبدالمنعم (ت:بعد٧٧٧هـ/١٣٧٥م).
– تذكرة المقتفين في مناقب أبي الوفا تاج العارفين–پير شهريار–، الأكاديمية الكُردية(أربيل:٢٠١٦).
– ياقوت الحموي، شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الرومي(ت: ٦٢٦هـ/١٢٢٩م).
– معجم البلدان، دار الفكر (بيروت:(د.ت)).
– اليامي، الأمير بدرالدين محمد بن حاتم اليماني(ت:بعد ٧٠٢هـ/١٣٠٢م).
– السمط الغالي الثمن في أخبار الملوك من الغز باليمن، تحقيق ركس سمث(كمبرج:١٩٧٣).

ب– به فارسى:

– أهل حق: نامه سرنجام يا كلام خزانه، تحقيق وتفسير صديق صفى زاده بورەكەيى، انتشارات هيرمند(تهران:١٣٧٥هـ.ش).
– أهل حق: مجموعه رسائل وأشعار أهل حق، بإصلاح و. ايوانف (تهران: ١٩٦٠).
– إيرج بهرامى، أسطوره أهل حق، چاپخانه أحمدى(تهران:١٣٧٨ش).
– پرويز ازكايى، سرگوزشت نامايى مير سيد على همدانى، فرهنگى إيران زمين، شماره(٢٨)، زمستان سال ١٣٦٨.
– تودار، عبدالصمد بن صالح بن مراد(ت:بعد١٠٩٩ك/١٦٨٨ز).
– نورالانوار در سلسله آل أطهار، انتشارات حسينى نسب(سنندج: ١٣٦٩ش).
– حمدالله مستوفى قزوينى(ت: ٧٥٠هـ/١٣٤٩م).
– تارخ گُزيده، إنتشارات أمير كبير(تهران:١٣٨١ش).
– نزهة القلوب، إنتشارات حديث أمروز(قزوين:١٣٨١ش).
– رسول جعفريان، تاريخ تشيع در إيران، چاپخانه مهارت(تهران:١٣٩٠ش).
– سياوش دلفانى، پيدايش سلسله أهل حق، منشور أميد(تهران: ١٣٩٢ش).
– سيد قاسم أفضلى، دفتر رموز يارسان و گنجينه سلطان صحاك(تهران:؟).

- سید محمود أنواری، میر سید علی همدانی و تحلیلی آثاری أو، دانشکده علوم و أدبیات إنسانی، شماره(۲۳)(تبریز: بایز ١٣٥٦ش).
- شاه طهماسب صفوی، تذکرة شاه طهماسب، إنتشارات شرق(تهران:١٣٦٣ش).
- صدیق صفی زاده بورەکەیی، مشاهیر أهل حق، کتابخانه طهوری(تهران: ١٣٦٠ش).
- طیب طاهری، سرأنجام، مجموعه کلامهای یارسان، چاپخانه آراس(أربیل:۲۰۰۷).
- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد(ت: ۷۳۸هـ/۱۳۳۷م).
- تاریخ أولجایتو، به إهتمام مهین همبلی، إنتشارات علمی(تهران: ١٣٨٤ش).
- کیخسرو أسفندیار، کتاب دبستان مذاهب، کتابخانه طهوری(تهران: ١٣٦٢ش).
- گۆبینو، ژوزف ئەرتور، سه سال در آسیا(۱۸۵۵–۱۸۵۸)، ترجمة عبدالرضا هوشنگ مهدوی، نشر قطره(تهران:۱۳۸۳ش).
- المازندرانی، عبد الله بن محمد بن کیا(تقریبا در سنه ٨٦٥هـ/١٤٦١م).
- رساله فلکیه در علم سیاقت، بتصحیح والتر هینس، چاپخانه فرانس اشتاینر (ویسبادن:۱۹۵۲).
- محمد رضا شفیعی کدکنی، قلندریه در تأریخ، إنتشارات سخن(تهران:١٣٩٤ش).
- محمد نوربخش بن عبدالله قطیفی(ت:٨٦٩ھ/١٤٦٥م).
- رسالة الهدی، من مهدی هستیم، ترجمه به فارسی، بکوشش رسول جعفریان، پیام بهارستان، سال(٥)، شماره(١٧)(پایز: ١٣٩١ش).
- سلسلة الأولیاء، بإهتمام محمد تقی دانش پژوه، له کتێبی(جشن نامه هانری کربن، زیر نظر سید حسین نصر(تهران:۱۳۹۷ش))، ل٦–٦١ بلاوکراوەتەوە.
- ملا پریشان، ابو القاسم(سەدەی٨–٩ك/١٤–١٥ز).
- دیوان ملا پریشان کُرد، گردآورد وناشر فتحعلی زیباجویی، چاپ محمدی(کرمانشاه:(؟)).
- مهری رحیمی وأمیر إسماعیل آذر، کتابشناسی فرقه أهل حق"یارسان"، نشریه عرفان إسلامی، شماره(٤٩٥)(تهران:پاییز۱۳۹۵ش).
- میرزا شکرالله سنندجی(سال١٣١٩ھ/١٩٠١م)، تحفهء ناصری در تاریخ وجغرافیای کُردستان، تصحیح وتعلیقات حشمت الله طبیبی، إنتشارات أمیر کبیر(تهران:١٣٦٦ش).
- نور علی إلاهی، آثار الحق، به اهتمام بهرام إلاهی، إنتشارات جیحون(تهران: ۱۳۷۳ش).
- ویبرت بلوشر، سفرنامه بلوشر، ترجمه کیکاووس جهانداری(تهران: ١٣٦٩ش).
- یار مورادی تیموریان زند، نمی از یم حقیقت، چابخانه بهرام(تهران: ۱۳۸۲ش).

ج– به كوردی:

– ئیڤـانۆف، پـەیڕەوانی راسـتی، یـارانی کوردسـتان"ئەهلی هـەق"، وەرگێڕانـی ئاسـۆ کەریم(هەولێر: ٢٠٠٣).
–بێسارانی، مەلا مستەفا(م:١٧٠٠ز)، دیوانی بێسارانی، إنتشارات کردستان(سنندج:٢٠١٧).
– رەنجووری، مەلا عومەری زەنگەنە(م:ز ١٨١١ز)، دیوانی رەنجووری، لێکۆڵینـەوەی محەمـەد عەلی قەرەداغی، چاپخانەی آفاق عربیة(بەغدا:١٩٨٤).
– زێوەر، مەلا عەبدوڵا(م:١٩٤٨)، گەنجینەی مەردان و یاداشتی رۆژانی دەربـەدەری، پێشـەکی و پەراوێز محەمەدی مەلا کەریم، مطبعة الادیب البغدادیة(بەغدا:١٩٨٥).
– ژۆکۆڤسکی، ڤ. أ، مەزهەبی ئەهلی هـەق لـە ئێـران سـاڵی ١٨٨٦، وەرگێڕانـی لـە رووسـیەوە ئەنوەر قادر محەمەد، لە کتێبی:چەند وتارێکی کوردناسی، بنکەی ژین (سلێمانی:٢٠٠٨).
– سالم، عبدالرحمن بەگ(م:١٨٦٩)، دیوانی سالم، بنکەی ژین (سلێمانی:٢٠١٥).
– شێخ رەزای تاڵەبانی(م:١٩١٠)، دیوانی شـێخ رەزای تاڵـەبانی، پـرۆژەی هاوسـەر (سـلێمانی: ٢٠٠٥).
– عبدالکریمی مدرس، بنەماڵەی زانیاران، چاپخانەی شەفیق(بەغدا: ١٩٨٤).
– کۆمەڵێك رۆشنبیری گەنج، دیاری لاوان(بەغدا:١٩٣٤). بنکەی ژین دووبـارە لەگـەڵ بـەلاڤۆکی (یادگاری لاوان) بلاویکردۆتەوە(سلێمانی:٢٠٠٥).
– مارك سایکس، هۆزەکانی کورد، وەرگێڕانی حسین جاف(بەغدا:١٩٩٢).
– محەمەد ئەمین هەورامانی، کاکەیی، چاپخانەی الحوادث(بەغدا:١٩٨٤).
– محەمـەد عـەلی قـەرەداغی، بووژاندنـەوەی مێـژووی زانایـانی کـورد لـە رێگـای دەستخەتەکانیانەوە، بەرگی دووەم، چـاپخانەی السـالمي(بغـداد:١٩٩٩)، بـەرگی چـوارەم، چاپخانەی الخنساء(بغداد:٢٠٠٢).
– محەمەد عەلی سوڵتانی، بزووتنەوە و سەرهەڵدانی عەلەوییەکانی زاگرۆس، وەرگێڕانی عەدنان بەرزنجی، دەزگای ئاراس(هەولێر: ٢٠١١).
– محەمەد موکری وچەند نوسەرێك، چەند باسێك دەربارەی ئـەهلی هـەق، وەرگێڕانـی نـەجاتی عەبدوڵا، دەزگای موکریانی(هەولێر:٢٠٠٥).
– مەولـەوی، مـەلا عەبـدوڕەحیمی تـاوەگۆزی(م:١٨٨٢)، دیـوانی مەولـەوی، کۆکردنـەوەو لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەراداغی، ناوەندی راگەیاندنی ئارا(سلێمانی:٢٠١٥).
– میرزا عەبدولقادری پاوەیی، دیوانی میرزا عەبدولقادری پـاوەیی، کۆکردنـەوە و ئامـادەکردن: محەمەد رەشیدی ئەمینی، إنتشارات کردستان(سنە:١٣٩٦ش).

– نـەجاتی عەبـدوڵا، شـەبەك: مێـژوو و زمـان و باوەڕیـان، گۆڤـاری ئـەكادیمیانی كوردسـتان، ژمارە(٤)(سلیمانی:ئەیلول٢٠١٥).
– نەوشـێروان مسـتەفا ئـەمین، بـەدەم ڕێگـاوە گوڵچـنین، كتێبـی یەكـەم، الـدار العربیـة للعلوم(بیروت:٢٠١٢).

د– بە توركی و ئینگلیزی:

– حاجی خلیفه و ابوبكر بن بهرام الدمشقی، كتاب جهان نما(انقره:٢٠٠٩).
- YUSUF HALACOGLU, ANADOU’DA ASIRETLER], CEMAATLER , OYMAKLAR (1453-1650) (ANKARA:2009).
- GEORGE KEPPEL, A JOURNEY FROM INDIA TO ENGLAND (LONDON:1853).
-H.RAWLINSON , NOTES ON A MARCH FROM ZOHAB(LONDON:1839).

الكاكائية-أهل الحق والشَبك

يتألف الكتاب من دراستين علميتين، تتناول الأولى تاريخ فرقة الكاكايي أو أهل الحق منذ ظهورها بكُردستان مرورا بمراحل تطورها وتأثرها بالديانات السماوية الكبرى والتراث الإيراني القديم وبالطرق الصوفية والفرق الشيعية المختلفة التي إنتشرت بين الكُرد منذ عهد مبكر لا سيما الاسماعيلية المباركية، والتعرف على سيرة أهم شخصياتها الرمزية الرئيسة ممن حل الذات الإلهية المتمثلة بروح الإمام علي بن أبي طالب فيهم حسب إعتقادهم، كباباخوشين و باباناووس و سلطان إسحاق و بابا يادكار ومقارنة حياتهم بسيرة الدعاة الأسماعيلية الأوائل، مع ان النصوص والروايات عنهم شحيحة للغاية ولاتفي بالغرض، دون الخوض في الجوانب الدينية والعقائدية والشعائرية لهم والتي اشبعت بحثا ودراسة وكتب حولها منذ مطلع القرن العشرين العديد من الأبحاث والدراسات من قبل المستشرقين والكُتاب الكُرد وغيرهم.

ووقف الباحث موقف الناقد من النصوص الشعرية الكثيرة المنسوبة الى الشيوخ والزعماء الروحيين لأهل الحق التي حررت في وقت متأخر قد لا يتعدى القرن الثامن عشر ولا يمكن الأعتماد عليه من الناحية التأريخية لما تحويها من أخطاء ومغالطات تأريخية، لا بل إختلاف شديد وتناقضات مثيرة حول عصر و شخصية السلطان إسحاق أو سان سهاك وغيره من رموز الفرقة.

وتوصل البحث الى ان فروعا من هذه الفرقة كانت موجودة بموضع ما من إقليم الجبال وشهرزور خلال العصر العباسي بإسم خوشينان نسبة الى شاهخوشين و بإسم الكاكائية بولايات كرمانشاه وهمذان ولُرستان الصغرى على الأقل منذ القرن السابع عشر على شكل فرق وطوائف دينية شيعية صغيرة ومغمورة، دون أن تعرف باسمها الحالي أهل الحق وإنما عرف كل فرع منه بأسمها الخاص به أو بإسم القبيلة التي ينتمي اليها أفرادها قبل ان تجمعها هذه التسمية خلال القرن التاسع عشر.

والدراسة الثانية تخص الشبك أو الشنبك، والشبك هو الإسم الجامع لقبائل وطوائف وبطون كُردية شتى، أهمها هي قبيلة الشبك نفسها وتجمعها اللهجة الكُردية المعروفة بماچۆ، فضلا عن مجاميع من التركمان والعرب، وهم من السكان الأصليين

للنواحي الشرقية والجنوبية بالموصل ويغلب على حياتهم ومعيشتهم الطابع القروي البسيط والمسالم، وكانوا يقيمون منذ القدم بأكثر من خمسين قرية زراعية حوالي الموصل، وأكد انستاس ماري الكرملي وعدد من المستشرقين والرحالة الغربيين الذين مروا بالموصل منذ أواخر القرن التاسع عشر على إنهم من الكُرد المسلمين، غير ان أصلهم العرقي ومذهبم الصوفي تعرض للتشويه والتزوير متعمداً ولأغراض غير علمية خصوصاً من قبل أحمد حامد الصراف الذي عرض من دون أية أدلة فرضيات حول أصلهم وتأريخ مجيئهم الى أطراف الموصل، كما قال هو وغيره إنهم من التركمان أو العرب أو الفرس.

وتوصلت الدراسة الى أنهم فرع من الشنبك–الشنبكية التي كانت من القبائل الكُردية المعروفة خلال العصور الوسطى الأسلامية ونبغ منها الصوفي الجليل ابو محمد الشنبكي وهو من أبرز رؤوس الطريقة الصوفية الشنبكية التي إنتشرت بكُردستان والعراق ومصر.

وكانت الشنبكية تقيم منذ العهد المغولي بمناطق سكناها الحالية بأطراف الموصل ومنذ مطلع العثماني يختفي حرف النون من إسمهم، فصاروا يعرفون بالشبك وتشير الوثائق العثمانية الى قراهم و مايملكونها من المواشي.

The second study concerned the Shabak or Shanbak Kurds, Shabak is the collective name of various tribes and sects and Kurdish tribes, the most important of which is the Shabak tribe itself. It is composed of the Kurdish dialect known as Macho, as well as groups of Turkomans and Arabs, who are indigenous to the eastern and southern regions of Mosul and whose lives are dominated by a simple rural character And the Muslims, and they have lived since ancient times in more than fifty agricultural villages around Mosul, and confirmed Anastas Mary Karmali and a number of Orientalists and Western travelers who have passed Mosul since the late nineteenth century as Muslims of the Kurds, but their ethnic origin and doctrine The mystic was subjected to distortion and falsification deliberately and for non-scientific purposes, especially by Ahmed Hamid Al-Sarraf, who presented without any evidence hypotheses about their origin and history of coming to the outskirts of Mosul, as he and others are Turkmen or Arabs or Persians.

The study concluded that they are a branch of the Shanbak-Shanbekiya, which was one of the Kurdish tribes known during the Islamic Middle Ages, and was uttered by the great mystic Abu Muhammad al-Shanbaki, one of the most prominent heads of the Sufi method of Sufism that spread in Kurdistan, Iraq and Egypt.

The Shanbakiya has been living since the Mongol period in the areas of its current housing in the outskirts of Mosul ,and Since the beginning of the Ottoman period, The letter (N) disappears from their name, so they know the network and the documents refer to their villages and livestock.

The Kakahi - Ahl al-Haq and Shabak

- Historical investigation -

The book consists of two scientific studies , The first research deals with the history of the Kakayi or Ahl al-Haq sect since its emergence in Kurdistan through its stages of development and its impact on the great heavenly religions and the various Shiie groups that spread among the Kurds from an early age, especially the Ismaili Al-Mubarikia and the biography of the main symbolic characters of the self-deity of the Imam Ali bin Abi Talib, He is with them according to their belief, as Baba Khoshin, Baba Naous, Sultan Ishaq and Baba Yadgar and comparing their lives to the early Ismailism preachers, although the texts and narratives are very trivial and inadequate, without going into the religious and ideological aspects of them. And that is exhaustively researched and studied and wrote around since the beginning of the twentieth century, many researches and studies by orientalists and writers of the Kurds and others.

The researcher stopped the critic from the many poetic texts attributed to the sheikhs and spiritual leaders of the people of truth, which were liberated in the late eighteenth century and can not be relied on from the historical point of view of the historical mistakes and inaccuracies, and there is a doubt and different opnion about the character of commander Sultan Isaac or San Sahak and other band characters.

The research found that this group was present in the state of Kermanshah and Hamadan and the remote mountainous areas of Lurristan and at least since the seventeenth century in the form of small and submerged Shiie sects, without knowing the current name of the people of truth, but knew each branch by its own name or the name of the tribe that To the members before the gathering of this name during the nineteenth century.

ناوەڕۆک

کاکەیی - ئەهلی هەق و شەبەک لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی

د.زرار صدیق تۆفیق

ئەم کتێبە دوو لێکۆڵینەوە لەخۆ دەگرێت، یەکەمیان لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە دەربارەی کوردی کاکەیی- ئەهلی هەق کە جیاوازە لەو نوسینە زۆر و زەبەندانەی پێشتر لەبارەیانەوە بڵاوکراونەتەوە، بەوپێیەی سەرچاوەی نوێ بەکارهێنراوە و لێکدانەوەی تەواو نوێ بۆ ناسنامەی کەسایەتیە سەرکیەکانی کراوە و خوێندنەوەیەکی رەخنەگرانەش بۆ دەق و سەرچاوەکانیان ئەنجامدراوە.

لێکۆڵینەوەی دووەمیش دەربارەی کوردی شەبەک-شەنبەکە، لێرەش سەرچاوەگەلێک بەکاهێنراوە و چەردەیەک زانیاری و روونکردنەوەی نوێ و بۆچوون و لێکدانەوەی تایبەتیی نوسەر خراونەتەروو سەبارەت بە پەیڤی شەبەک و چۆنیەتی دەرکەوتن و پەیدابوونیان لە رۆژهەڵات و باشوری موصڵ و زیاتر جەخت لەوە کراوەتەوە کە کوردی رەسنن و هەمان هۆزی شەنبەک(الشنبکیە)ی سەدەکانی ناوەڕاستن، بەمەش ئەو بوختان و بۆچوونە نازانستیانە رەتکراونەتەوە کە لە مێژەوە بە پێنوسی گوماناویی کەسانی ناحەز دەربارەی نەژاد و ناسنامەیان نوسراون.

لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی
هەولێر ٢٠٢٠

چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین - هەولێر